בס"ד

רבקה וולבה

ואמונתך בלילות

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2022

עטיפה: **תרצה פלג**

©

כל הזכויות שמורות למחברת

רחוב כתב סופר 20/ב', ירושלים

טלפון: 02-5376177, 04-8661761

יצא לאור בשנת תשנ"ז

צילום ולוחות: **פרנק** ירושלים

פרקי הספר

למען יידעו 5

חלק ראשון / דמדומים

פרק א׳ / לעבור את הגשר בכיוון אחד 11
פרק ב׳ / לא היה למי להגיד "שלום" 14
פרק ג׳ / הרוסים באים 21
פרק ד׳ / הגרמנים פולשים – המלחמה פורצת 23
פרק ה׳ / בדרך הנדודים 28
פרק ו׳ / פוגרום 32
פרק ז׳ / סגורים ומסוגרים 35
פרק ח׳ / למען כיכר לחם אחת 38
פרק ט׳ / על קידוש ה׳ 40
פרק י׳ / מן הפח אל הפחת 44
פרק י״א / אל הגיטו 47
פרק י״ב / חטיפות וחיפושים 50

חלק שני / בגיטו

פרק י״ג / סופו של הגיטו הקטן 57
פרק י״ד / שירה של תקווה 64
פרק ט״ו / המכה המכאיבה ביותר 68
פרק ט״ז / מקור של כוח וחיזוק 72
פרק י״ז / שלושה קילוגרם ירקות על הגב 76
פרק י״ח / מתוך לוע הארי 80
פרק י״ט / חצי כיכר לחם 85
פרק כ׳ / הגיטו מצטמק והולך 88
פרק כ״א / "אקציַת הילדים" 91
פרק כ״ב / נס בליל הסדר 95
פרק כ״ג / יושבים ומחכים לסוף 99
פרק כ״ד / גילו אותנו ! 102
פרק כ״ה / כך חוסל גיטו קובנה 106

חלק שלישי / עבדים היינו

פרק כ"ז / אסירות בשטוטהוף 113
פרק כ"ז / הבכי הראשון לאחר ארבע שנים 119
פרק כ"ח / "לחטוף" שמלה ונעליים 125
פרק כ"ט / שוחות וחורות באדמת גרמניה 128
פרק ל' / יום כיפור אחד ומיוחד 132
פרק ל"א / "ריפוד" של קש ופירורים של לחם 134
פרק ל"ב / בניגוד לכל הגיון 139
פרק ל"ג / ימים ארוכים בצריף הגדול והריק 143
פרק ל"ד / אויב ושמו: טיפוס־הבהרות 147
פרק ל"ה / בזכות חיוך אחד... 150
פרק ל"ו / באש ובמים 154

חלק רביעי / השחר עולה

פרק ל"ז / מנה, ועוד מנה, ועוד מנה – – – 161
פרק ל"ח / הדרכים נפרדות 165
פרק ל"ט / שלווה מסביב – וכאב בלב 168

לידינגה – בית חם בארץ קרה

מבוא מאת הרב וולבה שליט"א 175

בוגרות לידינגה מספרות

כמלאכים האומרים: "חיה תחיו!" / פ. בולק 183
"קץ שם לחושך" / איצה ורה 190
היהודי "האמיתי" הראשון / ח. ברויאר 196
"שלנו – כולו שלהם הוא" / א. פלינטנשטיין 201
מושג ושמו "לידינגה" / רבקה לוי 206
"כמו משפחה גדולה וחמה" / בלומה רייס 216
המלאכים של לידינגה / ע. לוין 221
לימוד מתוך צמא / שושנה זומר 228
היכן את, עטל'ה?! / רבקה לוי 231
יתומות מבוגרות ותלויות באֵם מופלאה / שושנה לקס 238
הנך יתום / שושנה זומר 241
אמי / שושנה לקס 244

למען יידעו

למעלה מחמישים שנה חלפו מאז התרחשו מאורעות אלה; יובֵל כבר עבר – אך עדיין עומדים לנגד עיני אותם מאורעות שעברו עלינו, ועל כל יהדות ליטא ואירופה בכלל, בשנות מלחמת העולם השנייה – בתקופת השואה הנוראה.

זמן רב חלף – אך הזכרונות בהירים הם וחדים; למול עיני ניצבות התמונות כה ברורות וחיות, כאילו רק תמול־שלשום הכל קרה.

אומנם, טבעי הוא, שעם חלוף השנים פרטים רבים אבדו בתהום השכחה, ועם כל זאת – זכרונות רבים נותרו, והם נחרתו עמוק בלב. ואת כל אשר חקוק בזכרוני ובליבי מנסה אני, בדפים אלה, לתאר למען יידעו ילדַי ונכדַי והדורות אשר יבואו.

האסון שפקד את עם ישראל בתקופת השואה – אינו יכול להיתפס במוח־אנוש. רבות נכתב על תקופה זו; רבים שעברו את אימי השואה ומוראותיה ניסו לכתוב ולתאר. וכמוהם, גם אני – ככל שאנסה לתאר, לא אוכל – ובעצם, לא נוכל כולנו – להשלים את תמונת הזוועה ולהעביר לקורא בן־ימינו ולו רק חלק ממה שעבר עלינו באותן שנות אימים.

*

במשך תקופה ארוכה לאחר סיום המלחמה – לא סיפרתי הרבה על מה שעבר עלינו אז, בימים המרים ההם.

כשהיו ילדינו קטנים – נמנעתי מלדבר על תקופת השואה משום שידעתי כי לילדים קטנים קשה לשמוע על דברים איומים שכאלה, על אכזריות של בני אדם – שאנו ראינו וחווינו ממש על בשרנו. ובנוסף על כך, לגדל ילדים – ובכלל, להקים משפחה – בלי הדרכת ההורים, לא היה קל. כך שבשנים הזן, מאורעות ופרטים רבים נשכחו ממני או הודחקו פנימה, וגם מסיבה זו לא הרביתי לדבר על תקופת השואה.

אומנם ילדַי מספרים, כי בהיותם צעירים הייתי משמיעה באוזניהם מדי פעם בפעם הערות כמו: "איך אפשר לזרוק אוכל או בגד שלם?"; "אילו אנו היינו זוכים אז... בימים ההם... לבגד שלם – כמה היינו מאושרים!" או: "היו זמנים שכל אוכל היה נחטף ונאכל בשמחה רבה..." – אך אל ההערות והסיפורים האלו לא נלוו סיפורים ותיאורים ממשיים.

חלפו כמה עשרות שנים מאז סיום המלחמה – והנה החלו לצוץ פה ושם ברחבי תבל מכחישי שואה, אנשים הטוענים בעזות מצח כי לא היו מחנות ריכוז והשמדה, וכי מספר היהודים שניספו במלחמת העולם השנייה – הוא מוגזם, ועוד כהנה וכהנה טענות שקריות, שמטרתן להכחיש את השואה!

תופעה זו, של הכחשת השואה, עוררה בי – כמו ברבים – רוגז וכעס עצום! כיצד מעיזים הם להכחיש את כל המעשים הנוראים הללו, שעוללו הצוררים לנו ולכל יהדות אירופה! את זאת לא יכולתי להבין, ולא הצלחתי להירגע.

ואז, החלו להופיע אט־אט לנגד עיני קטעי זכרונות מתקופת השואה ותמונות הזוועה החלו להתבהר בזכרוני יותר ויותר.

התחלתי לספר – ותוך כדי כך שדיברתי על הימים ההם,

נזכרתי בעוד עובדה, בעוד מאורע טרגי ובעוד מקרה נורא. ככל שסיפרתי יותר – נזכרתי בעוד ועוד מאורעות.

וכשסיפרתי – החלו להופיע הבקשות מצד בני משפחתי: "אמא, תכתבי! תעלי על הכתב ותפרסמי את המאורעות שעברו עלייך־עליכם בשנים הקשות ההן."

תחילה היססתי. מי אני שאכתוב? ובכלל, כיצד אוכל לספר בפומבי על מאורעות אישיים שעברו עלי ועל משפחתי – הרי זו תחושה כל כך לא נעימה!

אך, מאידך גיסא, הרגשתי תחושת חובה ושליחות. חשבתי: 'מדוע שהילדים, ובני הדור הצעיר והדורות הבאים, לא יידעו מה קרה לאבותיהם ולכל היהודים באשר הם – וזאת בטרם אשכח את כל המאורעות... אולי בזכות הדברים שיקראו – ילמדו בני הדור הצעיר, שנולדו לתוך עולם של שפע, להעריך מה פירושו של אוכל לשובע, של בגד שלם וחם... אולי בעקבות המאורעות שעליהם יקראו – יידעו להעריך יותר את חיי היום־יום שלהם עכשיו.'

והשיקולים הללו הם הם שדרבנו אותי ליטול את העט ולכתוב.

ואם אשיג את מטרתי זו, ואפילו במקצת – והיה זה שכרי.

רצוני לציין, כי ספר זה יוצא לאור בכספי השילומים שקיבלתי בעבור עבודת הכפייה בתקופת הגיטו ובמחנה הריכוז.

ולסיום – תודתי החמה ניתנת בזה לשכנתי שושנה הוכולד, שזירזה אותי לפרסם את זכרונותי והשתתפה בעריכת ספר זה.

ר. וו.

חלק ראשון / דמדומים

פרק א׳ / לעבור את הגשר בכיוון אחד

בארץ ליטא נולדתי, בסלבודקה שהיא פרבר של עיר הבירה – קובנה.

ליטא היא ארץ קטנה, השוכנת בין פולין בדרום ובמזרח, לטביה – בצפון, גרמניה והים הבלטי – במערב.

עד למלחמת העולם הראשונה היתה ליטא מסופחת ושייכת לרוסיה. אומנם ההיסטוריה הליטאית מספרת שליטא היתה לפני כמה מאות בשנים גדולה וחזקה; בימי המלך ויטאוטאס השתרעה ליטא עד אוקראינה שברוסיה – בעובדה זו היו הליטאים גאים עד מאוד.

לאחר מלחמת העולם הראשונה השתחררה ליטא מֵעוּלַת של רוסיה, ויחד עם יתר הארצות הבלטיות (המכונות כן משום ששוכנות הן לחוף הים הבלטי) – לטביה ואסטוניה – קבלה עצמאות.

כאמור, בירתה של ליטא היתה קובנה. בעת שקיבלה ליטא עצמאות כונתה קובנה בפי הליטאים: עיר הבירה הזמנית. שכן, עיר הבירה המקורית של ליטא היא וילנה. ואולם, עם תום מלחמת העולם הראשונה, לאחר שנחתם "הסכם ורסיי", פלשו הפולנים לליטא וכבשו את פלך וילנה. מעשה תוקפנות זה עורר

את חמתם של הליטאים, אך בהיותם מדינה צעירה – שזה עתה זכתה לעצמאות – לא היה ביכולתם להשיב מלחמה לפולנים. ואולם, רגשות הזעם והתסכול נותרו כלפי הפולנים, ובמשך כל השנים הבאות לא היו כל קשרים ואפשרות מעבר בין שתי הארצות השכנות הללו. כך קרה, שבחורי ישיבה מליטא, שחפצו להגיע לישיבת מיר ולשאר ישיבות פולין – נאלצו לנסוע תחילה ללטביה שבצפונה ומשם לפולין, וכך גם להיפך – מפולין דרך לטביה – לליטא.

ומעניין לציין, שבאותה תקופה, כשנבחנו בחינות גמר בגימנסיה העברית בליטא, נהגו המפקחים הליטאים לשאול: "מהי עיר הבירה של ליטא?" והתשובה היתה חייבת להיות: "וילנה, וזמנית – קובנה." אוי לו, לתלמיד, שלא ענה כך. תשובה אחרת היתה גורמת לו להיכשל במבחנים, בלי רחמנות (גם אם ידע את חומר הלימודים מצויין!) – ולהישאר שנה נוספת באותה כיתה...

אל סלבודקה, הפרבר של קובנה, היה צריך לעבור על גשר שנמתח על נהר הוויליה, נהר שנשפך לנֵיימן – הנהר הגדול ביותר בליטא. הגשר חיבר איפוא את סלבודקה אל קובנה. בימים שלמדתי בבית הספר היסודי, ששכן בקובנה, היה הגשר עשוי מעץ. מדי שנה, בתקופת הפשרת השלגים, היו גושי קרח ענקיים סוחפים חלק מגשר העץ, ואז היתה סלבודקה מנותקת מקובנה. הדרך להגיע מהפרבר אל העיר היתה באמצעות סירות, שחצו את הנהר הרחב – אך באמצעי תעבורה זה השתמשו רק במקרים דחופים. לנו, הילדים, לא הרשה אבא לחצות את הנהר בסירות, ובאותם ימים לא ביקרנו בבית הספר, לשמחתנו הגדולה...

כך חזר הדבר על עצמו מדי שנה בשנה, בתקופת הפשרת השלגים, עד שבנו את הגשר הגדול והיציב, הניצב מעל הנהר עד היום.

זכורתני, כי משך שנים רבות גבו דמי מעבר על הגשר מהעוברים והשבים וכמובן גם מבעלי העגלות והמכוניות. הסכום ששולם למעבר היה נמוך – המטבע הקטנה ביותר שהיתה – והיא נגבתה מכל עובר עד אשר הצטבר הסכום הדרוש לבניית הגשר החדש.

ונוהג היה הסבא מסלבודקה, רבי נתן צבי פינקל זצ"ל, לומר, כי הגשר בנוי על מנת שיעברו עליו רק בכיוון אחד: מקובנה הרועשת לסלבודקה הישיבתית, בה שכנה ישיבת "כנסת ישראל".

פרק ב' / לא היה למי להגיד "שלום"...

אבא הי"ד, רבי אברהם בן ר' איצ'ה גרודזינסקי מוורשה, היה המנהל הרוחני של ישיבת "כנסת ישראל".

סבי, ר' איצ'ה גרודזינסקי מוורשה, וסבתי – היו בני דודים, ומוצאם גם כן מליטא. ביתם בוורשה היה פתוח לכל נדכא ונצרך, ולא פעם הם מסרו את יצועם לחולים ואפילו למצורעים. סבא היה סובב ברחובותיה של ורשה, וכל אימת שנתקל בבחור בודד, שאין לו מקום מגורים, היה מכניסו לביתו, מאכילו ומשקו ומושיב אותו ללמוד. היתה לו ישיבה לבחורים כאלה באחד מבתי הכנסת בעיר. סבא היה מלמדם, וסבתא היתה מבשלת מזון בעבורם. סיפר יהודי אחד תושב תל אביב, כי בזכות ר' איצ'ה הוא חי וקיים, שומר מצוות ולומד תורה, כי ר' איצ'ה חילץ אותו בזמנו ממרתף שבו היה כלוא ודאג למחסורו החומרי והרוחני.

סבתא היתה עוברת בין הבתים לאסוף צורכי נדוניה לכלות יתומות. באותם הימים, היו הקירות שבין חדרי הבית עשויים מקרשים וגובהם לא הגיע עד התקרה – כך שבקלות ניתן היה לשמוע בחדר אחד מה דוברים בחדר האחר. וכך שמעו כיצד סבא וסבתא דנים לא פעם מה חסר לכלה פלונית, והיכן אפשר

להשיג נוצות בעבור הכרים לנדוניה שלה ועוד כהנה וכהנה שיחות שכל־כולן חסד וצדקה.

בספר על חיי החפץ־חיים מצויין, כי כששהה החפץ־חיים בוורשה, תמיד נהג להתאכסן אצל ר׳ איצ׳ה גרודזינסקי.

סבא נפטר בוורשה ושם מקום קבורתו.

אנו, הנכדים, לא זכינו להכיר את סבנו וסבתנו, כי באותם ימים, בשל סכסוך בין הפולנים לליטאים, לא היו קשרי תחבורה ישירה בין ליטא ופולין.

לעומת זאת, סבי וסבתי מצד אמי גרו בשכנות אלינו בסלבודקה. והסבא, ר׳ דב צבי הלר, הנקרא ר׳ בֶּרֶע הירש, היה המשגיח בישיבה.

לסבי ולסבתי היו שלוש בנות ובן אחד. הגדולה בבנות היתה אמי, מרת חסיה. אחותה האמצעית, איטע עטל, היתה נשואה לר׳ יעקב קמינצקי זצ״ל, והצעירה, שרה – לר׳ שבתי וורניקובסקי, הי״ד, ר״מ בישיבת לומז׳ה. הבן היגר בצעירותו לאמריקה, והקשרים איתו במשך השנים היו רופפים.

אמי ע״ה נפטרה בצעירותה בשנת תרפ״ט (1929). זמן קצר לפני פטירתה סיפרה אמא ע״ה, כי בחלומה באו לקבל אותה רבי ישראל סלנטר והסבא מסלבודקה. עם פטירתה נותרנו בבית שמונה ילדים, שהגדול בהם הוא בן שמונה עשרה והקטן – בן שנה. אני הייתי החמישית מבין הילדים, ובעת האסון מלאו לי שבע שנים.

זוכרת אני היטב את השבת שבה הגיע המברק ובו הודעה שאמי חולה מאוד – מברק שבדיעבד התברר כי נשלח כבר לאחר פטירתה. סבתא, אמה של אמא, שהתגוררה בסמוך אלינו, לקחה אותנו, הילדים, לעבר הישיבה, ששכנה במרחק שני בתים לפנינו. באותה שעה היה היכל הישיבה ריק – הבחורים סיימו להתפלל ופנו לסעוד את סעודת השבת.

סבתא הכניסה אותנו אל ההיכל הריק, פתחה את ארון

הקודש והתפללה בבכי קורע לב, ואנחנו, הקטנים, עומדים ומביטים בפיות פעורים. טרם תפסנו מה קורה! כלל לא הבנו את עוצמת האסון שפקד את משפחתנו.

אמא ע"ה נטמנה בעיר קניגסברג שבגרמניה, בסמוך לקברו של ר' ישראל סלנטר. סיפרו, כי אבא הי"ד לא היה מסוגל לברך את ברכת "דיין האמת" בשמחה, כדין; רק כעבור יומיים אמר בדעה צלולה את הברכה. מי בימינו מבין מידת אמת וכוונה שכזאת??

*

בשנת תרפ"ד (1924) נשלח אבא לארץ ישראל על ידי הסבא מסלבודקה, עם הקבוצה הראשונה מתלמידי הישיבה בסלבודקה – לייסד את ישיבת חברון בעיר האבות.

אבא רצה מאוד להישאר בחברון עם הקבוצה הראשונה של התלמידים, אבל הסבא מסלבודקה ביקש ממנו לחזור בהקדם לסלבודקה, לרשת את מקומו בישיבה – ואילו הוא, הסבא מסלבודקה, נסע לחברון.

באותה תקופה הגיעה לחברון סבתי מרת חיה מלכה מוורשה, עם בנה ר' משה ומשפחתו – אחיו היחיד של אבא. הסבתא נפטרה בחברון ושם מקום קבורתה.

בשנת תרפ"ט, חמישה חודשים לאחר פטירת אמי ע"ה, התחולל הפוגרום בחברון. עשרות בחורי ישיבה נהרגו על ידי פורעים ערבים, וביניהם גם דודי, ר' משה, בנו וכלתו הצעירה. דודתי – דודה מנוחה הידועה – נשארה בנס בחיים; היא הסתתרה מאחורי ארון והפורעים לא הבחינו בה.

הידיעה על הפוגרום בחברון ומותם האכזרי של היקרים לנו – שברה את אבא. ראיתי אותו בוכה בדמעות שליש. והיה זה תקופה קצרה מאוד אחרי השבר הראשון במשפחתנו – פטירת

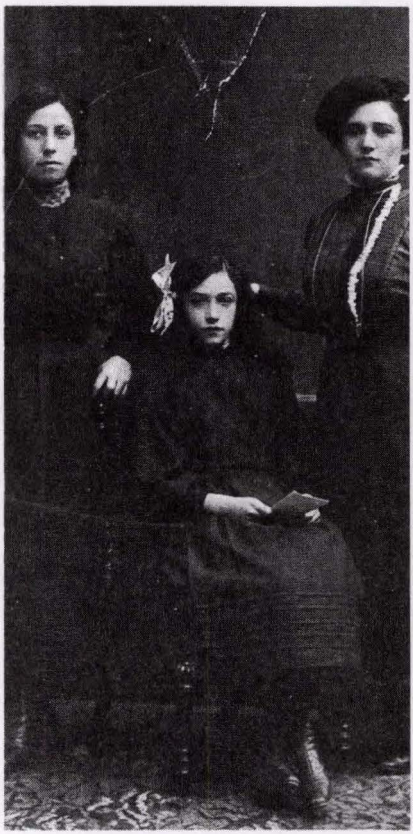

הסבא –
ר׳ בער־ה־הירש הלר,
נקרא בישיבה
ה״גולפשטרום״
על שום טוב ליבו
וחיוכו התמידי

הסבתא –
פייגה אסתר הלר,
בשכנותם גרנו,
בבית שהיה
שייך להם

אבא – רבי אברהם גרודזינסקי הי״ד

שלוש האחיות: בימין אמא ע״ה,
בשמאל דודה עטל קמינצקי ע״ה
ובאמצע דודה שרה וורניקובסקי הי״ד

אחינו הבכור אליעזר הי"ד,
שיצא עם חמש מאות צעירים
בהתנדבות לעבודה אצל הגרמנים
לפני סגירתנו בגיטו

אחינו הצדיק
ישראל חיים הי"ד,
שנהרג בזדון
במחנה עבודה
קאופרינג בגרמניה

אחינו האהוב
זאב־וולוול הי"ד,
שנלקח מביתנו עם
עוד 12 בני תורה
יחד עם ר' אלחנן וסרמן, הי"ד

הבית ברחוב פנירו 15,
בצד ימין גרו הסבא והסבתא, בצד השמאלי התגוררה משפחתנו.
החלון השלישי מצד שמאל הוא של חדרו של אבא

אחותנו מרים הי"ד,
שנספתה ב"מלינה"
בעת חיסול הגיטו

אמא ע"ה. ממש כפי שנאמר באיוב: "עוד זה מדבר וזה בא..."

צעירה לימים הייתי אז על מנת להבין איך עברו על אבא זצ"ל המאורעות הקשים הללו.

מה שהושרש בי באותם ימים – ועוד קודם לכן – היו געגועיו וכיסופיו של אבא להגיע לארץ ישראל. בשנת תרצ"ה (1936), שש שנים לאחר הטבח בחברון, ביקר אבא פעם נוספת בארץ ישראל, ובאותה עת כבר עברה ישיבת חברון למשכנה בירושלים.

את האהבה והגעגועים לארץ ישראל השריש בנו אבא עד מאוד. ואין איפוא פלא, שלאחר המלחמה, כששהיתי בשוודיה וקיבלתי מכתב מדודי ר' יעקב קמינצקי – "בואי לאמריקה, פה נדאג לך!" – עניתי נחרצות: "לא! מקומי הוא בארץ ישראל!"

*

בתקופה הראשונה שלאחר פטירת אמנו, ניהלה סבתא את הבית. ואולם, אבא, שראה את יגונם הרב של סבא וסבתא עקב פטירת בתם – דרבן אותם לעלות לארץ ישראל. וכך היה. הם עלו ארצה, ומקום קבורתם בהר הזיתים.

את אחי הקטן, שהיה פעוט בן שנה, שלחו לדוד ולדודה קמינצקי, שהתגוררו בעיירה ציטיוויַן, שם כיהן הדוד כרב המקום. אצלם נשאר אחינו הקטן כמה שנים, עד שהובא אלינו בחזרה, ועוד בטרם פרוץ המלחמה נסעו הדוד ומשפחתו לאמריקה.

לאחר שסבא וסבתא עלו לארץ ישראל, ניהלה את ביתנו בת דודה צעירה, כבת עשרים, שנישאה לא מכבר – ושמה לייצה גפן. בעלה היה מוכרח לברוח מפולין, מקום מגוריהם הקודם, בגלל אי רצונו להתגייס לצבא הפולני. (בנה ובתה נשארו ב"ה לאחר השואה, והם מתגוררים בארץ. הבן הוא ר' שמואל גפן

מירושלים והבת – מלכה רוטברד מפתח תקווה.)

כשהתבגרתי במקצת, התפלאתי עד מאוד, איך אשה צעירונת, שאך זה החלה לבנות את ביתה, היתה מוכנה לקבל על עצמה תפקיד כה קשה כניהול ביתנו. ואכן, לאחר המלחמה, שאלתי פעם את הדודה שנותרה בחסדי ה' בחיים: "איך לקחת על עצמך תפקיד כה קשה?" והיא השיבה: "מה את סחה?! כזה תפקיד נעלה! לכבד את הדוד! זה היה בשבילי רק כבוד גדול!" אמה היתה אחותו היחידה של אבא הי"ד.

בתקופה מאוחרת יותר היו בביתנו עוזרות – בנות יהודיות שבאו מהכפרים וחפצו להשתכר מעט כסף בעיר. הללו עסקו רק בבישול ובסידור הבית והתחלפו לעתים מזומנות. וכך קרה, שכשחזרתי מדי יום מבית הספר לא היה לי למי להגיד "שלום"...

בהיותי בת שש עשרה, תלמידה בכיתה השישית בגימנסיה "יבנה", כחודש לפני סיום הלימודים – נאלצתי לעזוב את הלימודים ולקבל על עצמי את עול הבית, שכן, האשה שניהלה אז את ביתנו עזבה את עבודתה באופן פתאומי. לא קל היה לי לעזוב את ספסל הלימודים – ועוד חודש לפני גמר שנת הלימודים! – אך הבנתי שזהו תפקידי.

כעבור שנה נכנסו הרוסים לליטא, ואז ממילא בלתי אפשרי היה להמשיך ללמוד – זאת משום שבלחץ השלטונות שונו תוכן הלימודים ורוחם בכל בתי הספר "יבנה", שהיו עד אז בתי ספר חרדיים, כדוגמת "בית יעקב" בזמננו.

פרק ג' / הרוסים באים

משך השנים חיו היהודים בליטא בשלווה יחסית. לרוב, היו הליטאים פרימיטיביים ומרביתם לא ידעו קרוא וכתוב, ובאופן טבעי – לא התערבו בחייהם הרוחניים של היהודים. אומנם, באוניברסיטאות הליטאיות – פקולטות רבות היו סגורות בפני היהודים, במיוחד אחרי מלחמת העולם הראשונה, שאז החלו הליטאים להתפתח וללמוד ואנשי האינטליגנציה התרבו בקרבם. אך יהדות ליטא פרחה מבחינה רוחנית. בכל עיירה כיהן רב, שזכה לכבוד גם מצד הגויים. כך היה המצב משך שנים רבות.

ואולם, בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה גברה ההשפעה הנאצית על הנוער הליטאי, וברחוב החלו מנשבות רוחות אנטישמיות. האנטישמיות גברה והגיעה לממדים גדולים עת פלשו הרוסים לליטא. הדבר היה בשנת ת"ש (1940), זמן לא רב לאחר שפרצה המלחמה. הגרמנים, שתחילה השתלטו על אוסטריה ועל חלקים מצ'כוסלובקיה מבלי להילחם – תקפו את פולין והשתלטו עליה לאחר שבועות מעטים של מלחמה אבודה מראש שניהלו הפולנים. ההסכם הידוע, שנחתם ממש לפני פרוץ המלחמה, בין מולוטוב – שר החוץ הרוסי, לבין ריבנטרופ – שר

החוץ הגרמני, סייע עד מאוד לגרמנים לכבוש את פולין.

הסכם זה, כשנחתם, הדהים את העולם כולו: גרמניה ורוסיה, האויבות המושבעות, מתאחדות וחותמות ביניהן על חוזה! ותוכנו של החוזה היה חלוקת פולין, לכשתיכבש, בין שתיהן: החלק המערבי יהיה בשלטון הגרמנים ואילו החלק המזרחי – בשלטון הרוסים.

הסכם "מולוטוב־ריבנטרופ" סייע בידי הגרמנים לכבוש את פולין ללא הפרעה מצד הרוסים. שתיהן, גרמניה ורוסיה, חילקו ביניהן את "השלל" – אך לא ארך זמן רב והגרמנים תקפו את "בעלי בריתם" החדשים, היינו – הרוסים. היתה זו תחילת מלחמה קשה בין שני "בעלי הברית" לשעבר – מלחמה שנמשכה כ־4 שנים ובמהלכה נפלו חלל מיליוני חיילים משני הצדדים.

מִתּוֹקֶף חוזה "מולוטוב־ריבנטרופ" פלשו הרוסים לליטא בשנת ת"ש (1940), והדבר גרם להתגברות האנטישמיות עד מאוד.

הרוסים, שהשליטו בארצם את הקומוניזם כמה עשרות שנים קודם לכן, החליטו להנהיג שיטת משטר זו בכל ארצות כיבושיהם. וכך, הלאימו את בתי החרושת, המפעלים והחנויות שבליטא ואת בעליהם שלחו לסיביר. במקומם מינו כמנהלים את אנשי המפלגה הקומוניסטית המקומית, והללו לא ידעו מימינם ומשמאלם במסחר ובניהול בתי חרושת. מרבית המנהלים החדשים היו גויים, אך ביניהם היו גם יהודים. הללו, בכשרונם המסחרי, הצליחו לנהל את בתי החרושת והמפעלים ביד רמה – והדבר עורר את קנאת הגויים. האנטישמיות התגברה ביתר שאת, והליטאים הזועמים המתינו בקוצר רוח ליום בו יתנקמו ביהודים המצליחים והשנואים.

ושעתם, לדאבוננו, הגיעה במהירות...

פרק ד' / הגרמנים פולשים – המלחמה פורצת

בבוקר בהיר אחד, בשנת תש"א (1941), שבועות מספר אחרי חג השבועות, פלשו הגרמנים לליטא – המלחמה פרצה.

באותו בוקר התעוררנו לקול רעם המטוסים. לא הבנו מה פשר הרעש – הוא היה מפחיד ולא בישר טובות. ואכן, כשיצאנו החוצה הגיעה לאוזנינו הבשורה הרעה: הגרמנים פלשו לליטא, המלחמה פרצה.

המדינה הראשונה שאותה כבשו הגרמנים מידי הרוסים היתה ליטא. הסכם "מולוטוב־ריבנטרופ" המפורסם, שחתמו הרוסים עם הגרמנים, הִשְׁלָה את רוסיה שעליה לא יתנפלו הגרמנים צמאי המלחמות והכיבושים. לא יפלא איפוא, שעם פלישת הגרמנים לליטא, שבידי הרוסים, כלל לא היו הרוסים ערוכים למלחמה – והם עזבו הכל ונמלטו מליטא כל עוד נפשם בם. היה זה ביומה הראשון של המלחמה.

יהודים רבים הצטרפו אל הרוסים במנוסתם מזרחה, לעבר רוסיה, וכך הצליחו להגיע לאדמת רוסיה בטרם כבשו אותה הגרמנים.

משעה לשעה הלך והתגבר זרם היהודים הנמלטים לכיוון רוסיה. ואכן, אותם שחצו את הגבול הרוסי – ניצלו מציפורניהם

של הנאצים ורבים מהם הצליחו לשרוד בשנות המלחמה. ואולם, החלק הגדול של הבורחים מליטא לעבר רוסיה – אנשים, נשים וטף על מטלטליהם – לא הספיקו לחצות את הגבול הרוסי והם נתפסו על ידי הגרמנים, שהקדימו אותם בדרכם.

הללו ניסו לשוב אל בתיהם, שאותם עזבו בבהלה – כשהם עייפים, רעבים ובעיקר מפוחדים וחוששים ממה שעלול לקרות בעת שייפגשו פנים אל פנים עם הגרמנים, שבינתיים השתלטו על כל חלקי הארץ.

ואומנם, "קבלת הפנים" לה זכו היהודים ששבו לבתיהם היתה התנפלות מצד הליטאים, שהמתינו זמן רב לנקום ביהודים שנואי נפשם. הליטאים התעללו ביהודים, עינו אותם ואף הרגו בהם.

מאורעות אותם ימים של תחילת המלחמה נחרתו עמוק עמוק בליבות היהודים שהצליחו להישאר בחיים ולהגיע אל בתיהם.

וכשהגיעו היהודים, המוכים והנאנקים, לבתיהם לאחר דרך חתחתים וייסורים – מה התברר להם, לתדהמתם? – אל מרבית הבתים, שנעזבו בחופזה לפני ימים ספורים, פלשו בינתיים ה"שכנים" הליטאים! הללו, בחוצפתם, סירבו לעזוב את בתי היהודים שעליהם השתלטו, ובעלי הבתים היהודים – מושפלים ורצוצים – נאלצו למצוא מחסה בבתי קרובים וידידים.

מרבית תלמידי ישיבת סלבודקה הגיעו מעיירות שונות בליטא. כשפרצה המלחמה, בפתאומיות שכזו, נותרו הבחורים הללו מנותקים ממשפחותיהם. חלק מהם השתדלו בכל האמצעים ובדרכים־לא־דרכים לחזור אל משפחותיהם, שכן, בשבועות ואף בחודשים הראשונים למלחמה היה מצב יושבי הכפרים והעיירות טוב מאשר המצב בערים, כי בכפרים ניתן עדיין להשיג מצרכי מזון תמורת בגדים או חפצי ערך.

תלמידי הישיבה הגיעו אלינו הביתה לשאול את אבא הי"ד, אם לחזור לבתיהם ולמשפחותיהם או להישאר בסביבות הישיבה שנסגרה עקב הנסיבות. יש לציין שאבא הי"ד היה באותם ימים היחיד מהנהלת הישיבה שנותר במקום: ראש הישיבה, הרב שֶר, היה בשווייץ, וחתנו, הרב שולמן, שהה באמריקה. וכך נשאר אבא היחיד מהנהלת הישיבה משך ארבע שנים – ושנים כה קשות! – לעזור לבני הישיבה בעיצה ותושיה.

אותם בחורים שחזרו למשפחותיהם, בעיירות ובכפרים, רובם מצאו את מותם – יחד עם כל יהודי המקומות האלה – בחודשים הראשונים לאחר פלישת הגרמנים לליטא. בכל כפר ועיירה שאליהם הגיעו הגרמנים, חטפו הליטאים ביום אחד את הגברים וציוו עליהם לחפור בורות ושוחות. ולמחרת הביאו את כל יהודי המקום לְמָקום החפירות, ירו עליהם אש חזקה והרגום, ואת גופותיהם השליכו לבורות המוכנים מבעוד יום.

בליטא, היו ידי הגרמנים "נקיות" מהרג היהודים. לרוב נתנו את הפקודות, עמדו מרחוק עם הבעת שלווה על פניהם והביטו בשליחיהם הליטאים, הממלאים את הפקודות בשקיקה ובהתל־הבות.

קברי אחים כאלה פזורים בכל רחבי ליטא, בכל כפר ועיירה שבהם התגוררו יהודים. הי"ד.

*

ופה המקום לתאר את יהודי ליטא, שהתגוררו בכפרים ובעיירות, ולהביע בכמה מלים הערכה רבה ליהודים התמימים והיקרים הללו.

ליבי כואב עד היום בזוכרי אותם, את אורח חייהם ואת תמימותם ואמונתם המוצקה.

יהודי ליטא – יקרים היו עד מאוד; בכפרים הנידחים

התגוררו רבים שלא ידעו אפילו קרוא וכתוב, אך תמימותם וישרותם היו מופלאות!

בקיץ, בעת החופשה מבית הספר, נוהגים היינו לנסוע לכפר קטן – קרוקי שמו – ושם התאכסנו אצל זוג מבוגר (ואולי היו הם צעירים, אך לא נראו כך, כיוון שלא צרכו מאומה בעבור עצמם!...).

בני הזוג נקראו משה ומושֶׁה, והם מסרו לנו את כל חדרי הבית. הם עצמם הסתפקו במטבח, שהיה אומנם רחב ממדים. רבע משטח המטבח תפס תנור גדול, וכן ניצבו שם גם שתי מיטות ושולחן. עד כמה שזכור לי, כסאות לא היו במקום, וישבו על המיטות.

משה ואשתו הסתפקו בלחם שאפו בעצמם בתנור הענקי שבמטבחם ובחלב שהניבה פרתם – אבל לנו, הילדים האורחים, נתנו מכל טוב! הם פטמו אותנו כפי שמפטמים אווזים... לארוחת בוקר קיבל כל אחד מאיתנו חביתה שהוכנה לפחות מחמש ביצים ונטפי חמאה נזלו ממנה... (מי ידע באותם ימים מה הוא כולסטרול!...) באישון לילה היה משה, בעל הבית, יוצא לכפרים הסמוכים, כדי להביא בעבורנו שמנת טרייה, מתוקה וסמיכה, שהוכנסה לקירור בתוך בארות המים, לבל תחמיץ! (מי שמע בכפרים הנידחים ההם באותם ימים על מכשיר ושמו מקרר?...)

ואז, כשכל המעדנים היו מוכנים, היתה מושה, בעלת הבית, מעירה כל ילד וילדה לחוד, לפי התור, ומשדלת אותם לשתות...

גם במשך היום לא חסכה מאמץ והגישה לנו מטעמים שונים, כולם מכילים רוב שומן וביצים, ומעל לכל – הכילו המאכלים אהבה אין קץ...

והם – משה ואשתו – הסתפקו בלחם ובחלב בלבד...

מעניין לציין, כי משה היה עטור בזקן ובפיאות, אך לא ידע קרוא וכתוב! מדי בוקר ומדי ערב הלך לבית הכנסת, הקשיב

לתפילות וענה "אמן".

בימים שבהם שָׁהינו בכפר חל תשעה באב, ואנו – הבנות שמעל גיל 12 – הלכנו לבית הכנסת, ובעזרת־נשים היינו קוראות באוזני נשות הכפר את אגדות החורבן מתוך ה"צאינה וראינה" שבשפת האידיש.

הם לא ידעו קרוא וכתוב; הם מעולם לא למדו פרשה בחומש או דף גמרא – אבל הישרות והאמונה התמימה שראינו שם, ואצל רוב יהודי ליטא הכפריים, מרגשים אותי עד עצם היום הזה.

וכל היהודים היקרים והתמימים והאהובים הללו ניספו במשך שבועות אחדים בכל מקומות מגוריהם.

אוי, יהודי ליטא הקדושים!

פרק ה' / בדרך הנדודים

משפחתנו התגוררה בבניין שהיה שייך לסבא זצ"ל, שעלה עם סבתא לארץ ישראל בשנת תרצ"ה (1935), שנים ספורות אחר פטירת אמנו, בתם הבכירה.

הדירות בבניין זה היו מושכרות למשפחות רבנים, ובפרוץ המלחמה נאספו אל הבניין תלמידי הישיבה שנשארו בסלבודקה וכן משפחות שגרו בשכנות לגויים וחששו להישאר בבתיהן, ואף אנשים בודדים מיהודי העיר. כולם חפשו מחסה בקרבתנו.

קולות הפצצות גברו והלכו והגיעו ידיעות על הפצצת העיר קובנה, בירת ליטא. אנו שגרנו בסלבודקה – שהיא, כאמור, פרבר של קובנה – שמענו היטב את קולות הנפץ. הקולות החרידונו עד מאוד, וכל יושבי הבניין שלנו באו להתייעץ עם אבא, מה לעשות.

אבא החליט כי עלינו לעזוב את הבית ולהתרחק ככל שאפשר מקובנה, שהיא מרכז ההפצצות.

חיש יצאנו מהבית וסגרנו אחרינו את הדלתות מבלי לנעול אותן. אלינו הצטרפו מרבית בני המשפחות שהתגוררו בבניין וגם אלה שהתאכסנו זמנית בביתנו.

עמדתי בפתח הבית ודמעות עלו בעיני – 'האם עוזבים אנו

את ביתנו לתמיד? האם נשוב עוד אל הבית שכה אהוב עלינו, אל הבית שזכרונות הילדות קשורים בו עם העבר המפואר??'

ביתנו היה מאז ומתמיד בית ועד לחכמים, רבנים ובני ישיבות. לנגד עיני ניצבת תמונת ההתאספויות בביתנו פעמיים בשנה: באלול, לקראת ימי הדין, ובשבט, ביום השנה של הסבא מסלבודקה זצ"ל, רבי נתן צבי פינקל, מייסד הישיבה. בימים אלה היו מתכנסים בביתנו רבנים מעיירות רחוקות וקרובות שם ישבו על כס הרבנות. היו אלה תלמידי הישיבה לשעבר.

כמה נהניתי להסתכל בהדרת פניהם של כל הרבנים הללו! איזו שמחה, איזו חדווה היתה אופפת אותם בהיפגשם עם חבריהם לשעבר במקום שבו עברו עליהם יחדיו ימי בחרותם, מקום שבו קיבלו את המזון הרוחני לחייהם...

ועכשיו – לעזוב בית זה, לעזוב הכל, ולתמיד! הייתכן?!

אבל, לא היה זה זמן למחשבות ולהרהורים. עלינו למהר! כל אחד מבני המשפחה לקח בידיו חבילה קטנה, ויצאנו מהחצר.

צעדנו ברגל לעבר היציאה מהעיר, כשמבטי הגויים נעוצים בנו וכאילו דוקרים אותנו. בסקרנות מהולה בשמחה לאיד התבוננו הגויים, שנותרו בבתיהם למרות המלחמה, על התהלוכה המוזרה – אנשים, נשים וטף, נושאים חבילות, ופוסעים לעבר היציאה מהעיר, מבלי לדעת לאן יפנו.

כחמישים איש היינו – אבא ובני משפחתנו ומשפחות נוספות שהצטרפו להחלטתו של אבא. מכיוון שההליכה ברגל קשה היתה לאבא, שכרו בעבורו עגלה רתומה לסוס, וכולנו פסענו מסביבו, לפניו ואחריו. אבא הי"ד לבש את מעילו וכובעו, כפי שרגיל היה ללבוש בלכתו לישיבה. הדרת פניו לא משה ממנו. אצילות ושלווה היו נסוכות על פניו. אותות פחד מהמלחמה ומהדאגות הכרוכות בכל המצב הקשה – כלל לא ניכרו על פניו.

צעדנו לאורך רחוב פָּנֵירוּ, הרחוב שבו גרנו והוביל אל מחוץ

לעיר, לעבר כפרים שתושביהם היו גויים בלבד.

כך צעדנו משך כמה שעות והתרחקנו מספר קילומטרים מסלבודקה. אנו, שלא היינו רגילים לצעידה ממושכת שכזאת, התעייפנו עד מהרה והתחלנו לחפש אחר מקום בו נוכל לנוח מעט. הגענו למבואות כפר ועצרנו ליד אחד הבתים הראשונים שבו. אחד מאיתנו נכנס לבית האיכר, לבקש רשות להיכנס לאסם ולמצוא שם מחסה עד יעבור זעם.

"אינני מסכים! הסתלקו מכאן מיד, וָלא – אשסה בכם את כלבי!" היתה תגובתו של האיכר הליטאי.

מיהרנו להסתלק מהמקום, חוששים משיניו של כלבו האימתני.

ניסינו לבקש מחסה בבית השני ובבית השלישי – אך גם שם סירבו להכניסנו לאסם. היתה זו תקופת האביב, התבואה עדיין לא נקצרה והאסמים היו ריקים – ובכל זאת, סירבו האיכרים לאפשר לנו לשהות בהם.

לאחר נסיונות סרק רבים, הגענו סוף סוף לחצרו של איכר שהסכים להכניסנו תמורת תשלום הגון. קשה לתאר את שמחתנו ורווחתנו באותם רגעים – סוף סוף נוכל לנוח, לחלץ את עצמותינו הדואבות ולשכב על הקש שבאסם!!

נכנסנו לאסם. כל משפחה התרכזה בפינה כלשהי של האסם הגדול והריק. צנחנו על הקרקעית המרופדת בקש, ומאושרים שיש גג מעל ראשינו – נרדמנו חיש מהר.

באסם זה נותרנו משך ימים מספר. אך גם לכך הגיע הקץ – האיכר הגוי התמלא לפתע פחד על שהוא נותן מחסה ליהודים בביתו, והוא דרש מאיתנו בתוקף לעזוב את המקום, ובמהי־רות!!!

*

בינתיים, נָדַמּוּ קולות ההפצצות. אבא וְיֶתֶר הרבנים החליטו שאין טעם להמשיך בדרך הנדודים – צריך לחזור הביתה!

התקשינו לעשות את הדרך ברגל, ונוסף לזאת, הערב ירד – עוד מעט תאפוף חשכה את הכל, ובעת מלחמה החושך מפחיד אף יותר מבעת רגילה... לפיכך, השתדלנו לשכור עגלות מהגויים שבסביבה, ולחזור בהן לעירנו. קשה היה להשיג עגלות. הגויים חששו להתעסק עם יהודים, כי אוירת הפוגרום כבר הורגשה באויר.

מספר העגלות שהצלחנו לשכור קלט רק מחצית מאיתנו. היתר היו צריכים להמתין עד שהעגלות הללו יחזרו ויקחו אותם ב"סיבוב שני". בין הנשארים היו משפחת הדוד והדודה וורניקובסקי עם עשרת ילדיהם, בת דודתי לייצה ומשפחתה ועוד.

משפחתנו, ועוד כמה משפחות, עלו על העגלות והתחלנו לנסוע לעבר סלבודקה, לעבר הבית היקר והאהוב שלנו!

העגלות שהתנהלו בדרך משכו את עיני הגויים. באילו מבטים מוזרים נתקלנו! אלה הביטו בנו בשנאה, ואלה ברחמים. לא הבנו את פשר המבטים המשונים.

והנה, התקרב אלינו גוי אחד ואמר בשקט: "אל תלכו העירה, ישחטו את כולכם!"

לא האמנו לדבריו, והמשכנו. אבל, המבטים האכזריים הפחידו אותנו, ולכן העדפנו לנסוע בדרכים עקלקלות ולא בדרך המלך. כך נסענו דרך רחוב הפולנים והגענו לחצר האחורית של ביתנו.

כמה טוב היה להימצא שוב בארבע אמות שלנו!

הלילה רד, נשכבנו במיטותינו ומיד נרדמנו.

פרק ו' / פוגרום

באמצע הלילה התעוררנו משנתנו לשמע דפיקות חזקות בבית שמעבר לכביש, שם התגוררו בעלת המכולת טייבֶּה, בתה וחתנה וילדם בן העשר.

"פתחו את הדלת! !" צעקו הגויים והלמו על הדלת.

שמענו צעקות. שמענו את הילד צורח: "אמא! אמא!" אחר כך שמענו יריות. ואז השתרר שקט. שקט מפחיד.

לא הבנו מה קרה; לא הבנו מה פשר השקט. רועדים מפחד ישבנו בחושך – לא העזנו להדליק אור! – והקשבנו למה שמתרחש בחוץ. הלבבות הלמו בחוזקה. חששנו שהנה־הנה ידפקו גם על דלתנו... שמענו בבירור את קול הצעדים ברחוב השמם. כל רגע נדמה בעינינו כשעה.

כך זחלו הרגעים הקשים הללו לאט־לאט. הוקל לנו מעט כשהאיר הבוקר. אך גם אז לא העזנו לפתוח תריס או דלת. נשארנו יושבים בפינתנו ואמרנו תהילים.

בשעות הבוקר חמקו ובאו לביתנו פה בחור ושם אשה עם תינוקה בזרועותיה, וכל אחד מהם נושא עימו סיפור נורא משל חברו... התברר, כי בלילה פרצו הליטאים לבתים רבים והרגו ללא רחם את כל יושבי הבית – זקנים ונערים, נשים וגברים

ללא אבחנה. הפורעים היו ליטאים עירוניים, שחצו את הגשר מקובנה לסלבודקה. הם התפרצו לכל בית ובית, לפי סדר הבתים ברחובות, ופרעו ורצחו בדם קר את יושבי הבתים. אחרים התנפלו פה על בית זה ושם על בית אחר, בלי כל סדר. בכמה רחובות, כולל הרחוב שבו אנו התגוררנו, הרגו הפורעים את כל היהודים שגרו באותו רחוב!

'נס גדול שלא הלמו על דלתנו ולא התפרצו לביתנו...' חשבתי, מצומררת כולי. ידעתי כי הגויים שהתגוררו מאחורי ביתנו הכירו אותנו וכנראה העריצו את אבא הי"ד. ואין פלא שגם גויים העריצו וכבדו אותו: אבא היה בעל מראה אצילי ויפה תואר – עיני התכלת הגדולות שלו האירו את פניו עטורות הזקן הבלונדיני. מראהו האצילי עורר כבוד בעיני כל רואיו. בלכתו מהבית להיכל הישיבה – אף שהיה זה מרחק של כמה עשרות מטרים בלבד! – הסתובבו הכל לחזות בו, אפילו הגויים, ופינו לו דרך בעוברו, מתוך יראת כבוד. 'אין פלא,' הוספתי להרהר באותו בוקר מר, 'כי הגויים העריצו אותו, ולגודל הנס לא פגעו הודות לכך במשפחתנו...'

עד מהרה הגיעו השמועות המרות; ידיעה קשה רדפה את חברתה – והתברר כי בפוגרום שערכו הגויים באותו לילה נטבחו כשמונה מאות מיהודי סלבודקה!

היהודים שנותרו בבתים נתקפו בפחד נורא והסתגרו בבתיהם. שבועות ארוכים לא העזנו לצאת מפתח ביתנו, וכך גם יתר היהודים.

ואולם, אנשי חסד, אנשי חיל, לא חדלו מִפְּעָלָם גם בעת צרה שכזו. הם העזו לעזוב את בתיהם, בסכנם את עצמם, עברו בין הבתים שבהם היו הרוגים ואספו את המתים, ואחר הביאום לקבורה בקבר אחים בבית העלמין הישן של סלבודקה. ברוך זכרם!

בין ההרוגים בפוגרום היה גם רבה של סלבודקה, הרב

אוסובסקי זצ"ל, הרבנית האצילה ובנם יחידם. כלתם, שהיתה יחד עימם בבית, ניצלה. בהישמע הדפיקות החזקות על דלת הבית, נמלטה ועלתה אל הקומה השנייה, לשם לא טרחו הרוצחים להגיע. הפורעים שפרצו לבית, מצאו את הרב לומד על יד הסטנדר שלו ומיד הרגוהו באכזריות, ואת הרבנית רצחו בשוכבה במיטתה. הי"ד.

פרק ז' / סגורים ומסוגרים

נחזור עתה אל אותן משפחות שלא שבו איתנו מהכפר לסלבודקה, אלא נותרו ממתינות לעגלות שהסיעו אותנו – כדי שתבואנה לאסוף אותם ולהובילם גם כן לסלבודקה.

לשווא היתה המתנתם. בעלי העגלות שהסיעו אותנו לסלבודקה סירבו לחזור ולקחת את הנשארים – חבריהם הגויים, שכבר התכוננו לפוגרום הגדול, איימו עליהם והם פחדו להמשיך ולהסיע יהודים. אנשי הקבוצה ניסו להשיג עגלות אחרות – אך לא הצליחו בכך.

בין כך ובין כך החשיך היום והם נאלצו להישאר לילה נוסף באסם, לאחר שהצליחו לשכנע את האיכר להרשות להם להישאר.

ליל פחדים עבר עליהם! באישון לילה פרצו לאסם ליטאים, כשבידיהם סכינים, התנפלו על היהודים ששהו בו ואיימו לרצוח אותם.

קשה לתאר את זעקות השבר שבקעו מהאסם. נשים וילדים יללו בפחד, כמה מהם התעלפו למול הסכינים השלופות – והכל התרחש כשבאסם שוררת חשיכה מוחלטת!

כשכלו כל הקיצין והיהודים האומללים הבינו כי זה סופם –

אירע נס! הליטאים המשולהבים נסוגו לפתע מן האסם. ייתכן כי היו אלה השכנים הגויים שהתחננו בפני הרוצחים כי יעזבו את היהודים לנפשם.

כל הלילה ישבו אותם אומללים ובכו. ובו ברגע שהאיר הבוקר יצאו מן האסם ועשו ברגל את הדרך לסלבודקה, הביתה.

המאורע הקשה שעבר עליהם באותו אסם לא נמחק מזכרונם כל ימיהם והותיר צלקות בנשמתם.

בהגיעם לסלבודקה נודע להם על הפוגרום, שהתרחש בעירנו בלילה. הם מיהרו להסתגר בבתיהם ולא לצאת מהם.

שלושה שבועות מאז הפוגרום לא יצאנו מפתח הבית. בביתנו, על שתי קומותיו וארבע דירותיו, ישבו ולמדו יומם ולילה אותם בני תורה שנשארו בעיר.

דברי הכתוב "בבוקר תאמר מי יתן ערב, ובערב – מי יתן בוקר" – התקיימו בנו במלואם. כשהגיע הלילה חשבנו: 'מי יתן ויגיע כבר היום!' ובבוקר, כשהאירה כבר השמש, חשבנו: 'אוי, מי יתן ויבוא כבר הלילה...'

אנו, הנשים והבנות, ישבנו ואמרנו תהילים ללא הרף. מפעם לפעם הצצנו מבעד לחרכי התריסים לראות אם חלילה וחס מתקרבים הליטאים או הגרמנים לביתנו...

חלפו כמה שבועות. אנשים החלו להגיח פה ושם מן הבתים. חלקם יצאו לחפש אוכל, חלקם ביקשו לדעת מה שלום מכריהם וקרוביהם שגרו ברחובות האחרים.

ואז – כשהחלו האנשים לצאת ממקומות מחבואיהם, החלו גם המעצרים. כל מי שנתפס מהלך ברחוב – נעצר. במיוחד הגברים. אנחנו לא העזנו לצאת מן הבית.

יום אחד, כשהתבוננו החוצה מבעד לחרכי התריסים, ראינו שהרוצחים הפרטיזנים הליטאים נכנסים אל הבית שמולנו. באותה בית גרה רופאה יהודייה, רווקה. עד מהרה אספו הרוצחים את

כל יושבי הבית והוציאום לרחוב, שם העמידום וציוו עליהם לא לזוז. ואכן, אותם אומללים עמדו מפוחדים ולא זזו ממקומם. שוב נכנסו הליטאים אל הבית, לוודא שלא נותר שם כל יהודי מסתתר, ואולי גם לבזוז, ואז יצאו והובילו את היהודים שעמדו בחוץ – מי יודע לאן...

ראינו את מחזה האימים וליבותינו הלמו מפחד – 'הנה, הנה יגיע תורנו... עכשיו הם יחזרו וייכנסו לביתנו...' אבל, בחסדי שמיים דלגו הפורעים על ביתנו.

לאוזניו של אחד מבני הישיבה, שבמשך כל ימי הפוגרום התחבא בעליית הגג, הגיעה פעם שיחה של ליטאים שעברו על יד ביתנו – "פה גר הרב," הם אמרו, "לכאן לא ניכנס." היה זה כאילו הם נמנעים מלגעת לרעה ברבנים. והרי את רבה של סלבודקה רצחו, ובאכזריות נוראה! אין זאת אלא שנס גדול קרה לנו.

פרק ח' / למען כיכר לחם אחת

כך נותרנו ספונים בביתנו, ואכלנו ממה שהיה בבית. בזמן שהרוסים שלטו על ליטא הכינה כל משפחה ומשפחה מצרכים בכמויות גדולות – קמח, תפוחי אדמה, תפוחי עץ, חמאה. את החמאה היו מבשלים ומאחסנים בצנצנות, כדי שלא תתקלקל לאורך זמן. ידענו שברוסיה שורר מחסור תמידי חמור במצרכי מזון, ועל כן הכנו את כל המזון לשעת הדחק.

עתה, לאחר שהגרמנים פלשו לליטא והרוסים ברחו, הגיע זמנם של מצרכי המזון הללו. במשך כל אותם שבועות שלא יצאנו מביתנו – זה היה מזוננו. לחם לא היה בנמצא, ולשבת – ורק לשבת – הכנו פתיתים מהקמח שברשותנו, והיה זה מעדן מלכים בעבורנו!

והנה, באחד הימים נודע לנו שבעל המאפייה אופה לחם. והביקוש ללחם כה גדול – עד שהלקוחות, שהעזו לצאת מבתיהם בימים טרופים אלה, פשוט חטפו את הלחם מהתנור בעודנו חם... אותו אופה היה יהודי שומר מצוות ומכר של משפחתנו. שיערנו, כי אם יראה מישהו מאיתנו בתור שבפתח המאפייה שלו – בוודאי ישתדל לדאוג ללחם גם בעבורנו.

את כל ההחלטות שהתקבלו בביתנו החליט אבא ע"ה, והוא

שהחליט כי אני זו שאצא החוצה ואלך למאפייה להשיג לחם.

שמעתי את דבריו של אבא – והתחלחלתי. פחדתי מאוד ללכת. אבל כיוון שהייתי הגדולה בבנות – ולגברים היתה סכנת חיים לצאת החוצה – קמתי והלכתי.

עמדתי בפתח הבית. זה שבועות אחדים שלא יצאתי החוצה, לא ראיתי את אור היום. יצאתי החוצה בצעדים מהססים ובידיים רועדות. איזה פחד תקף אותי!!

בחוץ קידם אותי הרחוב השמם. כל התריסים בבתים היו מוגפים. נפש חיה לא נראתה ברחוב. בפיק ברכיים כשלתי צעד ועוד צעד. האם עומד איזשהו גוי אכזר להגיח מפינת הרחוב?? ליבי הלם בחוזקה. נדמה היה לי שדפיקות ליבי נשמעות בכל הרחוב הריק...

והנה, כשהגעתי לקרן הרחוב הבחנתי מרחוק בחייל גרמני עם נשק דרוך. עיני חשכו. בקושי החנקתי קריאות פחד שעמדו להימלט מפי. היתה זו הפעם הראשונה שראיתי במו עיני חייל גרמני – וחשתי כי הביטוי "ליבי נפל בקרבי" מתקיים בי כפשוטו.

מה לעשות? מה לעשות? אולי הוא יקרא לי מרחוק לעצור? ואולי ירוץ אחרי לתופסני? ואולי... ואולי... הייתי לא הרחק מביתם של ידידי המשפחה. האם לדפוק על דלתם ולבקש שיכניסו אותי? ואולי אסכן אותם – שהרי, אם יראה החייל הגרמני לאן נמלטתי וירוץ בעקבותי, אסכן את כל בני הבית... ובנוסף על כך, גם אם לא איתפס – אם אתעכב אצל הידידים, אפסיד את תורי במאפייה...

לא דפקתי. המשכתי ללכת במהירות. פחדתי להסתובב אחורה, על אף שרציתי לדעת אם הגרמני רודף אחרי.

ברוך ה', הגעתי בשלום למאפייה. השגתי כיכר לחם אחת – והנה אני בדרך הביתה. בחזור פג במקצת פחדי. אפשר שהיה זה גם בגלל הלחם שבחיקי...

פרק ט' / על קידוש ה'

באחד הימים שלאחר הפוגרום, כשעדיין היינו סגורים בביתנו על מנעול ובריח ובכל חדר מחדרי הבית ישבו רבנים, אברכים ובחורים ולמדו בחברותות – פרצו לביתנו שלושה פרטיזנים ליטאים, כשנשקם שלוף בידיהם. בפתאומיות פתחו הם את דלת הכניסה – וכבר הם בתוך הבית פנימה.

בפרוזדור עמד (ולא ישב!) ולמד ר' אלחנן וסרמן הי"ד עם חברותא. המראה הזה – של גברים יהודים, ועוד רבנים, שעדיין לומדים תורה – הרתיח את הליטאים. הם החלו לזעוק "לא לזוז!" ואיימו בנשקם. בפראות רצו מחדר לחדר, ואף לקומה השנייה הגיעו, ואספו את כל הגברים שמצאו. חלק מהגברים הצליחו להסתתר, ואכן הם לא נתגלו.

בשאגות פרא אספו הצוררים שלושה עשר גברים – ובהם אחי האהוב זאב ע"ה, שהיה אז כבן 21 שנה, דודי ר' שבתי וורניקובסקי, שהיה ר"מ בישיבת לומז'ה ובנו מרדכי; ובראש – את ר' אלחנן וסרמן זצ"ל.

אנו, הנשים והבנות, התחננו בפני הליטאים האכזרים שלא יקחו אותם. אני, שהייתי הגדולה בבנות, ניסיתי להסביר להם, שרבנים הם לא קומוניסטים. שהרי, התירוץ הרשמי שלהם

לפוגרום היה כי הוא נערך נגד קומוניסטים. עוד הוספתי ואמרתי, שכל הרבנים הגישו בקשות להגר מרוסיה.

כידוע, בעת שהרוסים שלטו על ליטא, הם הלאימו את בתי החרושת ופיטרו את מנהליהם וגירשו את בעליהם – ובמקומם מינו מנהלים מחברי המפלגה הקומוניסטית המקומית, רבים מהם היו יהודים. אותם מנהלים חדשים דיכאו, כנראה, את הפועלים הליטאים שעבדו בבתי החרושת, ומכיוון שלא מעטים מהם היו יהודים – תרם דבר זה לא מעט לשנאת היהודים בליטא. וזה היה התירוץ שבו נופפו הליטאים בעורכם את הפוגרום ביהודים.

כך עמדתי בחצר ביתנו – ולמולי בני התורה שנאספו זה עתה – והסברתי לליטאים עד כמה רחוקים הרבנים מן הקומוניזם.

"האם יש לכם העתקים מהבקשות שהגישו הרבנים לממשלה על מנת להגר מרוסיה?" תבעו הליטאים לדעת.

מיד נכנסתי הביתה, לחפש. כה מבוהלת הייתי וכלל לא ידעתי היכן עלי לחפש את הניירות המבוקשים. ואולם, אותם ליטאים צמאי דם כלל לא התכוונו ברצינות לבקשה זו, שאראה להם את ההעתקים; בעודי בבית פנימה, מחפשת בקדחתנות את הניירות, הם ניצלו את ההזדמנות והצעידו את קבוצת הגברים אל מחוץ לחצר ביתנו. בהבזק של רגע הצלחתי להעיף מבט אל אחי אהובי זאב־וולוול – היה זה מבט אחרון אל וולוול האהוב על כולם, וכמה פחד ראיתי בעיניו – – –

הרבנים ובני התורה צעדו באמצע הכביש, כשהפרטיזנים הליטאים שומרים עליהם עם נשקם הדרוך. ומכל הבתים הציצו יהודים מחרכי התריסים – וכל לב דואב, וכל עין דומעת.

נותרנו המומים בביתנו. אבא זצ"ל שכב על הספה במשך כל אותו זמן שבו השתוללו הליטאים בבית, ולמזלנו – לא נגעו בו לרעה. מכיוון ששכב ולא זז נראה היה להם כחולה והם לא לקחוהו עימם, משום שלא היו ברשותם כלי תחבורה להסיע

אנשים שלא יכלו ללכת בכוחות עצמם.
וכך, בחסדי ה', נשאר אבא בבית, במיטתו.

*

בבית נותרנו רק הנשים והילדים. הגברים שהצליחו להתחבא ולא נלקחו – נשארו במקומם ולא יצאו ממחבואם.

הערב ירד. לא העזנו להדליק אור. תשושים היינו – גופנית ובעיקר נפשית – ממאורעות היום הנורא. לא יכולנו להירגע מההתנפלות הפתאומית ומהחטיפה של כל היקרים לנו והאהובים עלינו.

ביקשנו לשכב לישון, להירגע קמעה מהמאורעות הקשים – והנה נשמעות דפיקות על שער החצר. היו אלו דפיקות חזקות, שאינן מבשרות טוב. חששנו לפתוח – אבל הדפיקות הלכו והתגברו, הלכו והתרבו. מה עושים? והרי אנו רק נשים וילדים – הגברים המעטים שנותרו מתחבאים עדיין!

הדפיקות העזות לא אפשרו לנו להמשיך ולחשוב. נאלצנו לפתוח! ברעדה יצאנו אל החצר החשוכה, כדי לפתוח את השער. אל החצר פרצו אותם בריונים ליטאים שהיו כאן בבוקר. הם באו לערוך חיפוש, לוודא אם יש ברשותנו נשק.

בגסות נכנסו אל הבית פנימה והחלו בחיפושים. לא היו ארון או מגירה שלא פתחו. אחד מהם מצא לפתע אלבום תמונות והחל לדפדף בו. והנה, נתקלו עיניו בתמונה של בחור בלונדיני, שדמה בחיצוניותו לגוי, להבדיל.

"מי זה?" נטפלו אלינו, "מה עושה גוי בחברתכם? ההא! אתם בוודאי קומוניסטים, שהרי יש לכם מכרים גויים!"

שעות ארוכות התמשך החיפוש – שעות של פחד וחרדה בשבילנו. חששנו מהחיפוש וחששנו עוד יותר ממה שיקרה לאחר החיפוש. מה יעוללו לנו אז? האם יקחו אותנו איתם??

סוף סוף – לאחר שעות של סיוט – הגיע החיפוש לקיצו. הבריונים התכוננו לצאת מן הבית, ואז הבחין אחד מהם באבא ע"ה השוכב במיטתו, ונעצר לידו: "למה השארת את הזקן הזה ולא לקחת אותו בבוקר יחד עם כולם?"

מאז הבוקר, בעת שפרצו הבריונים לביתנו, שכב אבא במיטתו ולא קם עד הערב, שאז שבו הבריונים. שקוע היה במחשבותיו ומלות הווידוי בלבבו.

לא שמעתי מה השיב הבריון הליטאי על שאלת עמיתו, כי עמדתי מאחוריו. ואז עמדו הם לעזוב את הבית מבלי לפגוע בנו.

כדי לצאת מביתנו לרחוב צריך היה לעבור דרך חצר אפילה. חששנו שמא אחד מהם יישאר ויתחבא בחצר החשוכה, ובשעות הלילה המאוחרות יחדור לביתנו. כדי להיות בטוחים שהבריונים אכן עזבו את השטח – הלכנו אנו, הבנות והנשים, בעקבותיהם. הלבבות הלמו בעוז, חרדנו שמא הם ייטפלו אלינו כאן, בחצר החשוכה, ולכן פסענו במרחק מה מהם, ובכל פעם שהסתובבו אחורנית – נרעדנו. אך גם לסיוט הזה הגיע הסוף – הבריונים הגיעו לשער, יצאו החוצה, ואנו סגרנו אחריהם את השער על מנעול ובריח.

הלילות והימים הבאים היו מלאי דאגה וחששות. לא ידענו מה עלה בגורלם של הרבנים ובני התורה שנלקחו מאיתנו. איפה הם? – שאלנו מבלי למצוא מענה – לאן לקחו אותם? האם ישובו עוד אלינו?

איש איש מאיתנו נשא את כאבו בליבו פנימה.

רק מאוחר יותר נודע לנו, שעוד באותו יום מצאו שלושה עשר הרבנים ובני התורה את מותם על קידוש ה'.

היה זה בי"ב בתמוז תש"א, וספרו כי המקום בו הרגו אותם הצוררים היה ה"פורט השביעי".

פרק י' / מן הפח אל הפחת

חלפו כמה ימים – ימים מלאי פחד ודאגה – ושוב נשמעו דפיקות על שער ביתנו. הפעם היו אלה דפיקות חרישיות ועדינות – הבנו שהדופק הוא אחד "משלנו".

מיהרנו לפתוח. על הסף עמד אחי הבכור אליעזר הי"ד, והבעת זעזוע נסוכה על פניו. זה עתה שב מן הדרך, וכל כולו מזועזע מן המאורעות שעברו עליו בשבועות האחרונים.

כשפרצה המלחמה והגרמנים פלשו לליטא – ברחו יהודים רבים – ביניהם גם אחי אליעזר הי"ד – מזרחה, לכיוון הגבול עם רוסיה, מי ברגל ומי ברכב. רוב הנמלטים לא הצליחו להגיע לגבול הרוסי; הם נלכדו על ידי הגרמנים, שעקפו את קובנה והגיעו אל הבורחים בטרם נכנסו אל קובנה העיר.

כשנתפסו הבורחים על ידי החיילים הגרמניים – היה עונשם עינויים קשים, שונים ומשונים, כמיטב דמיונם האכזרי של המרצחים, וכל זאת לקול צחוקם הפראי והלועג של שאר החיילים הצופים במחזה.

ההשפלה הנוראה, שחזו היהודים על בשרם, שברה אותם. ואת כל המראות המזעזעים ראה אחי במו עיניו! שבור ורצוץ, בגופו ובנפשו, הגיע הביתה בשארית כוחותיו וסיפר לאבא את

כל אשר עבר עליו בשבועות האחרונים. כל היום ישב עטור בתפילין ובכה, קשה היה להרגיעו.

עוד מספר שבועות עברו, והגרמנים ניסו "לארגן" ו"לסדר" את חיי היהודים שבאיזור הכיבוש. הם הנפיקו כרטיסי מזון, וכל משפחה נדרשה לשלוח נציג עם תעודות מזהות של בני המשפחה ולהירשם לקבלת כרטיסי המזון.

אבל – כיצד יוצאים החוצה? והרי מדי יום נעצר כל גבר שהעז להופיע ברחוב. כמעט בכל משפחה כבר חסרו כמה מבני המשפחה, במיוחד הגברים. את הגברים העצורים – כך נודע לנו – שלחו ל"פורט השביעי", או "המצודה השביעית". מסביב לעיר קובנה ולפרבריה היו מצודות חפורות בהרים, שנותרו עוד מימי מלחמת העולם הראשונה, מצודות שנועדו להגן על העיר מפני האויב לכשיתנפל על העיר לכובשה. בזמן הכיבוש הגרמני נועדו המצודות הללו לאיסוף היהודים שנעצרו על ידי הגרמנים. במיוחד התפרסמה "המצודה התשיעית", או "הפורט התשיעי", אליה הובלו יהודים לאלפיהם ונהרגו על קידוש ה'.

לא ייפלא שחששנו לצאת מהבית! גם אנו, הנשים והבנות, פחדנו עד מאוד, כי היו ימים שגם נשים נעצרו ברחובות.

לבסוף החליט אבא, שאני ואחי הקטן, שהיה בגיל בר מצווה, נלך לקבל את כרטיסי המזון.

בלבבות הולמים יצאנו מהבית. הרחובות היו ריקים מאדם. רגלינו רעדו – עם כל פסיעה חששנו שמא מאי־שם יגיח חייל גרמני ויאסור אותנו...

סוף סוף הגענו לחצר המיועדת, שבה נמצא משרד ההרשמה. החצר היתה מלאה וגדושה ביהודים. קשה לתאר את גודל שמחתנו עם כל מכר שפגשנו. ברוך ה', הנה עוד יהודים!

לאחר שהצגנו את תעודותיהם של בני המשפחה ונרשמנו, חזרנו הביתה בשלום, לשמחת כל בני הבית.

לאחר ימים מספר נודע לנו, שאת כל הגברים שעצרו ברחובות העיר בימים האחרונים הרגו הצוררים ב"מצודה השביעית" ביום בהיר אחד – כשבעת אלפים איש היו שם. הי"ד.

פרק י"א / אל הגיטו

כל יום הביא בכנפיו גזרות חדשות.

באחד הימים יצא כרוז שהורה לכולם לענוד על בגדיהם "טלאי צהוב" – מגן דוד עשוי מאריג צהוב, המוצמד לכל בגד חיצוני מלפנים ומאחור. כל מי שיעז לצאת החוצה ללא הטלאי הצהוב – יירה בו במקום.

וכך אומנם קרה לחברתי הניה פורטמן ע"ה. היא יצאה פעם ללא הטלאים – כי עדיין לא היו רגילים להעבירם מבגד לבגד – ומיד ירו בה במקום והיא מצאה את מותה. עובדה זו נודעה לי רק כעבור זמן.

עוד יום – ועוד גזרה: מהיום מותר ליהודים ללכת רק בצידי הכביש ולא על המדרכות.

ואז הגיעה הגזרה החמורה מכולן: בעוד כמה שבועות ייכלאו כל היהודים בשטח מסויים בסלבודקה, שיכיל כמה רחובות סמוכים, ומסביבם תהיה גדר תיל. לשטח המיוחד הזה יקראו גיטו, וכל יהודי קובנה חייבים לעבור אליו עד תאריך מסויים. את בתיהם ורכושם יצטרכו היהודים לעזוב, וכולם כולם יצטופפו בבתים הקטנים והדחוסים שבגיטו.

הגזרה הזו נחתה על היהודים כרעם ביום בהיר. משפחות

רבות היו אובדות עצות. מה יהיה על בתיהן? מה יקרה לרכושן? היכן, בכלל, יצליחו להתגורר באיזור הצפוף כל כך? כמה חפצים יוכלו לקחת עימם? ברור היה שאין אפשרות לקחת חפצים רבים, רק את החפצים הבסיסיים ביותר. שהרי, לכל משפחה יוקצו חדר אחד או שניים בדירות שבגיטו. בשלב זה הוקם ועד היהודים, שתפקידו היה לטפל בכל צורכי הגיטו – לברר היכן ממוקמות הדירות ולדאוג בהן למקום מגורים לכל יהודי העיר. בשלב מאוחר יותר דאג הוועד לְמִכְסַת פועלים יהודים שדרשו הגרמנים למקומות עבודה שונים.

התאריך האחרון למעבר לגיטו התקרב והלך. בכל חוצות קובנה וסלבודקה יכולת לראות יהודים סוחבים על גבם, או על עגלות או בתוך אמבטיות פח – צרורות וחבילות וגם מעט רהיטים קטנים. כולם ניסו לקחת עוד ועוד חפצים, עוד ועוד מלבושים, עוד ועוד מזכרות מהימים הטובים שחלפו לבלי שוב – ואת כל אלה היו צריכים לדחוס, יחד עם כל בני המשפחה, לחדרון הקטן שהוקצה להם בגיטו.

למזלנו, נכלל ביתנו בתוך הגיטו הקטן, כך שאנו נותרנו בדירתנו – ושלב זה של עינוי וסבל נחסך מאיתנו.

היום האחרון הגיע. אנשים התקשו להיפרד מדירותיהם – שבהן עברו עליהם שנים כה רבות. רבים עמדו בפתח בתיהם ודמעות בעיניהם. את רוב הרהיטים והחפצים השאירו בדירותיהם. הם ידעו שעתה נסתיים פרק בחייהם – והעתיד, מה צופן הוא בחובו?

למולם עמדו הליטאים והאיצו בהם, בדיבורים ואף באיומים, לעזוב מיד את הדירות על תכולתן. ברק של תאווה נצנץ בעיניהם של הליטאים – עוד מעט קט, כשייסגרו היהודים בגיטו, יוכלו הם להשתלט על הרכוש היהודי. מי ידמה ומי ישווה להם!!

אומללות ושבורות צעדו משפחות־משפחות אל הגיטו, לאחר

החורבן הגשמי שעבר עליהן זה עתה. בלחץ המאורעות והגזרות התכופים קשה היה לחשוב על אירועי יום האתמול. כל יום הביא עימו גזרות חדשות. היום הם מוכנסים לתוך הגיטו. ומחר – מי יודע מה יילד יום?

היו רבים שחשבו, וקיוו, כי לאחר שייסגרו בגיטו – יהיו חייהם של היהודים שקטים יותר מבחינה אחת: עד כה עשו הבריונים הליטאים ביהודים כטוב בעיניהם: הרגו, גזלו, אסרו, היכו, התפרצו לבתים ולקחו כל מה שחפץ ליבם. הפקרות שררה בכל. עתה – כשכל היהודים יהיו מכונסים יחדיו וגדר תיל מקיפה אותם – שוב לא יוכלו הבריונים לעשות בהם ככל העולה על רוחם. גדר התיל, שתכלא את היהודים, עשויה איפוא גם להגן עליהם.

את הגדר שהקיפה את הגיטו בנו יהודים, שנחטפו ברחובות לעבודה. עבודתם נעשתה תחת עינם הפקוחה של הגרמנים.

הגיטו נחלק לשני חלקים: גיטו גדול וגיטו קטן, וביניהם חיבר גשר עץ גבוה, שנבנה מעל לכביש ברחוב שלנו, רחוב פָּנֵירוּ. הכביש היה נחוץ לגרמנים לצורכי התחבורה שלהם.

את הגשר בנו במרץ רב במשך מספר שבועות, אך הוא היה בשימוש תקופה קצרה מאוד – שבועות אחדים בלבד – כפי שיסופר בהמשך.

פרק י"ב / חטיפות וחיפושים

עוד יום – והודעה חדשה נחתה על ראשינו: הגרמנים דורשים כי ביום המחרת יתייצבו לעבודה משרדית 500 גברים צעירים, בעלי השכלה.

בשלב זה עדיין היינו תמימים למדי ולא חשדנו במאום. אחי הגדול, אליעזר ע"ה, שכבר נוכח בעריצותם של הגרמנים בדרכו מסלבודקה לרוסיה ובחזרה – רצה הפעם בכל זאת להצטרף לעבודה זו. הוא סבר, משום מה, שתצמח טובה לכל המשפחה אם אחד מבני המשפחה יהיה רשום כמתנדב לעבודה. ואולי, בשלב מאוחר יותר, הוא יוכל לקבל עבודה בתוך הגיטו עצמו, וכך ייקל עליו לפרנס את משפחתנו. יש לציין, כי לעומת זאת, היו יהודים שכלל לא רצו שום קשר עם הגרמנים, הם לא רצו ששמם אפילו ייוודע לגרמנים, ולכן ויתרו על כרטיסי המזון ולא יצאו ממחבואם משך חודשים ארוכים. אותם יהודים לא האמינו למלה אחת מהבטחותיהם של הגרמנים.

הגיע הבוקר, ואחינו אליעזר יצא בשעה מוקדמת מן הבית. יצא – ולא חזר.

הערב ירד, ואנחנו חיכינו לאליעזר – אולי מתעכב הוא בעבודה? לא שכבנו לישון. נותרנו ערים כדי לשמוע אותו

לכשידפוק על שער ביתנו.

לשווא חיכינו. אליעזר לא חזר.

כל שנות שהותנו בגיטו קיווינו שיחזור. חיכינו ש־500 הצעירים שנלקחו באותו בוקר ישובו אלינו. היו אלה 500 בחורים צעירים, במיטב שנותיהם, כולם בריאים, כולם בעלי השכלה. סבורים היו כי הם נשלחים לעבודה בעלת חשיבות לגרמנים. כך גם סברנו אנחנו. ולמעשה – כפי שהתברר לנו במשך הזמן – רצו הגרמנים לחסל, בראש ובראשונה, את הבחורים החסונים והאינטליגנטים, כדי שבבוא היום לא יצטרפו למרד בגרמנים, כפי שקרה מאוחר יותר בוורשה ובמקומות נוספים.

כל שנות הגיטו חיכינו לאיזה ידיעה שתבוא מהם, קיווינו שהם בחיים ויחזרו אלינו בבוא היום.

*

ביום בהיר אחד הוצא צו, המחייב כל אחד ואחד למסור לשלטונות הכיבוש את הכסף והזהב שברשותו, מותר היה להשאיר רק סכום של 100 מַרְק, לא יותר. והיה, אם יימצא כסף או זהב ברשות אחת המשפחות המתגוררות בחצר כלשהי – מיד יהרגו את כל יושבי החצר!

אבא זצ"ל דרש מכל הדיירים שגרו בבניין שלנו להבטיח כי לא יחביאו מאומה בתחומי הבניין והחצר. נדמה לי, שאפילו חייב כל אחד להישבע שלא יעשה כן. ואומנם, אנשי הבניין שלנו מסרו כל שהיה ברשותם. באופן כללי מסרו כמויות גדולות מאוד של זהב וכסף, עד כי הדבר עורר אפילו את פליאתם של הגרמנים. אך היו שגם החביאו את אוצרותיהם במקומות שונים, מחוץ לתחום מגוריהם.

בשלב זה החלו הגרמנים בחיפושים. היתה זו צרה חדשה שירדה על ראשינו. מדי יום ביומו הופיעה קבוצת גרמנים,

ונכנסה מבית לבית לפי סדר הבתים. בחיפושים אלה היו הגרמנים לוקחים לעצמם כל מה שליבם חפץ – רהיטים שמצאו חן בעיניהם, כלים נאים ועוד חפצי ערך. החיפושים היו מלווים במכות, שאותן הנחיתו הגרמנים צמאי הדם ברוחב לב. לעיתים הותירו אחריהם אפילו הרוגים! כל מטרתם היתה לזרוע פחד וחרדה בקרב היהודים, כדי שימסרו להם מרצונם את כל אשר להם.

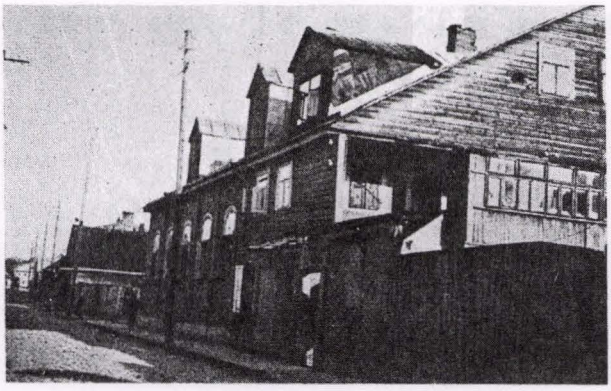
חששנו מאוד ליום שבו יגיע תורנו, והחיפושים ייערכו בביתנו.

ואכן, היום הזה הגיע. באחד הבקרים, בשעה מוקדמת מאוד, נשמעו דפיקות עזות על הדלתות בבניינו. אנו, הבנות, ישַנו בסמוך לכניסה לבית ומכיוון שזה עתה התעוררנו ולא הספקנו להתלבש, אמרנו לדופקים כי הכניסה מסביב, והם פנו לשם.

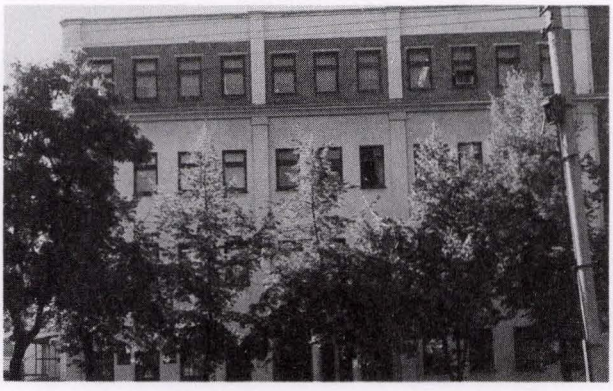
בינתיים התלבשנו במהירות, וכעבור דקות ספורות כבר היו הגרמנים בתוך דירתנו ובתוך שאר הדירות שבבניין. כשנוכחו הצוררים לראות כה הרבה גברים בעלי זקנים – הדבר עורר את חמתם! הם החלו להשתולל, היכו על ימין ועל שמאל. טובים ויקרים ספגו מהם באותו יום מכות קשות, אך כל צעקה לא נשמעה. בני התורה היו מאופקים.

זוכרת אני איך אחותי מרים ע"ה ואני עמדנו הכן לשמור על אבינו ממכות. והנה, פרץ אחד הצוררים לחדרו של אבא ע"ה. היה זה גרמני גבה קומה ורחב כתפיים. הוא שעט לעבר ארון הספרים וחיפש בין הספרים – כנראה, רצה למצוא כסף. הוציא ופתח ספר אחד, ועוד ספר – ואז הניף את אלתו להכות את אבא.

עד היום מתפלאה אני על אומץ ליבה של אחותי מרים: היא תפסה את ידו של הגרמני עם האלה – ולמרבה הפלא הוא הוריד את ידו ויצא מהחדר. לא אשכח את אומץ ליבה של

בניין הישיבה הישן,
הזכור לי
והאהוב עלי
מיום עומדי
על דעתי

הבניין החדש
של ישיבת
סלבודקה,
שבנייתו נסתיימה
לפני פרוץ
המלחמה
וטרם זכו
להיכנס לתוכו.
כיום משמש
כמתפרה

תלמידי
ישיבת סלבודקה
צולמו עם
רבניהם
הגאונים
(מימין לשמאל):
אבא,
ראש הישיבה
הרה"ג ר' אייזיק שר,
הרב ברוך הורביץ,
סבא־הלר,
ולמעלה –
הסבא מסלבודקה זצ"ל

אחותי – לפי ה"כללים" של הגרמנים – צריכים היו לירות בה במקום, על "חוצפתה". בטוחתני, כי בזכות מעשה זה בלבד מנוחתה עדן!

חלק שני / בגיטו

פרק י"ג / סופו של הגיטו הקטן

נסגרנו בגיטו.

טרם הסתפקנו להירגע מכל המאורעות הקשים שקדמו ל"תקופת הגיטו"; טרם הצלחנו להסתגל לתנאי הגיטו בכלל ולתנאי הצפיפות בפרט – רק שבועיים שָׁהִינו בגיטו, והנה בשבת בבוקר, בשעה 7.00, פרצו לגיטו הקטן – זה הגיטו שבו אנו התגוררנו – חיילים ליטאים.

חמושים בנשקם נכנסו לכל בית, ובלי אומר ודברים, ללא מלת הסבר – גירשו את יושבי הבתים. "מהר! מהר!" דחקו בהם וזירזו אותם לעזוב את הבית מבלי שיספיקו לקחת עימם חפצים לדרך, מבלי שיוכלו לחשוב מה מתרחש פה, בעצם...

כי זו היתה שיטתם השטנית: לזרז ולמהר, מבלי שקורבנותיהם יצליחו להבין מה קורה בכלל.

באותה שבת, זירזו הצוררים את היהודים ללכת ל"מגרש הסוסים", היה זה מגרש ששכן בסוף הגיטו הקטן. במגרש זה כבר ניצבו הכן כמה גרמנים בעלי דרגה גבוהה ומיינו את הבאים: אלה לימין ואלה לשמאל. בלשונם נקרא תהליך זה בשם "אַקְצִיָה", שפירושו "פעולה". כך קראו הם בציניות למיון האנשים לחיים ולמוות. היתה זו, לגביהם, רק פעולה – שהרי הם רק

מלאו פקודות...

גם אנחנו היינו בין הנאספים ב"מגרש הסוסים". למזלנו, משפחתנו הועברה "לצד הטוב", אבל משפחות רבות שהתגוררו בביתנו מויינו לצד שמאל. עמדנו שותקים ומחכים בפחד למה שיקרה. עד היום מלווה אותי השאלה – מנין הכוח הזה לשתוק בכל מיני מצבים איומים שכאלה? לכאורה, באופן טבעי – התגובה המתבקשת היא זעקות ובכי! ייתכן כי השתיקה היא ביטוי להלם. הן הכל בא בפתאומיות, מבלי שיידעו רגע לפני כן מה עומד לקרות. כך היה בכל האירועים בגיטו ובתקופה שקדמה לגיטו מיום שפרצה המלחמה. אבל – חלילה וחס, כלפי שמיא מעולם לא עלתה בראשינו המחשבה: 'למה זה קורה? מדוע לקחו גם את גדולי הדור?' – שאלות ותמיהות כאלה אף פעם לא התעוררו בליבנו, אפילו לא בזמנים הקשים והגרועים ביותר.

כך עמדנו במגרש זמן מה. ראינו משאיות מגיעות והגרמנים מעלים אליהן את האנשים שהופרדו מאיתנו והועברו לצד שמאל.

ולפתע, הגיח למגרש גרמני רכוב על אופנוע ולחש דבר מה באוזני חבריו. אנשים שעמדו בקרבת מקום שמעוהו אומר: "הכל 'דפק' מצויין!" ואז שלחו את כולם – גם את אלה שהועלו למשאיות – בחזרה הביתה.

מאושרים שבנו אל בתינו שבגיטו. הבנו שהיה זה תרגיל של הגרמנים, מעין משחק־נסיון מצידם, לראות אם תהיה התנגדות מצד היהודים.

שמחתנו לא ארכה זמן רב; שבוע או שבועיים עברו, ושוב התרחש אותו מחזה: ליטאים פרצו לגיטו בשבת, גירשו את היהודים מהבתים, שוב נערך מיון, ואלו שנשלחו לצד שמאל הועלו על משאיות והובלו ל"פורט התשיעי" – שם נהרגו כנראה בו ביום. ה"פורט התשיעי", כמו יתר המצודות שהקיפו את קובנה ופרבריה, היה מקום ההרג של היהודים בזמן מלחמת העולם

השנייה. ב"פורט התשיעי", המצודה ששכנה בסמוך לסלבודקה, מצאו את מותם עשרות אלפי יהודים – מרביתם מהעיר עצמה, אך גם מברלין ומווינה הובאו יהודים עד לשם והומתו באכזריות.

גם הקורבנות הראשונים מהגיטו הקטן מצאו את מותם ב"פורט התשיעי" – בעיצומו של יום השבת עלתה נשמתם השמיימה.

אותנו, הנשארים לאחר המיון, העבירו על גשר העץ שהפריד בין הגיטו הקטן לבין הגיטו הגדול – וכך מצאנו את עצמנו ניצבים ברחוב הגיטו הגדול, ושומרינו – הסתלקו מן השטח.

מה נעשה? להיכן נפנה? הן את כל "רכושנו" הותרנו אחרינו בגיטו הקטן, וכאן אנו ללא קורת גג וללא כל חפצים משלנו!

מכרים ניגשו אלינו וסייעו בידינו למצוא מקומות מגורים – חדר פה, מרתף שם. וכך "הסתדרנו" בבית זר בעירום ובחוסר כל.

כך חוסל הגיטו הקטן, כולל הגשר הגדול שנבנה ברוב עמל. הגשר, שנועד לחבר את שני הגיטאות – סיים את תפקידו, והוא פורק.

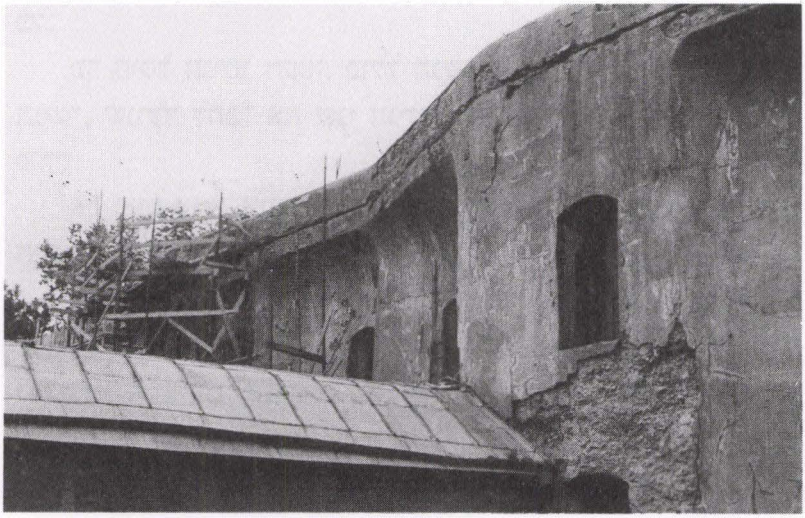
אך פעם אחת נוספת לפני שפירקוהו – השתמשו בגשר, וכך היה המעשה:

באחד הימים – זכורתני שהיה זה דווקא בשבת – הורשינו לעבור אל הגיטו הקטן על מנת לקחת איש איש מביתו את החפצים הנחוצים שנותרו שם. לשם כך ניתנה לנו ארכה של שעתיים.

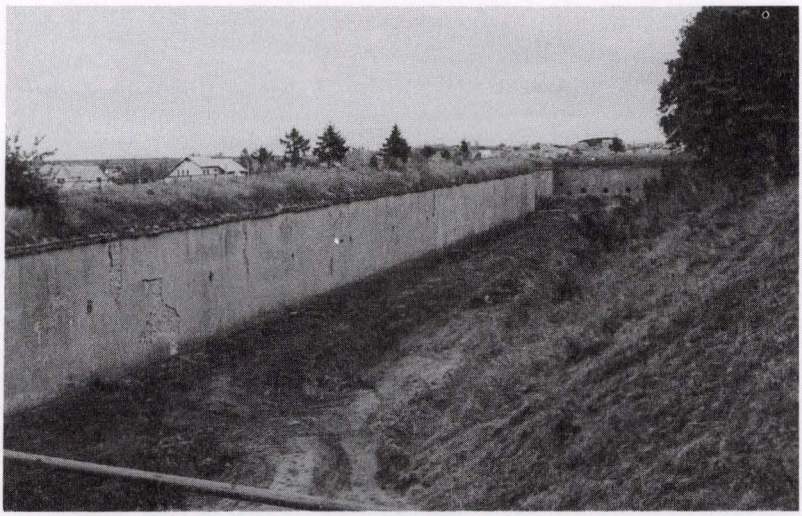
שאלנו את אבא זצ"ל, האם מותר ללכת בשבת קודש ולשאת דברים מן הבית. אבא התיר זאת, ואני רצתי – יחד עם שאר הבנות – בכל כוחותי לעבר ביתנו הריק – הבית שכה היה

במקום שעמד הצלם שצילם תמונה זאת, שם היה שער הגיטו.
הבניין הוא מקום המשטרה היהודית. מאחור – בית הסוהר של הגיטו.
פה הצטופפו כל בוקר אלפי יהודים שחיכו לתורם להישלח לעבודת הפרך.
מלפנים ניצב עתה עמוד זכרון

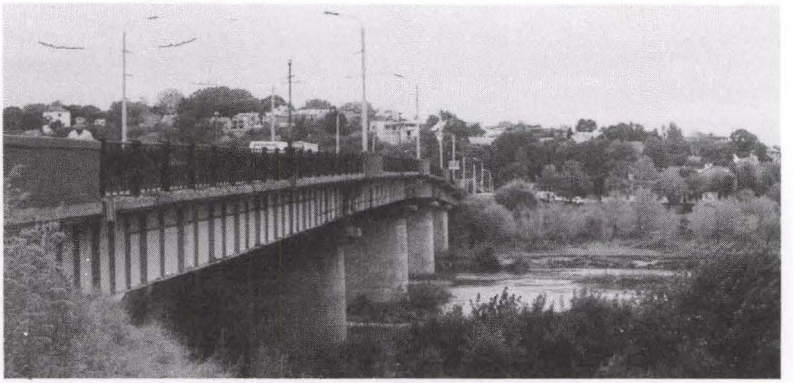
הפורט התשיעי האיום. צולם – תשרי תשנ"ז

הפורט התשיעי. למעלה עמדו היורים ולמטה – הקדושים

העמוד עליו נכתב בחמש שפות – ליטאית, עברית, אידיש, אנגלית ורוסית:
פה רצחו הנאצים 30,000 יהודים

הגשר מקובנה לסלבודקה; צולם – תשרי תשנ"ז

בית העלמין הישן בקובנה; צולם – תשרי תשנ"ז

לאחר האקציה
הוקטן שטח הגיטו,
והיהודים אולצו לעבור
מאיזור לאיזור

ביום "אקצית הילדים"
הוכרחו שוטרי הגיטו היהודים
להתייצב במגרש הזה,
הם נלקחו לפורט התשיעי,
שם עונו ונהרגו.
הבניין שמאחוריהם
נקרא "בלוק צ'".
פה חולקו
המנות הזעומות,
ובצד השמאלי
היה המחבוא
בו התחבאתי
בעת חיסול הגיטו

אהוב עלינו ויקר לנו.

נכנסנו אל הבית שעמד בשממונו מאז אותו יום שגורשנו ממנו. הזמן היה קצר – והבלבול והמבוכה כה גדולים! מרוב בהילות לא ידענו מה לקחת ומה להשאיר; לא הצלחנו להתרכז ולחשוב בהגיון מה הם הדברים הנחוצים ביותר. לכן, לקחנו בראש ובראשונה כמה קילוגרמים של תפוחי אדמה וקמח מהמצרכים שעוד נותרו בביתנו. אילו היינו חושבות ביישוב הדעת, היינו לוקחות מגבות, סדינים, ושאר פריטים דומים, שהרי אותם אפשר היה להחליף אצל הליטאים תמורת מצרכי מזון רבים. אך אנו – לא סוחרים היינו ולא בני סוחרים, וכלל לא התמצאנו בְּרָזֵי המסחר... אין פלא שלמשפחות כדוגמת משפחתנו לא קל היה להסתדר בגיטו.

פרק י"ד / שִׁירָה של תקווה

כחודשיים לאחר פרוץ המלחמה נסגרו עלינו חומות הגיטו. מטבע הדברים, חייבים היו החיים בגיטו להיכנס למסלול כלשהו, וכך היה.

מדי בוקר, בשעה מוקדמת ביותר, היו כל הגברים והנשים שגילם מתאים לעבודה – מתאספים על יד שער הגיטו. במקום זה התרכז עיקר המשמר: מבחוץ ניצבו שוטרים ליטאים, ומבפנים – שוטרים יהודים. לכל מקום עבודה נלקחו אנשים כמספר הפועלים שהוזמנו על ידי הגרמנים. הללו נשלחו אל מחוץ לתחומי הגיטו, ובצאתם היו השומרים סופרים אותם אחד לאחד.

יום יום היתה צריכה הנהלת הגיטו לספק מספר פועלים כפי שדרשו הגרמנים. ובעצם, שליחת הפועלים היתה זכות הקיום של הגיטו. הנהלת הגיטו היתה מעוניינת להציע מספר גדול ככל האפשר של פועלים – בתקווה שעקב כך כדאי יהיה לגרמנים להשאיר את הגיטו על כנו זמן רב ככל שיותר.

לאותם יהודים שהיו חייבים בעבודה אסור היה להחסיר אפילו יום אחד מעבודתם. אם אירע שפועל פלוני נעדר יום אחד מהעבודה – מיד היו מופיעים שוטרי הגיטו היהודים בביתו

ומשליכים אותו לבית הסוהר שבגיטו. ובבוקר המחרת היו מוציאים את הכלואים בבית הסוהר ושולחים אותם למקומות העבודה המפרכים ביותר.

אנו, שומרי השבת, התנסינו כמה פעמים בליל "משמר" בבית הסוהר. זה קרה בטרם הונהג הסדר מטעם ההנהלה היהודית של הגיטו – הסדר שאפשר לשומרי השבת לעבוד ביום ראשון (יום המנוחה של הגויים) במקום בשבת.

חברתי חיה גרז, אחות הרב גרז זצ"ל מרחובות, ואני התגוררנו באותו רחוב בגיטו. כשראיתי שהשוטרים נכנסים לביתה, כדי לקחתה לבית הסוהר כיוון שלא התייצבה לעבודה בשבת – ברחתי מהבית. אבל, קרה שלא הספקתי לברוח. ואז, נתפסתי על ידי השוטרים. הללו הובילו אותי "ברוב פאר" ברחובות הגיטו עד לבית הסוהר, כאילו נתפסתי בגניבה... הפחד שליווה אותי היה – לאיזה מקום עבודה מפרך אישלח מחר... רק שלא אספוג מכות מאיזה מנהל עבודה גרמני רשע...

רק כשסודר ששומרי השבת יוכלו לעבוד ביום ראשון במקום בשבת – עברו עלינו השבתות בשלווה יחסית.

העבודה המפרכת ביותר, שאליה נשלחנו, היתה בשדה התעופה. הגרמנים הקימו באזור קובנה שדה תעופה, ואנו – העבדים היהודים – עסקנו בבנייתו. גברים ונשים שהו ימים שלמים בשדה הפתוח לרוחות קרות ועבדו בפרך תחת פיקוחם של מנהלי העבודה הגרמנים הקפדנים.

אנשים שבמשך כל ימי חייהם לא החזיקו מעדר בידם – נאלצו לעבוד קשה במשך יום שלם ברציפות כדי להספיק את המכסה שנקבעה על ידי הגרמנים. כמה ארוך היה יום שכזה – כל דקה נדמתה כשעה, וכל שעה כנצח... עד שזכינו לשמוע סוף סוף את הצפירה המבשרת על סיום העבודה – כמעט ופרחה נשמתנו. "צפירת הגאולה" כינינו אותה...

זוכרת אני יום אחד שכזה, יום קשה במיוחד – יום חורפי קר וסוער. ניצבנו בשדה התעופה, שהיה ממוקם באיזור הררי שמם, ורוחות מקפיאות נשבו עלינו. לאורך קילומטרים מסביב לא היה כל מבנה – לא היה כל מקום שבו נוכל להסתתר מהקור. וכך, חשופים לרוחות ולקור הצובט – חייבים היינו לעבוד ללא הרף ולא להפסיק אפילו לרגע. הדבר היחיד שהצליח לשמור על חום גופנו היה העבודה הרצופה והקשה שעבדנו. מזוויות עינינו יכולנו לראות את מנהלי העבודה הגרמנים מתענגים על החום של אש המדורות שהבעירו לעצמם.

גם לסבל הרב ביותר מגיע הקץ. והנה נשמעה לאוזנינו "צפירת הגאולה" – יום העבודה המפרך הגיע סוף סוף לסיומו. עתה נותר לנו להחזיר את כלי העבודה למקומם, בצריף שיועד לכך. את כלי העבודה היה עלינו להניח בסדר "יקי" ולא להשליכם סתם כך, וגם זה ארך זמן. עמדנו איפוא בתור ארוך, בקור הצורב, על מנת להחזיר את מעדרינו בסדר מופתי למקומם.

ואז הגיע הזמן להסתדר בשורות. הצוררים ספרו את עדר הפועלים – ואנו התחלנו לצעוד לעבר הגיטו.

הערב כבר ירד. חושך עטף את העולם. עייפים היינו, רעבים, ובמיוחד – קפואים מקור. הקור הגיע במקום זה ל־35 מעלות מתחת לאפס, ואפילו יותר מכך!

ברגליים כושלות, כשכל עצמותינו דואבות, התנהלנו לעבר הגיטו. ופתע, בלכתנו כך, החל אחד הפועלים היהודים לשיר משירי הגיטו. למרות הצרות – ואולי דווקא בגלל הצרות – חוברו בגיטו שירים רבים על ידי אנשים שונים. היו אלה שירים אופייניים, שביטאו את רגשותינו והגיגינו; ביניהם היו שירים של תקווה, שירים שֶׁמִּלּוֹתֵיהֶם בטאו את התקווה שעוד מעט יעבור זעם ונשתחרר מהעול הכבד הזה.

עתה, פצח אותו יהודי בשיר משירי הגיטו וכולם הצטרפו

לשירתו.

דרכנו עברה בין בתי הגויים, והנה, מבעד לחלונות, הציצו בנו הגויים בסקרנות גדולה מהולה בתימהון. הם לא האמינו למשמע אוזניהם – היהודים נמצאים בתנאים שכאלה ועודם מסוגלים לשיר??? תמיד ראינו על פני הגויים את שמחתם לאידנו. ועכשיו, בערב המיוחד הזה, התחלפה השמחה לאיד בתימהון ובתדהמה.

מלות התקווה שבשירים, המספרות על כך שעוד מעט־קט תחלופנה הצרות ואנו ניגאל – נסכו ביהודים החלשים והעייפים כוח רב. ובמשנה מרץ צעדנו לעבר הגיטו – אל מה שהיה עכשיו ביתנו, אל בני המשפחה שעוד נותרו לנו, אל אלה שכה מחכים לשובנו.

פרק ט"ו / המכה המכאיבה ביותר

כמעט חודשיים נמשך מצב "נורמלי" זה בחיי הגיטו. עד אשר באחד הימים הודבקו כרוזים על קירות הגיטו, ובהם נכתב לאמר: מחר לא יוצאים לעבודה. במקום זה, על כל יושבי הגיטו – ללא יוצא מן הכלל – להתאסף בכיכר הגדולה. מי שיישאר בביתו – יירה במקום.

הכרוזים הללו הפחידו והדאיגו אותנו עד מאוד. מה צפוי לנו? מה זוממים המרצחים הפעם? בלב כבד עלינו על יצועינו, אך השינה היתה מאיתנו והלאה.

השכם בבוקר, עוד בטרם האיר היום, קמנו ממיטותינו בזריזות, כשהמחשבה העוברת בליבותינו היא: 'מי יודע, היכן – אם בכלל – נישן בלילה הבא...' חשיכה שררה עדיין בחוץ כשיצאנו מן הבית בדרכנו אל הכיכר הגדולה.

בוקר זה נחרת עמוק בזכרוני. היה קר מאוד ושלג כבד כיסה את הרחובות והשבילים שדרכם היה עלינו לעבור. הלכנו לכיוון הכיכר. מכל הבתים והחצרות הגיחו עוד ועוד אנשים והצטרפו אלינו. ופני כולם – לעבר הכיכר.

למעלה ממחצית השעה ארכה דרכנו. לאבא ע"ה קשה היתה ההליכה הממושכת, ועוד בשלג. מדי פעם נעצרנו על מנת

להחליף כוח. שקט שרר בכל. היתה זו שתיקה מתוחה ומאיימת. ניתן היה כמעט למשש בידיים את הדאגה שהציפה את כולם – מי יודע מה מצפה לנו...

הבוקר האיר כשהגענו סוף סוף אל הכיכר, שם נאספו יחדיו 25 אלף בני אדם.

לאורן של קרני השמש הראשונות ראינו כי פרטיזנים ליטאים וחיילים גרמנים מקיפים את הגיטו. היה זה משמר כבד מאוד. לפנינו ניצבו כחמישה גרמנים שניכר כי דרגתם גבוהה – והם החלו למיין את הקהל: אלה – לימין, ואלה – לשמאל.

כך עמדנו על רגלינו בשורות משך כל היום וחיכינו לתורנו. 'מה צפוי לנו?' נקרו בנו המחשבות ללא הרף, 'לאן ישלחו אותנו?' בעצם, לא תפסנו איזה צד הוא הטוב יותר – הימין או השמאל... מבולבלים מדי היינו מכדי לחשוב. עצם העובדה שעמדנו פנים אל פנים מול הצוררים הללו, מול פרצופיהם האכזריים, בלבלה את דעתנו.

אמש, כשנודע על האקציה הצפויה, היו יהודים שתכננו כיצד אפשר להינצל מציפורניהם של הגרמנים. השמועות בגיטו אמרו, כי משפחות גדולות, בעלות ילדים, יילקחו מיד על ידי הצוררים, אנשים מבוגרים – יילקחו גם כן, כי אין הם מתאימים לעבודה. היו שהעלו חשש, שאפילו צעירים בודדים יילקחו הפעם.

וכשעמדנו עתה בשורות וחיכינו לתורנו, תכנַנו באיזה אופן לעבור על פניהם – מי ילך עם מי, וכיצד. ידענו כי הסכנה הגדולה ביותר צפויה לאבא, אם יצטרך לעבור על פני הגרמנים. משמיים נשלח לעזרנו הרב סניעג ע"ה, שהיה בעבר רב בצבא הליטאי ועתה, בגיטו, השתייך לוועד העליון היהודי של הגיטו. הוא הכניס את אבא אל בין המשפחות של חברי הוועד העליון היהודי – והם עברו בשלום, מבלי שהגרמנים בדקו אותם. כך ניצל אבא באקציה הגדולה הזאת.

לדודתי היקרה ע"ה, הרבנית שרה וורניקובסקי, הבת הצעירה ביותר של סבתא, יעצו שתעבור רק עם חלק מעשרת ילדיה. יתר הילדים יעברו עם משפחות צעירות, ויראו כאילו הם ילדיהן. הן לא כדאי שאשה כה רצוצה וחלושה תלך עם עשרת ילדיה. (את בעלה, הדוד ר' שבתי, ובנם הבכור לקחו מביתנו יחד עם ר' אלחנן וסרמן זצ"ל, בשבועות הראשונים למלחמה.)

בתה הגדולה של הדודה, טייבל'ה, עברה את הסלקציה יחד עם בן ישיבה, ועם כמה מאחיה הקטנים – וכך הם נראו כמשפחה צעירה. גם אני הצלחתי לעבור, יחד עם בן ישיבה ועם כמה בני דודים קטנים, בתור משפחה צעירה.

בסייעתא דשמיא הצלחנו כולנו לעבור לצד ה"טוב" – כולנו, פרט לדודה ושלושה מילדיה, שנלקחו מאיתנו ביום המר הזה.

אבא זצ"ל עמד כל היום על רגליו ועקב בדאגה אחר המתרחש – הוא שמח עם כל אחד ואחד שהגיע לצד ה"טוב" וניצל, ובכה על כל מי שנודע כי הופרד מאיתנו ונשלח לצד ה"הוא".

בסופו של אותו יום, כשהערב ירד, נודע לנו שהפרידו מתוכנו 10 אלפים איש – גברים ונשים, נערים וזקנים – ואת כולם הוציאו מהגיטו הגדול והעבירום ללילה זה אל הגיטו הקטן, שהיה ריק מיושביו מאז שגורשנו מתוכו.

למחרת הובלו 10 אלפים היהודים אל "הפורט התשיעי", והוצאו להורג. משך כל היום הגיעו לאוזנינו, בגיטו, קולות תקתוקי מכונות הירייה מכיוון "הפורט התשיעי".

תושבי הגיטו היו מזועזעים ושבורים בעקבות האקציה הזאת. לא נותרה משפחה שלמה; בכל בית ובית חסרו כמה מבני המשפחה.

רק כשחזרנו בערב הביתה, לאחר היום הקשה שעבר עלינו בכיכר – נוכחנו, לתדהמתנו, שהדודה ושלושת ילדיה אינם

איתנו. במשך כל היום שרר בלבול גדול, כך שלא הבחנו כי הדודה והילדים נלקחו. וגם אם היינו מבחינים בכך – לא היתה לנו אפשרות לעשות משהו בנידון. ידענו, כי מי שמסתכן ונעמד ומתחנן לפני הגרמנים שיחזירו את אלה שנשלחו לצד שמאל – עלול להילקח יחד עימם...

בסופו של אותו יום היינו שבורים ורצוצים בנפשנו ובגופנו. העמידה על הרגליים משך יום תמים, במתח ובפחד, נתנה בנו את אותותיה, וכל שאיפתנו באותם רגעים היתה לצנוח על מיטותינו ולשקוע בשינה שתשכיח מאיתנו את העולם שבו אנו חיים.

ביום המחרת לא נלקחו הפועלים לעבודה במפעלים הגרמניים. מכל בית בקעו קולות בכי היסטריים. נורא היה לעבור ברחוב. אנשים לא אכלו ולא ישנו, לא היו מסוגלים לעשות מאומה, אפילו לא לחשוב! קשה לתאר את הכאב והיגון שאפפו את כולנו. הרגשנו שעולמנו חרב עלינו. האקציה הזו היתה המכה המכאיבה ביותר בתקופת חיינו בגיטו.

שבוע ימים לא העזו הגרמנים לדרוש פועלים לעבודה. מן הסתם, חיכו עד שיירגעו הרוחות. עבר שבוע – ושוב הגיעו הגרמנים לדרוש פועלים. הם הסבירו לנו, כי בזכות העבודה יישארו הנותרים בחיים.

*

וכל אשר סופר עד כה – שנדמה כי התרחש במשך כמה וכמה שנים – עבר עלינו רק במשך חמשת החודשים שחלפו מאז פרוץ המלחמה!

פרק ט"ז / מקור של כוח וחיזוק

הגיעה תקופה שנקראה "תקופת רגיעה" בחיי הגיטו.

מדי יום ביומו התייצבו לעבודה אנשים מגיל 18 ועד גיל 50. יהודי הגיטו היו מעוניינים לצאת מהגיטו ולעבוד, ואחת הסיבות העיקריות לכך היתה העובדה כי במקומות עבודתם יכלו להיפגש עם הליטאים המקומיים. הללו היו מביאים עימם מצרכי מזון, ואותם יכלו היהודים לרכוש תמורת בגדים וחפצים אחרים שהביאו עימם בהיחבא מן הגיטו. הגויים הליטאים היו מעוניינים בעסקות חליפין אלו, משום שבחנויות לא הצליחו באותם ימים להשיג סחורות, כדוגמת בגדים, ואפילו תמורת כסף רב, ואת אלה יכלו עתה להשיג מהיהודים, שנזקקו עד מאוד למצרכי מזון אותם מכרו להם הליטאים.

לא ייפלא איפוא שכל יום של עבודה היה חשוב מאוד ליוצאים מן הגיטו. במשך כל היום, בהיותם בעבודה, השתדלו "לארגן" – בסחר החליפין – חבילה של מזון או עצים להסקה. ובשובם הביתה עם חבילה שכזו, היה הדבר משמח את בני המשפחה שנותרו בבית בגיטו. יום כזה – שבו הצליחו ב"מסחר" – נחשב באותם זמנים כיום מוצלח ביותר.

כעבור שנים הזדמן לי לפגוש בבאר יעקב יהודי שהיה אף

הוא בגיטו שלנו בתקופת השואה. הוא סיפר, כי עוד בתקופת שלטונם של הרוסים הכין לעצמו מלאי גדול של סלילי חוטים לתפירה. כשהגיעו ימי הגיטו, היה לוקח עימו יום יום, בצאתו לעבודה, סליל אחד – ותמורתו היה מביא מדי ערב חבילת מצרכים. "מלאי הסלילים שהיה ברשותי היה מספיק לי להתקיים בגיטו אפילו 10 שנים..." כך אמר אותו יהודי.

לעומת זאת, היו כאלה שלא היה ברשותם מאומה, אפילו לא בגדים. הם גורשו מבתיהם לפתע פתאום מבלי שהצליחו לקחת עימם דבר. לאותם אנשים לא היה מה להחליף תמורת מצרכי מזון, והם כמעט וגוועו ברעב בהיותם בגיטו.

באותה תקופה הוציאו הצוררים צו המחייב למסור לידיהם את כל הספרים שבידי היהודים. האנשים ידעו היטב, כי מי שאינו מקיים את הצו – אחת דינו להיהרג. לפיכך, מסרו את הספרים. אך עשו זאת בלב כבד, ביודעם בבירור כי הגרמנים ישרפו את ספרי הקודש.

למרות הצו החליט אבא להשאיר ברשותו כמה ספרי קודש וגמרות. מכיוון שעל פי גילו אבא לא היה מחוייב לצאת לעבודה – הוא נשאר בבית. ובתקופה השקטה – ישב ולמד.

מדי ליל שבת נהגו להתאסף בביתנו בני התורה שעדיין נותרו מישיבת סלבודקה. אבא היה משמיע באוזניהם דברי תורה ומלות חיזוק ועידוד. אותם בחורים היו שבורים ורצוצים בנפשם ובגופם. הם נשארו גלמודים, יחידים מכל משפחותיהם, ועבודת הפרך שעבדו במפעלים הגרמניים התישה אותם כליל. רעב כבד היה מנת חלקם של בחורים אלה, שהרי לא היו ברשותם בגדים וחפצים אחרים להחליף תמורת מזון אצל הגויים – ולכן הם סבלו מן הרעב יותר מן האחרים.

ולמרות הכל, הקפידו הבחורים להגיע אל ביתנו בכל ליל שבת, לשמוע את שיחתו של אבא. לא קל היה להם להתרכז

ולשמוע – החולשה, הרעב והעייפות כמעט והכריעו אותם – אבל דברי העידוד והניחומים שהרעיף עליהם אבא היוו בעבורם מקור כוח וחיזוק להמשיך ולא להישבר.

לאחר השיחה היו מתפללים ערבית במניין – דבר שאף הוא היה נדיר ביותר בגיטו.

קשה להבין מאין שאב אבא את כוחות הנפש להמשיך להתרכז בלימוד ולעודד את הסובבים אותו בתנאים הקשים של הגיטו וברעב תמידי ללחם – אך בכל זאת, הוא המשיך בכך במשך כל שנות קיומו של הגיטו.

מעניין לציין, שאבא היה תמיד שליו. פניו היו רציניות, בכל הזמנים – אך תמיד הקרינו שלווה. אור פניו לא מש ממנו בכל ימי הגיטו החשוכים. תמיד תמיד היה רגוע, לא מבוהל – וזאת על אף שהרעב נתן בו את אותותיו והוא רזה מאוד, עד כי כמעט ולא ניתן להכירו.

שלוותו של אבא הקרינה והשפיעה על הסובבים אותו, ובמיוחד על התלמידים והמכרים, שנכנסו אליו לעיתים קרובות לבקש עיצה ולקבל מרגוע.

מה שאפיין את האנשים בגיטו היה הבהלה והפחד התמידיים. אנשים תמיד היו מבוהלים – איך להשיג אוכל? איפה כדאי יותר וקל יותר לעבוד? מתי להתחבא? היכן? כל השאלות הקיומיות הללו גרמו לאנשים להיות דאוגים, מבוהלים ומפוחדים. וזאת במיוחד לנוכח העובדה המכאיבה, שמרביתם נותרו בלא בני משפחותיהם. בני המשפחה האהובים נלקחו מהם לנגד עיניהם, ואי הידיעה מה עלה בגורלם – כמעט ומוטטה את האנשים.

ואילו בביתנו – מצאו הנפשות הכואבות והדואבות מרגוע. הם שמעו דברי תורה, דברי עידוד ונחמה – ונרגעו קמעה. אין ספק כי שעה זו, ששהו בביתנו במחיצת אבא, נסכה בהם כוחות נפש וחיזוק להמשיך בדרכם הרצופה בסבל.

אבא לא התלונן אף פעם אחת ומעולם לא הביע בקול את דאגותיו. כשרווח לנו, לעיתים רחוקות, ובבית היה די אוכל, היה אומר: "כמה טוב היה לנו עכשיו אילו רק היו הבנים חוזרים כבר הביתה..." תמיד קיווה שיחזרו. אך הם – מזמן כבר לא היו בין החיים.

פרק י"ז / שלושים קילוגרם ירקות על הגב

חג הפסח התקרב והלך – חג הפסח הראשון בתנאי הגיטו והמלחמה – ובביתנו לא היה מאומה! ממש מאומה! לא ידענו כיצד נצליח לעבור את החג ומה נאכל במשך ימי הפסח – כיוון שבידינו לא היו בגדים שנוכל להחליפם במצרכי מזון. גם כסף לא היה לנו. תמורת כסף ניתן להשיג בגיטו הכל – אפילו מעדנים. היו אנשים שסיכנו את עצמם, שיחדו את השומרים הליטאים והבריחו לגיטו שקים של קמח, תפוחי אדמה ועוד מצרכים – על מנת למוכרם תמורת סכומים גדולים. אבל ברשותנו, כאמור, לא היה כסף.

החג הולך וקרב – ומה יהא עלינו?

יום אחד אזר אחי הקטן איצל'ה, שהיה בגיל בר מצווה, עוז והחליט לעשות מעשה: הוא לא סיפר לאיש כי מתכוון הוא להסתכן – כי ידע שבבית לא ירשו לו זאת – וחמק מן הגיטו.

מהגיטו יכלו לצאת "באופן רשמי" רק אלה שהלכו לעבודה והיו מצויידים בכרטיסי מעבר מתאימים. לכל מקום עבודה נשלחו פועלים כמספר שנדרש באותו מקום, וזר – שלא השתייך לקבוצת עבודה – לא יכול בשום פנים ואופן להצטרף. מי שבכל זאת רצה להסתנן מן הגיטו, צריך היה לזחול מתחת לגדר התיל

שהקיפה את הגיטו. ליד הגדר היתה שמירה תמידית, והשומרים ירו ללא אבחנה וללא אזהרה במי שניסה לחמוק. יציאה בדרך זו מן הגיטו היתה כרוכה בסכנה גדולה.

ומי שבכל זאת הצליח להיעלם מעיני השומרים ולהסתנן החוצה – צריך היה, ברגע צאתו, להסיר מעל בגדו את הטלאים הצהובים המוצמדים לבגד, כדי שהטלאים לא יסגירו אותו ויכריזו על כך שהוא יהודי. את הטלאים היה צורך להחביא, על מנת שבחזור, עם הכניסה לגיטו, אפשר יהיה להצמידם מחדש לבגד, שהרי בגיטו חייבים היו לענוד את הטלאים ומי שיצא לרחוב בלעדיהם – צפוי היה למוות.

כל הסכנות והקשיים הללו לא הרתיעו את אחי. הוא החליט לצאת מן הגיטו – ויהי מה!

בחסדי ה', הוא הצליח לחמוק החוצה בשלום, ואז החל בתוכנית שהתווה לעצמו לפני שיצא: לעבור בבתי הגויים ולבקש מצרכי מזון. מעשה כזה היה כרוך בסכנה נוראה. מי יודע מי הוא הגוי שעל דלתו הוא נוקש? ואולי יימצא בביתו גרמני שישמח להסגירו לידי הגיסטפו? ושמא בעל הבית עצמו יעשה זאת בשמחה?! אין ספק, כי פחד מוות ליווה את אחי בעומדו לפני כל דלת שעליה נקש...

מפיו של אחי לא שמענו אף פעם כיצד בדיוק התנהלו העניינים באותו יום. הוא לא רצה לצער את המשפחה ולספר בכמה סבל ופחד עלה לו המאמץ הזה – אבל באותו יום הצליח לאסוף מבתי הגויים כשלושים קילוגרם ירקות למיניהם!! אין זאת אלא שהילד הצעיר נשא חן וחסד בעיני רואיו, הם ריחמו עליו ונתנו לו ירקות.

ואת כל הכמות הגדולה הזו סחב איצל'ה הקטן לבדו, על גבו, בחזרה לגיטו – אין ספק, כי מטען הירקות היה כבד ממשקלו שלו... אך הדרך חזרה עברה עליו בשמחה, ליבו התרונן בקרבו: ברוך ה', הוא הצליח להשיג למשפחה מזון

לקראת חג הפסח!

איצל'ה הגיע הביתה נושא על גבו את הירקות – ולמראהו אחזה בנו שמחה גדולה. שמחה שאין לתארה. גם השכנים נכנסו להשתתף בשמחתנו והביעו את התפעלותם מגבורת נפשו של הילד. עוד ימים רבים דובר על כך שאיצל'ה הקטן הציל את המשפחה מרעב בפסח הראשון בגיטו. כעבור זמן שמעתי מאנשים שראוהו שב לגיטו עם ירקות בתרמילו – תחילה גלגל את התרמיל מתחת לגדר התיל, ואחר כך התגלגל הוא בעצמו עד שמצא את עצמו חזרה בתוך הגיטו, ומיהר לרוץ הביתה – לשמח את המשפחה באוצר שהביא עימו.

ומעשה נוסף באחי הקטן איצל'ה:

בחורף נהגו בליטא – כמו ביתר ארצות מזרח אירופה – להסיק את התנורים בעצים. לגיטו לא סופקו עצים להסקה, וכי אכפת היה לגרמנים אם יושבי הגיטו יקפאו מקור?

ואולם, יהודי הגיטו לא יכלו לשאת את הקור הנורא וניסו בכל דרך להשיג עצים להסקה: בסלבודקה בנויים היו הבתים מגזעי עצים. כל בית ישן, שעמד להתמוטט ובשל כך היה ריק מיושביו – היה מועד לפירוק. והיה, אם החל אחד מהעוברים והשבים ברחוב לפרקו – מיד הצטרפו אליו אנשים נוספים והמשיכו לפרק את הבית, כשהם נוטלים לעצמם את גזרי העצים שמהם הוא נבנה.

באחד הימים עבר אחי הקטן בסמוך לבית ישן שכזה וראה כי העוברים והשבים מתחילים לפרקו. מיד הצטרף גם הוא למלאכה, ובידיו – ידי ילד צעיר – הצליח לשלוף מן הבניין בול עץ ענק ולסוחבו הביתה. קשה להבין כיצד היה מסוגל ילד קטן וצנום כמוהו לשאת גזע עץ כה גדול – אין ספק, כי הידיעה שהוא יגרום בכך שמחה רבה לכל המשפחה היא היא שנסכה בו את הכוח לסחוב את בול העץ הענק.

ואכן, גזע עץ זה הספיק לנו לחימום הבית ולבישול במשך

כמה חודשים.

בוודאי תתמהו ותשאלו, כיצד גזע עץ אחד – על אף שהיה גדול – הספיק לחימום ולבישול משך זמן כה רב? אכן, שאלה! אבל, בתנאים שבהם חיינו המציאו היהודים מיני חידושים ואמצאות לחיסכון. וכך היו בגיטו פחחים, שניתן להזמין אצלם תנור קטן עשוי פח (וגודלו כגודל "טוסטר" או מיקרוגל קטן).

את גזע העץ ניסרנו לפיסות קטנטנות, רבות מאוד, ובכמה כפיסי עץ שכאלה, שהוכנסו לתנור, הצליחו לחמם את החדר וגם לבשל.

פרק י"ח / מתוך לוע האריה

בין היוצאים לעבודה במפעלים הגרמניים היינו גם אנו, הנשים הצעירות והנערות. אחד המקומות שנפל בגורלי לעבוד בו היה בשדה תעופה שבנו הגרמנים, בקבוצה שמנהלה כונה "הכובע הלבן". היה זה גרמני זקן, גילו מעל 70 שנה, נמוך קומה ואכזר עד מאוד – אבוי למי שנפל בחלקו לעבוד בקבוצה שתחת פיקודו. הוא דרש מאנשי קבוצתו לעבוד קשה וללא הפסקה, וכל מי שנדמה היה לו כי מתרשל בעבודה – מיד הנחית עליו מכות בשוטו.

עמדנו ארבע נשים – שתיים בכל צד של קרונית שאותה היה עלינו למלא בחול. לפנינו ומאחורינו היו עוד קרוניות כאלה, ואת כל שורת הקרוניות נדרשו נשות הקבוצה למלא. המתח היה עצום – אם באותה שורה הצליח אחד מצוותי הנשים למלא קרונית אחת מהר יותר – רחמנות היה על הנשים שטרם מילאו את הקרוניות שלהן, שכן, "הכובע הלבן" נחפז להכות ללא רחם את אלה שפיגרו בעבודתן. ולמרות המכות, אסור היה לחדול מן העבודה אפילו לשנייה – צריך היה לחשוק שפתיים ולהמשיך למלא את הקרונית במהירות.

זוכרת אני, כי על יד אחת הקרוניות שנתמלאו במהירות

עצומה עמדה מכרה שלי, בת למשפחה שהוריה היו בקשרים הדוקים עם הורי. כשראיתי את קרוניתה מתמלאת כה מהר, חלף בי הרהור־בזק: 'כיצד היא, שבאה ממשפחה כה טובה, אינה מתחשבת בנשים האיטיות, המפגרות בעבודה... אילו היא, ועוד נשים זריזות כמוה, היו מְמַתְּנוֹת קצת את קצב עבודתן, לא היו שאר הנשים 'זוכות' למכות השוט של הממונה עלינו...'

אחד המקומות שאליהם נשלחתי לעבוד, יחד עם קבוצת נשים, היה בפַּנֶמוּן – שם היה בעבר מקום קיט נפלא. עבודתנו היתה בשדה, בחקלאות – נדרשנו לטפל בירקות ולאסוף אותם.

היה זה מקום מרוחק מן העיר, מעטים הזדמנו אליו וגם אנשי צבא בקושי הגיעו לשם. עובדה זו אפשרה לנו להגיח מדי פעם לבתי הגויים שבסביבה, כדי להחליף בגדים שהבאנו איתנו – במצרכי מזון. הן זו היתה המטרה העיקרית בצאתנו לעבודה!

מכיוון שהמקום היה כה מבודד ומרוחק, לא נזהרו הנשים והסתובבו בין בתי הגויים בחופשיות, כשהטלאי הצהוב מתנוסס בגלוי על בגדיהן, בעוד שבמקום עירוני ומיושב יותר היו דואגים להתעטף במטפחת ראש גדולה, שתסתיר את הטלאים המוצמדים מלפנים ומאחור.

והנה, באחד הימים הזדמן למקום המבודד הזה קצין גיסטפו ברכבו. הוא ראה את היהודים והיהודיות מסתובבים באורח חופשי על הכביש – ו"הזדעזע". מיד פנה למנהל העבודה שלנו – בזו הפעם היה זה הולנדי מרושע – ושניהם שוחחו זמן מה. בתום השיחה עזב הקצין הנאצי את המקום, ואנו נשמנו לרווחה. "ניצלנו... ניצלנו..." לחשנו זו לזו ברווחה גלויה וחזרנו לעבודתנו.

עם סיום יום העבודה עלינו למשאית, שברגיל היתה מחזירה אותנו אל הגיטו. הנהג החל לנסוע ולפתע הבחנו שאין הוא נוסע במסלולו הרגיל. ליבותינו הלמו בחשש. מה צפוי לנו?!

עד מהרה החנה הנהג את המשאית במרכז העיר קובנה – בפתח בניין הגיסטפו...

ליבנו נפל בקרבנו. על הבניין הזה, וכל המתרחש בו, שמענו לא פעם ולא פעמיים. מי לא רעד מהבניין שבו שכן הגיסטפו? בדרכנו לעבודה, כשעברנו ברחוב הזה, פחדתי אפילו להעיף מבט על הבניין – עד כמה שהדבר נשמע מוזר ומגוחך!

ועתה – אנו בפתחו! הנה, נפתח השער ואנו מוכנסים פנימה... הלבבות הולמים כקורנסים, הידיים רועדות, הברכיים פקות – – –

עד מהרה העמידו אותנו בשורה לאורך החצר, וחיילים חמושים ברובים דרוכים נעמדו מולנו. עוד מעט־קט יירו בנו! קיצנו קרב!

הבטתי על רצפת הבטון של החצר וחשבתי: 'הנה, פה, במקום הזה, אפול לאחר שיירו בי... כאן, בחצר הזו, יישפך דמנו...' העפתי מבט בכל רחבי החצר; חיפשתי – היכן זכר הדם שנשפך פה מההרוגים שקדמו לנו...

המחשבות התרוצצו בראשי כבמערבולת – 'עוד מעט והרגע האחרון בחיי מגיע. יהודים רבים כבר הוכנסו אל החצר הזאת – ואיש מהם לא יצא מכאן חי. מכאן לא יוצאים חיים...'

רק דבר אחד לא הבנתי: מדוע הם מתמהמהים? לְמַה הם מחכים??

חלפו רגעים שנדמו בעינינו כנצח ואז הוכנסנו אל תוך הבניין עצמו והובלנו אל המרתף. מרתף העינויים הידוע לשמצה של הגיסטפו! הכניסו אותנו – וסגרו עלינו את הדלת מבחוץ.

בין כך ובין כך, הערב ירד והחושך כיסה את הארץ. "כנראה, רוצים לירות בנו בבוקר," חשבנו.

כל הלילה עבר בבכיות ובצעקות של הנשים הכלואות במרתף הגיסטפו. ידענו, כי אלו הן שעותינו האחרונות עלי אדמות ודיננו נחרץ למוות.

השעות זחלו – וככל שעבר הזמן כך הלכו וגברו ייסורי נפשנו. מתי, מתי יבוא כבר הקץ לסבלנו??

ולפתע, שמענו את המפתח סובב במנעול הדלת. הדלת נפתחה והבחנו כי השחר כבר עלה. עתה הגיע הזמן! כעת הם יירו בנו – – –

אך – לא! במקום להעמידנו אל הקיר בחצר הבניין, הובלנו אל השער והועלינו אל משאית שהמתינה בחוץ.

לאן הם לוקחים אותנו? מה עוד מתכוונים הם לעולל לנו? – שאלנו בייאוש ובפחד גובר והולך.

המשאית יצאה לדרך, נסעה ונסעה עד אשר הביאה אותנו אל... מקום העבודה שלנו ביום האתמול!

איה המלים שיוכלו להביע את השמחה וההקלה שמלאו את ליבנו? כמה מאושרות היינו! מאומה לא חסר לנו באותם רגעים. הרגשנו שחיינו ניתנו לנו במתנה – יצאנו שלמות מתוך לוע הארי; היינו בין ציפורניהם של המרצחים – וניצלנו.

רק דאגה אחד העיבה על שמחתנו: דאגנו לבני משפחותינו. ידענו שהם חרדים לגורלנו, ולא היתה כל אפשרות להודיע להם שאנו ברוך ה' בחיים.

סוף סוף הסתיים גם יום העבודה הזה. המשאית הובילה אותנו אל שער הגיטו. בשער קיבלו אותנו השוטרים היהודים בשמחה. כל יושבי הגיטו ידעו שהבריגדה – קבוצת העבודה – שלנו לא שבה אתמול והובלה לגיסטפו. הכל חרדו לגורלנו.

מצאתי את עצמי בתוך הגיטו ופתחתי במרוצה. רצתי הביתה במהירות – משתדלת להקדים להגיע הביתה אפילו בשנייה אחת ולבשר לאבא, שברוך ה' אני בחיים.

לאחר רגעי השמחה וההתרגשות הראשונים, נודע לי איזה יום קשה עבר על בני המשפחה. מרגע ששמעו כי קבוצתנו לא חזרה לגיטו והובלה לבניין הגיסטפו – ישבו ואמרו תהילים בלי הרף.

וברוך ה', קיבל הקב"ה את תחינותיהם – ונס קרה לנו.

*

לעומת הנס שקרה לנו – רבים היו המקרים שנסתיימו בכי רע. אחד מהם היה כשיהודי בשם מֶק נתפס בעת שניסה להתגנב מן הגיטו מתחת לגדר התיל. השומרים תפסוהו, והוא – ברצותו להשתחרר מידיהם – ניסה לירות בהם בנשק שהיה ברשותו.

הדבר עורר את חמתם של השומרים: לא די בכך שיהודי מנסה לברוח מהגיטו, יש בידו נשק והוא מעז לירות לעבר חיל גרמני, "פאר האנושות"! התיתכן חוצפה שכזאת?

חיש הובל היהודי אל הגיסטפו ושם נחקר בעינויים קשים, במטרה לגלות מהיכן השיג את נשקו. על אף העינויים לא פצה מֶק את פיו ולא גילה מאומה. היה זה יהודי פשוט ורגיל, יהודי מן השורה, שעמד בגבורה בייסורים עד אשר נפח את נשמתו מרוב עינויים.

את גווייתו תלו המרצחים במרכז הגיטו – למען יראו ויראו. ואכן, כל יושבי הגיטו חוייבו לבוא לראות את הגופה התלויה. היה זה מחזה זוועה שקשה לתארו במלים.

אך בכך לא נסתיים המעשה – כעבור ימים מספר הגיעו הגרמנים אל ביתו שבגיטו וערכו שם חיפוש. בצאתם, לקחו את אמו ואחותו של מק והוציאו להורג גם אותן.

ספרו, כי בעת החיפוש בביתו מצאו הגרמנים כמויות גדולות של זהב ושעוני זהב – מק היה שען במקצועו – ואת כל השלל נטלו הגרמנים לעצמם. וכדי שלא יהיו עדים לגזל, הרגו את אמו ואחותו.

מעניין לציין, כי לאחר המלחמה ניסו הגרמנים להצדיק את מעשיהם בכך שהם פעלו "על פי פקודות" ו"על פי צו מגבוה" – הנה אחת העובדות המוכיחה כי הנאצים פעלו לפי "צו מצפונם" (אבוי למצפון שכזה!) ולמען טובתם האישית.

פרק י"ט / חצי כיכר לחם

באחד הימים עברה שמועה בגיטו, שאוספים אנשים למשלוח לריגה, לעבודה.

ריגה היא בירת לטביה, השוכנת צפונית לליטא. (ליטא, לטביה ואֶסטוניה – כפי שכבר ציינתי – הן שלוש המדינות הבלטיות. ליטא היא הדרומית שבהן, צפונית לה לטביה וצפונית ללטביה – אסטוניה.)

לאחר שהרגו הצוררים את כל יהודי לטביה ואסטוניה, הם נזקקו לעובדים – עובדים ללא תשלום, כמובן! – והעובדים הללו היו יהודי ליטא. התשלום היחידי שקיבלנו בליטא, ובכל ארצות הכיבוש, תמורת עבודת הפרך שעבדנו כל היום היה – צלחת מרק!

עתה החליטו הרשעים לחטוף יהודים מהגיטו שלנו, גיטו קובנה, ולשלוח אותם לעבודה בריגה. כעבור זמן מה חטפו יהודים גם לעבודת פרך באסטוניה.

(עם היהודים ששרדו בחיים לאחר עבודות פרך במקומות אלה – נפגשנו מאוחר יותר במחנה שטוטהוף, לשם נשלחו גם הם כשהתקרבו הרוסים.)

באותו זמן שנודע על משלוח יהודים לריגה כבר לא היינו

תמימים, כמו בתחילת המלחמה, ואיש לא הסכים ללכת מרצונו הטוב. הֶבַנוּ, שאם אין מתנדבים – יחטפו המרצחים את העוברים ברחובות הגיטו, מכל הבא ליד. ואכן, כך היה.

הכל מיהרו להסתתר. בהיותנו גרים באיזור א' שבגיטו, כלומר – האיזור שבו גרו יהודים גם לפני המלחמה, היו הבתים והרחובות מוכרים וידועים לנו היטב.

בכל בית ובית השתדלו לבנות מקום מחבוא לשעת צרה שלא תבוא. ידענו שעלול להגיע זמן שבו יהיה צורך להתחבא שעה, שעתיים ואולי אף יותר.

הזמנו איפוא נגר יהודי מהגיטו, שיבנה לנו מחבוא. בבית שבו התגוררנו באותה עת היה חדרון שרוחבו כרוחב הדלת. הנגר בנה מעין ארון בעל מדפים בכניסה לחדר, וכשפתחו את הדלת ראו רק ארון ומדפים. על המדפים הנחנו חפצים שונים, כך שאיש לא יכול היה להעלות על דעתו, שמאחורי הארון התמים הזה ישנו חדר קטן.

כשנודע לנו, שהשוטרים היהודים עוברים מבית לבית, לחפש אנשים למשלוח לריגה – נכנסנו כולנו לחדרון הזה. ואז הזנו למקומו את לוח העץ, שהוא גב הארון, והצבנו את המדפים. על המדפים הנחנו חפצים שונים, בין היתר – לפי עצתו של אבא – גם חצי כיכר לחם, וסגרנו את הדלת.

ישבנו וחיכינו. התפללנו וקיווינו שה' יעזור לנו ולא ימצאו אותנו.

והנה, הגיעו לאוזנינו קולות צעדיהם של השוטרים העולים במדרגות. הלבבות הלמו בעוז. עוד רגע – והם פתחו את דלת הדירה ונכנסו פנימה. שמענו את צעדיהם – כה קרובים היו הם אלינו! – והלב נמס מפחד.

בכל החדרים חיפשו, אך לא מצאו איש. והנה, פתחו גם את הדלת לחדרון שבו, מאחורי ארון המדפים, הסתתרנו... איזה מזל שאין הם מסוגלים לשמוע את דפיקות הלב החזקות שלנו –

אלמלא כן, בוודאי היו תופסים אותנו...

הם פתחו את הדלת של החדרון שבו אנו התחבאנו, וראו ארון ומדפים, וכנראה מחצית כיכר הלחם שהיתה מונחת על אחד המדפים – שבתה את ליבם. מראה הלחם כה סנוור אותם, עד כי לא נתנו דעתם לכך שארון המדפים בנוי מקרשים חדשים ועשוי, בעצם, להיות מסווה למקום מחבוא. הם לקחו את הלחם – והסתלקו.

איזו עיצה מחוכמת של אבא ע"ה היתה זו – להניח על המדף חצי כיכר לחם!

ניצלנו הפעם. עוד נס קרה לנו!

פרק כ' / הגיטו מצטמק והולך

לאחר כל "אקציה" – כל "פעולה" שדלדלה את מספר תושבי הגיטו – היו הצוררים מצמצמים את שטחו של הגיטו. עתה, לאחר שנשלחו אנשים לריגה, לעבודת הפרך – נותרו דירות שלמות ללא דיירים, ולפיכך החליטו הגרמנים לצמק עוד יותר את שטח הגיטו.

הפעם היה אמור להתפנות האיזור שבו התגוררנו. במשך ימים ספורים היה עלינו לפנות את דירתנו הנוכחית ולעבור לחלק אחר של מה שנותר מהגיטו. בחדר שהוקצה לנו היו עתידים להצטופף 8 בני אדם, כלומר – היה עלינו לחלוק אותו עם משפחות נוספות. את מכסת האנשים שיגורו בכל חדר קבע ועד הנהלת הגיטו.

אחד מחברי ועד הנהלת הגיטו היה הרב סניעג ע"ה, שכיהן לפני המלחמה כרב בצבא הליטאי. בצעירותו למד בישיבת סלבודקה והיה ידידו של אבינו ע"ה. הרב סניעג, ששמע כי עלינו לגור בחדר אחד עם משפחות נוספות, השתדל לעשות משהו לטובתנו – הוא דאג שלחדרנו יצורפו בחורי ישיבה מוכרים ולא אנשים בלתי ידועים לנו. שכן, הצפיפות הגדולה – בנוסף על תנאי החיים הקשים בלאו הכי – גרמה למתח רב

בקרב דיירי החדרים, מתח שהיה מלווה בלא מעט חיכוכים וחילוקי דעות. מוטב היה איפוא להתגורר בתנאים כאלה עם נפשות מוכרות. הודות להשתדלותו של הרב סניעג קיבלנו את החדר הפנימי בדירה, ולא את החדר החיצוני, ששימש כמעבר – באותם זמנים קשים היתה גם זו הקלה גדולה.

הגיע יום המעבר – את מעט המטלטלים שעדיין נותרו לנו נשאנו בידינו, ועשינו דרכנו אל דירתנו ה"חדשה", ששכנה בקצה הגיטו, לא הרחק מגדר התיל. היה זה, בעצם, צריף עץ – אחד מני רבים שבנו הרוסים, בשעתם, לפועלים הליטאים – צריף פשוט ועלוב, והשירותים היו ממוקמים בחוץ.

בחדר הראשון, חדר הכניסה לצריף, גרו ארבע משפחות. שם ניצבו גם הכיריים שנועדו לבישול, ונאלצנו לעמוד בתור בכל פעם שרצינו לבשל דבר מה. ובעצם, הבישול לא ארך זמן רב. וכי מה כבר יכלו לבשל? – התבשיל הכמעט יחידי היה דייסה עשויה מקמח חיטה, ללא תוספת מלח וסוכר – מצרכים שלא היו בנמצא! בזמנים היותר טובים, כשהיה קמח ברווח, היתה הדייסה סמיכה למדי. אך פעמים רבות – כשבבית היה רק מעט קמח, וזה היה בדרך כלל! – היתה הדייסה דלילה, כמעט מימית.

למזלנו, באותו בית התגוררו רק משפחות שומרות מצוות – דבר שהקל עלינו לחיות בצוותא.

אנו, כאמור, גרנו בחדר הפנימי. 8 אנשים הצטופפו בחדרנו וישנו במיטות קומתיים. במרכז החדר עמד שולחן קטן. בגדים וכלים כמעט ולא היו ברשותנו – רק סיר אחד או שניים ובגדים להחלפה, ממש המינימום ההכרחי.

*

אמצע שנת תש"ג (1943). בחזיתות המלחמה חל מהפך – הגרמנים, שעד כה התקדמו וכבשו ארץ אחר ארץ – החלו

לסגת.

השמועות על כשלונותיהם של הגרמנים הגיעו גם אלינו, הכלואים בגיטו. לא באמצעות עיתונים או האזנה לרדיו נודעו לנו החדשות הללו – קריאת עיתון או האזנה לרדיו היו בגדר איסור שהטילו הגרמנים על יושבי הגיטו, ומי שעבר על החוק, היה מסכן את נפשו וצפוי להרג. ובכל זאת, הידיעות הללו הסתננו אל הגיטו – באמצעות ליטאים מבחוץ, שהיו בקשרי ידידות עם יהודים מסויימים בתוך הגיטו.

נודע לנו, כי בקרבות ברוסיה הרגו הרוסים את הגרמנים בהמוניהם. וכיצד נודע לנו הדבר? – את בגדי ההרוגים, הספוגים בדם, היו מביאים לקובנה על מנת לכבסם, שיהיו ראויים לשימוש חוזר. מלאכת הכיבוס הוטלה על יהודי הגיטו. באותם ימים טרם היו מכונות כביסה, והיהודים כיבסו בידיהם את המדים המגואלים בדם.

אחדים מבני הישיבה בסלבודקה הועסקו בעבודה הקשה הזו. המכבסה – כלומר, המקום בו כובסו מדי הגרמנים – נחשבה כאחד ממקומות העבודה הקשים והמפרכים ביותר שאליהם נשלחו היהודים.

הידיעות על נסיגת הגרמנים והמצב הבלתי יציב – גרמו להתגברות החששות בגיטו. כמה זמן עוד יחזיקו אותנו בגיטו? – היתה השאלה שהטרידה אותנו ביותר – כמה זמן יזדקקו הגרמנים, הנמצאים בשלבי נסיגה, לפועלים מהגיטו?

באותם ימים כבר הגיעו לאוזנינו ידיעות על מרד גיטו ורשה ועל חיסול גיטו וילנה – והבנו שימיו של גיטו קובנה, הגיטו שבו היינו כלואים, ספורים.

פרק כ"א / "אקציַת הילדים"

חודש ניסן תש"ד (1944). היה זה ימים מספר לפני חג הפסח, הפסח האחרון שעבר עלינו בגיטו. ה"הכנות" שלנו לחג כמעט נשלמו והלכו – לנקות לקראת הפסח כמעט ולא היה צורך, וכי איזה רכוש ואילו רהיטים היו לנו? בחדר שלנו, שבו התגוררנו עם אנשים נוספים, כבר המתינו המצות שהצלחנו לאפות במו ידינו. ובכך, בעצם, הסתכמו הכנותינו לחג המתקרב.

באחד הבקרים, לאחר שכל הפועלים יצאו את הגיטו לעבודות השונות, הקיפו לפתע את הגיטו חיילים גרמנים וליטאים.

בגיטו נותרו באותן שעות, כמדי יום, המבוגרים שאינם ראויים לעבודה והילדים עם אימותיהם – גם הן היו פטורות מעבודה. למראה החיילים המקיפים את הגיטו – נפל עליהם פחד גדול. מה צפוי עכשיו? מה זוממים הצוררים?

ואכן, היה גם היה ממה לחשוש! הגרמנים עברו בסערה מבית לבית, חטפו את הזקנים והילדים שמצאו בבתים והעמיסו אותם על משאיות שהגיעו לגיטו. כל משאית שהתמלאה – חיש עזבה את הגיטו, עם המטען האנושי שעליה.

ההלם היה עצום. אנשים לא הצליחו לקלוט מה קורה כאן.

זעקות שבר פילחו את רחובות הגיטו – אך הרשעים המשיכו באין מפריע לעבור מבית לבית ולחטוף עוד ילדים ועוד זקנים...

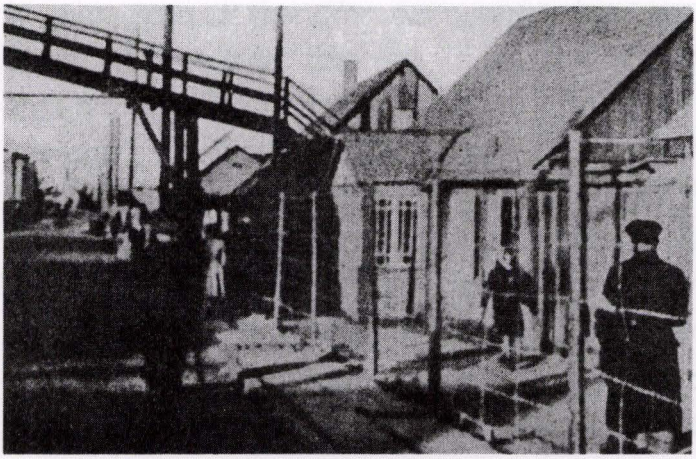
יושבי הגיטו הרגישו כל העת שהם יושבים על לוע של הר געש; תמיד חיו בפחד, שמא יקרה משהו פתאומי, ועל כל צרה שלא תבוא הכינו בבתים מקומות מסתור.

גם משפחתנו דאגה למקום מסתור. בדירתנו הקודמת היה לנו החדרון שהוסווה בארון המדפים, ובעת שעברנו ל"דירתנו" הנוכחית – החלטנו להכין גם כאן מחבוא קטן, לשעת הדחק.

אחי הצדיק ישראל ע"ה, וחברו הטוב, הרב רוז זצ"ל, עמלו לילה תמים כדי להשלים את הכנת המחבוא. מקום המסתור היה בחדרון השירותים הקטן, מתחת לריצוף, וכל גודלו לא עלה על מטר על מטר וחצי. באותו יום שבו פרצו הגרמנים לגיטו וחטפו את הילדים והזקנים, מיהרו אבא ע"ה וייבדל לחיים טובים, אחי הקטן יצחק נ"י – להסתתר במחבוא, ובחסדי ה' הם ניצלו.

באותו יום מר הוציאו הגרמנים מן הגיטו מאות זקנים וילדים. את האמהות לא לקחו. רק לאותן אמהות, שהתעקשו להצטרף אל עולליהן וסירבו להשאירם לבד – "הרשו" הרשעים "ברוב טובם" להצטרף, ואף הן נלקחו מהגיטו במשאיות.

בתקופה ההיא עבדנו, מרים אחותי ע"ה ואני, בבתי המלאכה שהיו בתוך הגיטו. מרים עבדה במכבסה, בכיבוס בידיים, ואילו אני עסקתי בייצור מברשות. אותם בתי מלאכה היו שמורים על ידי חיילים גרמנים – אין יוצא ואין בא. לתוך בית המלאכה לא נכנסו המרצחים באותו יום, שהרי היו שם רק פועלים שעבדו למענם. אך השמועות על האקציה הגיעו גם לכאן, ואחותי מרים הגיעה בוכייה אל המחלקה שבה עבדתי. "הוי, מי יודע מה קורה לאבא..." מיררה בבכי, "ומי יודע מה עלה בגורלו של יצחק, אחינו הקטן..." לא יכולתי להבליג, והצטרפתי אל בכיה הסוער. אוי, מה קורה עכשיו בביתנו? מה עלה בגורלם של יקירינו??

רחוב פנירו. משני צידי הכביש – הגיטו הגדול והקטן, ומעליו גשר העץ, שהיה בשימוש רק כמה שבועות

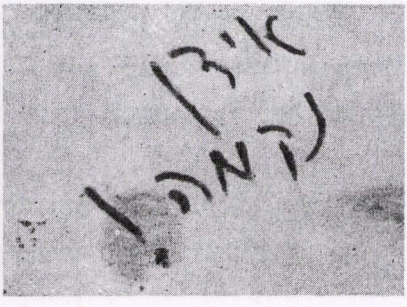

עד "אקציית הילדים" פעלו בגיטו תלמודי תורה. בתמונה נראים ילדים חוזרים מלימודיהם

הגיטו בלהבות!

כתובת זו נמצאה על קיר בפורט התשיעי. האותיות נכתבו בדם:

אני זוכרת כי הסתכלתי מבעד החלון לעבר בתי הגיטו. לפתע צדו עיני גרמני גבוה וחסון מוביל בידו ילדה קטנטונת כבת שלוש. התפלאתי – מדוע הוא סוחב אותה? ולאן? באותה עת טרם ידענו בדיוק מה קורה בגיטו – ידענו שמשהו נורא מתרחש, אך לא ידענו עדיין את מי הפעם זוממים הם לקחת.

רק כשנסתיים יום העבודה ואנו יצאנו החוצה – נודע לנו בדיוק מה קרה. חיש אצנו־רצנו הביתה, ולרווחתנו גילינו כי אבא ואחינו הקטן הסתתרו במקום מחבוא – וברוך ה׳ ניצלו.

ואולם, לא יכולנו לשמוח. המחזות שניגלו לעינינו ברחובות הגיטו וקולות השבר – זעזעו אותנו עד עמקי הנשמה. בכל הרחובות הסתובבו אמהות ואבות, שחזרו זה עתה מעבודתם, מרטו את שערות ראשם וזעקו את שמות ילדיהם – בתקווה שהילדים הצליחו להסתתר, ועתה ייצאו ממחבואיהם. אך לרוב, היו התקוות הללו תקוות שווא. נראה היה שהאנשים יצאו מדעתם. ראיתי אשה אחת עומדת ברחוב כששמלת ילדתה פרושה בידיה והיא צועקת את שמה. צועקת וצועקת – אך לשווא. הילדה, כמו יתר הילדים, היתה כבר הרחק משם – – –

המראות המזעזעים שברו את ליבנו. נדמה לי, כי יום זה היה המר והאיום ביותר בימי הגיטו, שכולם היו מרים וקשים.

מאוחר יותר נודע לנו, כי בבוקר, בעת שנכנסו הגרמנים לגיטו, הם אספו את כל השוטרים היהודים והובילו אותם ל״פורט התשיעי״, לְבַל יפריעו להם במלאכתם. הגרמנים ידעו והבינו, שחלק גדול מהילדים הצליחו ההורים להחביא – ובעיניים דרשו מהשוטרים היהודים לגלות להם היכן מוסתרים הילדים.

השוטרים היהודים כולם – פרט לאחד, אולי – עמדו בגבורה בעיניים ולא הסגירו שום מחבוא, על אף שחלק מהמסתורים היו ידועים להם.

אכן, כך נראו השוטרים היהודים בגיטו שלנו, ואת כולם הרגו הגרמנים ב״פורט התשיעי״ באותו יום מר ונמהר.

פרק כ"ב / נס בליל הסדר

ועל אף הכל – מוכרחים היינו להמשיך את חיינו "כרגיל"; למרות "אקצית הילדים" הנוראה, שהרסה משפחות כה רבות – נאלצו הפועלים להמשיך ולצאת מדי יום לעבודתם; ולמרות הזעזוע שעבר עלינו – המשכנו בהכנות המעטות לחג הפסח, שאמור היה לחול בעוד ימים ספורים.

לאחר "אקצית הילדים" חל שינוי בניהול הגיטו: השוטרים היהודים הרי עונו למוות, ואת מקומם תפסה מפקדה גרמנית, שנכנסה להשתכן בתוך גבולות הגיטו. איך בדיוק התנהלו העניינים – לא ידענו, אך חששנו מאוד להלך בגיטו לאחר שעות העבודה. בערבים כלל לא יצאנו מהבית. ידענו שהגרמנים סובבים ברחובות הגיטו, ורעדנו שמא ניתקל באחד מהם פנים אל פנים.

הגרמנים פיקחו על כל הנעשה בגיטו. לבנות מחבואים חדשים כבר לא היה אפשרי, ועל המחבואים שכבר היו קיימים וטרם נתגלו – שמרו יושבי הגיטו בקפדנות.

ניתן היה להרגיש באוויר את הסוף. את אווירת החיסול. ידענו שהגרמנים חוששים מפני מרד נוסף כדוגמת מרד גיטו ורשה, שהתרחש בדיוק שנה לפני כן, ואת זאת הם ימנעו בכל

תוקף!

כשנוכחנו שב"אקצית הילדים" נלקחו גם זקנים וגם אנשים שלא עבדו – הבנו שאנו חייבים להשיג לאבא זצ"ל כרטיס עבודה.

את כרטיס העבודה הסדיר לאבא יהודי בשם מר פרידמן, שהיה שומר מצוות וכיבד מאוד את אבא. לפני המלחמה היה מר פרידמן מומחה לפרוות, ובגיטו ניהל מחלקה באחד מבתי המלאכה, והיה בעל זכויות מיוחדות בבתי המלאכה. מן הראוי לציין, שהגרמנים העריכו עד מאוד את עבודות בתי המלאכה, שבהם סיפקו להם את כל צורכיהם הפרטיים – למן נעליים ועד פרוות ויהלומים. אשר על כן, כל התוצרת שהופקה בבתי המלאכה נשלחה לגרמניה.

מר פרידמן סיפק איפוא כרטיס עבודה לאבא, ואבא נאלץ לצאת יום יום לעבודה בבתי המלאכה שבגיטו. בעבורו היה המרחק גדול מאוד והדרך לגמרי לא קלה.

לנגד עיני עדיין עומדת התמונה, כיצד אבא ע"ה הולך שלוב זרוע עם אחי ישראל. אט־אט הלכו הם, עקב בצד אגודל, עד הגיעם אל בתי המלאכה. שם, במקום, סודר בעבור אבא מחסן צדדי כלשהו, בו יכול להימצא, בשלווה יחסית, עד לשעת סיום העבודה. באותן שעות לא ישב אבא זצ"ל, חלילה, בחיבוק ידיים! הוא היה אוסף בחשאי את כל תלמידי הישיבה שעבדו בבתי המלאכה, לומד עימם ומשמיע באוזניהם דברי עידוד. את הצרות והסבל שעוברים על עם ישראל תלה אבא ב־12 עיקרים שהעם נחלש בקיומם.

אותה תקופה, שבה שהה אבא בבתי המלאכה, היתה תקופה מאושרת לבני הישיבה.

תלמידו, הרב רוז זצ"ל, תיאר בספרו "שירת שמואל" את "עבודתו" של אבא זצ"ל בבתי המלאכה ובגיטו בכלל:

"באחד מבתי המלאכה של הגיטו נתפס עדין נפש, כינור נגינתה של תורה ומוסר, ה"ה אדמו"ר רבי אברהם זצוק"ל, בידי אלה שהיו תשובת הנגד, הקיצונית ביותר הניתנת לתפיסה, לתורת החסד שלו.

"היתה התעוררות רוחנית. שרידי בני הישיבה שבגיטו התרכזו מסביב לביתו של הגה"צ רבי אברהם, מנהלה הרוחני של ישיבת סלבודקה. בדבריו ניתן להרגיש בחוש את ההתכוננות המעמיקה והעקבית לקידוש השם. בימי שבתות התאספו יותר אנשים, כי לא הלכו לעבודה כבימות החול. נאמרו שם שיחות מוסריות באותו סגנון שהיה אומר לפני פרוץ המלחמה. גם בימים הקודרים, כשאבלו גדול ונורא בתוכו (הבנים נלקחו), לא משה צהלתו מעל פניו, דבר שחיזק את רוחם של כל הסובבים אותו.

"בני הישיבה ואברכי הכוללים, גדולים וגאונים, היו מתאספים בביתו של אדמו"ר הגה"צ רבי אברהם זצוק"ל, והיה מעוררם לתשובה. גם הציע לפניהם שתיים עשרה קבלות, אשר כולם חתמו לקבל לשמור עליהן כשיזכו להישאר בחיים."

אחד המעטים שנשארו הוא הרב צוקרמן שליט"א, רב בבית הכנסת "פרושים" בשכונת גבעת שאול בירושלים.

ואלו הן הקבלות – מתוך ספרו "תורת אברהם" דף י"ז:

1) אמונה. 2) שמירת שבת. 3) טהרת המשפחה. 4) זהירות ממאכלות אסורים. 5) ריבית. 6) חינוך הבנים בדרך התורה. 7) ביטול תורה. 8) אהבת רֵעַ וישראל. 9) חסד. 10) הסתפקות. 11) בטחון. 12) ארץ ישראל.

*

כשבוע לאחר האקציה הנוראה הגיע חג הפסח.

לשולחן הסדר, שבימים הטובים היה ערוך ברוב הדר ופאר ולידו מסובים רבים – הסבנו הפעם רק כמה מבני המשפחה

שעדיין נותרו בחיים, ואלינו הצטרפו בחורי ישיבה אחדים.

שולחן הסדר היה שולחן עגול, קטן ועלוב, והוא ניצב בסמוך לדלת הכניסה.

בלבבות נרגשים, מחד גיסא, ועצובים וכואבים, מאידך גיסא – התחלנו את הסדר. בראש השולחן ישב אבא, והשתדל לנהל את שולחן הסדר כרגיל מימים ימימה.

"הא לחמא עניא" – נשמעו המלים בחדרנו העלוב. ולפתע – נפרצה הדלת ואל החדר נכנס גרמני גבה קומה וחסון. הוא היה חמוש בנשק והבנו כי הוא המפקד.

אבא החוויר. כולנו רעדנו. לשונותינו דבקו לחיכנו ונאלמנו דום.

הגרמני הביט אל השולחן ואמר: "הה, מצה!" אחר הסתובב בחדרון הגדוש והדחוס, בדק את כרטיסי העבודה – לוודא שכולנו נמצאנו באותו יום בעבודה, הרים את כיסויי המיטות ובדק שמא הסתרנו ילדים מתחת למיטות.

באותן דקות שבהן ערך הגרמני את בדיקתו בחדרנו – הרגשנו שעולמנו חרב עלינו. היינו בטוחים כי הגרמני עומד לקחת אותנו – מי יודע לאן... ואולי עלול הוא להרוג אותנו פה, במקום... היו אלו רגעים של פחד איום, פחד משתק. ידענו כי רק נס עשוי להצילנו.

והנס אכן אירע! לאחר שסיים המפקד הגרמני את הבדיקה הוא עזב את החדר ללא אומר ודברים. באותם רגעים הרגשנו באופן מוחשי ביותר כי לפחות לפי שעה יצאנו מאפילה לאור גדול...

פרק כ"ג / יושבים ומחכים לסוף

הימים זחלו בזה אחר זה – ימים של יציאה לעבודה למען הגרמנים, ימים של מחסור ורעב, ימים של פחד תמידי מפני הבלתי ידוע הצפוי לנו. הימים זחלו ועברו והצטרפו לשבועות ואף לחודשים.

חודשים מספר לאחר "אקצית הילדים" התגלגלה שמועה מפה לאוזן, כי בעוד שבוע מחסלים את הגיטו שלנו, גיטו קובנה, וכל הנשארים יועברו לגרמניה, לשם יישלחו לעבודה.

הסימן הראשון לכך שמשהו עומד להתרחש היה העובדה שחדלו להוציא יהודים מן הגיטו לעבודה בעיר. ישבנו איפוא בבתים, בהמתנה לגורלנו הבלתי ידוע.

אותה ישיבה בבית, בהמתנה לסוף – היתה נוראה מכל. דומים היינו לנידונים, היושבים בבית משפט ומחכים לגזר דינם. ומתן גזר הדין נדחה ונדחה, ושוב נדחה. לבסוף פקעה סבלנותנו והחלטנו לקדם את פני הרעה – החלטנו להתחבא. ואכן, בשבוע האחרון ירדו כמעט כל יושבי הגיטו למחתרת, והסתתרו במקומות מחבוא.

בגיטו, מכורח הנסיבות, התפתחה הקמת המחבואים ל"תעש־ייה" של ממש. היו כל מיני מחבואים ומקומות מסתור,

מהם פשוטים ומהם מורכבים ומתוחכמים. היו כאלה שתכננו היטב את מקומות המסתור שלהם והשקיעו בבנייתם עמל רב ורעיונות שונים ומשונים, בתקווה שבמקומות אלה אפשר יהיה להסתתר זמן רב עד יעבור זעם. לעומתם, היו מחבואים פשוטים – פרימיטיביים ממש – כאלה שיכלו להחזיק מעמד לא יותר מיום או יומיים.

מרבית יושבי הגיטו הסתתרו במקומות המחבוא שהכינו לעצמם, אך היו כאלה שהחליטו להימלט מן הגיטו – חלק הסתננו מבעד לגדרות התיל וחלק הצליחו לשחד את השומרים והללו אפשרו להם לברוח. ובחוץ – רוב הנמלטים ביקשו להם מחסה – תמורת תשלום הגון בזהב ובכסף – בבתיהם של מכרים גויים, וחלק מהם אומנם שרדו ונשארו בחיים. אך היו רבים שנפלו קורבן לבוגדנותם של הגויים – הללו, לאחר שקיבלו מידי היהודי את שארית רכושו והבטיחו לו מחסה, הלכו והסגירוהו לידי הגיסטפו...

אחי הקטן ואני ניסינו גם כן להימלט מן הגיטו. משך יום ולילה תמימים הסתובבנו על ידי גדרות התיל וחיפשנו דרך כיצד להסתנן החוצה. אילו היה לנו סכום כסף גדול, או תכשיטים וחפצי ערך, להציע לשומרים הליטאים – ייתכן שהללו היו מאפשרים לנו להימלט מבעד לגדרות התיל. אך בידינו כמעט ולא היה מאומה, ולאחר שעות ארוכות של נסיונות בריחה – הבנו שאפסה תקוותנו להינצל בדרך זו.

לא היינו היחידים שם שביקשו להימלט מבעד לגדרות התיל. לידינו התרוצצו יהודים רבים, שניסו את מזלם – מרביתם לשווא. דומים היינו לציפורים שנכלאו בכלוב בניגוד לרצונן, והן מבקשות כל דרך אפשרית לפרוש כנפיים ולהתעופף החוצה – – –

בלילה כשנוכחנו לדעת שסיכויינו להימלט קטנים והולכים, נכנסנו, אחי ואני, לישון באחד הבתים הסמוכים לגדר תיל. כל

הבתים באיזור זה היו עזובים מיושביהם. הכל היה הפקר. הדלתות היו פתוחות – וכל מי שרצה להיכנס, יכול להיכנס, לישון במיטה ולקחת כל מה שליבו חפץ.

אחותי מרים היתה קשורה באופן מיוחד אל אחינו הקטן – מאז היותו ילד רך טיפלה בו ופינקה אותו. גם עכשיו, בימיו האחרונים של הגיטו, היתה הדאגה ליצחק הקטן בראש מעייניה. ואכן, רק לאחר השחרור נודע לנו, כי חברותיה של מרים ע"ה הצליחו להסדיר מקום מחבוא לאחי. היה זה אצל איכר בכפר. אותו איכר רצה להעסיק את אחי כרועה צאן, וכך להצילו.

החברות שלחו שליח גוי, שימסור לנו את הידיעה הזו. אותו גוי היה מוכן להסיע את הילד אל בית האיכר. ואולם, תושב הגיטו שאליו הגיע המכתב ובו הידיעה הזו – לא העביר זאת הלאה, והידיעה החשובה לא הגיעה אלינו.

כמה סֵבֶל היה נחסך מאחי הקטן אילו היה מצליח לצאת מהגיטו בימים ההם – סבל של מחנות ריכוז, של עבודת פרך, של רעב ומחלות שהפילו חללים מדי יום ביומו. ואולם, דרכי ה' נפלאות מאיתנו – ואם הידיעה לא הגיעה, משמע שמשמיים נגזר כי לא היתה צריכה להגיע אלינו!

פרק כ"ד / גילו אותנו!

הגיע היום האחרון שלפני המועד המשוער לפינוי הגיטו. כל יושבי הגיטו, שלא הצליחו להימלט, התחבאו ב"מְלִינוֹת", אלו הם מקומות המחבוא.

מכיוון שלמשפחתנו לא היה מחבוא טוב משלנו – היינו חייבים להתפצל ולהיפרד. אבא והאחים מצאו מחסה במחבוא גדול, שהיה ממוקם בבתי המלאכה שבגיטו. בתי המלאכה הללו היו ברשות הגרמנים, והכל היו סבורים שהגרמנים ישמרו על בתי המלאכה כיוון שהיתה מאוחסנת שם סחורה מרובה, ששוויה גדול.

לי עצמי אורגן מקום במחבוא גדול ומסודר, שהיה שייך לאנשי החנות שבה בוצעה מדי יום חלוקת המנות המוקצבות לאנשי הגיטו. היה זה מחבוא משוכלל ומצוייד במזון לכמה שבועות. הכניסה למחבוא היתה דרך ארון. נכנסו לתוך הארון, ובתחתיתו היה חור שדרכו השתלשלו למרתף. ואז הגיעו לסולם וירדו בשלביו למרתף עמוק עוד יותר. שם, בתוך המרתף העמוק, היה מקום המחבוא.

אחותי מרים ע"ה הסתתרה במחבוא קטן ופרימיטיבי בבית קטן ששכן בסמוך לגדר התיל. מסתבר, שהמסתתרים באותו

מחבוא תכננו שאם יהיו במצוקה – יוכלו לעבור את הגדר ולצאת לחופשי.

כאמור, ה"מָלִינָה" שבה הסתתרתי אני היתה גדולה ומשוכללת. עוד בזמן בנייתה שמו יהודים רבים עין עליה, ועתה – בשעת הדחק – דרשו בתוקף שיכניסו גם אותם. "אם לא תאפשרו לנו להסתתר כאן – נלשין עליכם ונגלה היכן אתם מסתתרים!" איימו. לא היתה איפוא ברירה, אלא להכניסם. וכך הוכנסו למחבוא עוד ועוד יהודים, מעל ומעבר למה שתוכנן תחילה.

לא ייפלא שבתוך ה"מלינה" הזו – על אף היותה משוכללת – שרר מחנק נוראי. מכל הנוכחים ניגרו פלגי זיעה, ריחות קשים עמדו בחלל, האוויר היה דחוס, קשה היה לנשום. 'כמה ימים נצליח להחזיק מעמד במקום הדחוס הזה?' חשבתי בייאוש.

כך ישבנו צפופים ודחוסים, איש איש מכונס במחשבותיו, איש איש שקוע בהרהוריו הנוגים. היתה זו הפעם הראשונה, מאז תחילת המלחמה, שנותקתי מכל בני המשפחה – ותחושת הבדידות היתה קשה עד מאוד.

ימים אחדים שכבנו בתוך המחבוא שבמרתף העמוק. המים והמזון היו במשורה. משעה לשעה נעשה האוויר במחבוא כבד יותר ויותר. הזוהמה גם היא גברה מיום ליום – אך מי חשב באותם תנאים על רחצה? מי העלה על דעתו מותרות שכאלה? כל דאגותינו, תקוותינו ותפילותינו התמקדו במשאלה אחת ויחידה: מי יתן ונצליח, בחסדי ה', להישאר בחיים עד לרגע השחרור!

*

והנה, באחד מאותם ימים קשים שבהם שכבנו במחבוא, הגיעו לאוזנינו קולות – קולות חפירה שבקעו ועלו מעבר לקיר.

המקום שבו שכבתי היה ממש צמוד לקיר החיצוני – וברגע ששמעתי את קולות החפירה, לא חשבתי הרבה, קמתי ממקומי ורציתי להתרחק מהקיר. אך, כה קשה היה לזוז ולפסוע פנימה, לתוך המחבוא – כל השטח הדחוס והמצומצם היה מלא וגדוש בבני אדם, צפופים ודחוקים זה לזה! באותם רגעים המחשבות כאילו ברחו מראשי, קמתי ופסעתי בין גופות של בני אדם – דומה היה שאיזה קול פנימי קורא בתוכי ודוחף אותי לקום ולברוח מן הקיר החיצוני. ואכן, התרחקתי ככל האפשר עד שהגעתי למרכז המחבוא.

לא חלפו רגעים ספורים וקול התפוצצות עזה החריד את המחבוא שלנו. ענני עשן ואבק התערבלו לי מול העיניים, וביניהם הצלחתי להבחין במה שקרה: רימון הושלך לתוך המחבוא שלנו, והוא נפל והתפוצץ בדיוק באותו מקום שבו שכבתי לפני כמה דקות; בדיוק באותו מקום שֶׁקול פנימי, בלתי מוסבר, גרם לי לקום ולברוח ממנו... נס קרה לי.

את הרימון השליכו, כמובן, הגרמנים. ובעקבותיו, מיד לאחר ההתפוצצות, שמענו פקודות בגרמנית: "לצאת! לצאת מהר!!"

זהו. הגיע הרגע. למרות המחבוא המשוכלל שלנו – גילו אותנו. הבנו, כי מאן־דהו הלשין עלינו וגילה לגרמנים את המחבוא.

"לצאת מהר! מהר!!" רעמו קולותיהם של הגרמנים מבחוץ.

אט אט התחלנו להגיח החוצה. היה עלינו לזחול, זה בעקבות זה, ואחר לטפס על הסולם... זה לא היה קל, לגמרי לא... וכל העת המשיכו להישמע קולות הגרמנים: "לצאת! לצאת מהר!!"

סוף סוף הצלחנו להגיח מהמחבוא ולהיכנס לתוך החנות, שמתחתיה היה המחבוא. כל מי שהצליח סוף סוף לצאת החוצה, נתקל בגרמנים החמושים שהמתינו בפתח וקידמו את הנתפסים במכות רצח. במיוחד הפליאו את מכותיהם בגברים שיצאו מן המחבוא.

כשיצאנו כולנו, העמידו אותנו בשורות ברחוב הסמוך. "זה סופנו! כאן יירו בנו!" – היינו בטוחים. בלבבות הולמים הבטנו סביבנו אל הגיטו השמם והחרב. נפש חיה לא נראתה בשטח. שום קול לא נשמע. הבתים עמדו שוממים, כשדלתותיהם פרוצות לחלוטין. באותם רגעים היינו בטוחים שמכל יהודי הגיטו רק אנחנו בחיים – את כל שאר היהודים גילו הצוררים במחבואיהם, והרגום. ועוד מעט, עוד דקות ספורות, יגיע גם תורנו – – –

בדקות ההן, שבהן עמדנו בשורות בפתח המחבוא שנתגלה, החלו חששות כבדים מכרסמים בליבי – האם נותר מישהו מבני המשפחה שלנו בחיים??

החששות היו כבדים, כבדים מאוד – ובפעם הראשונה בחיי הרגשתי בדידות עמוקה. אין לי עוד נפש קרובה ויקרה – לבד אני בעולם!

פרק כ"ה / כך חוסל גיטו קובנה

הם לא ירו בנו. הם הורו לנו להתחיל לצעוד והובילו אותנו למגרש במרכז הגיטו.

ושם – איזו הקלה! עוד יהודים היו שם, במגרש. יהודים רבים – אנשים, נשים וטף. מסתבר שאת כל היהודים שגילו הגרמנים באותו יום במחבואים – הם כינסו אל אותו מגרש.

במגרש ההוא נותרנו במשך כל היום כולו וגם בלילה שבעקבותיו, כשמדי פעם מביאים הגרמנים עוד ועוד קבוצות של יהודים שמחבואיהם נתגלו.

בלילה – החל לרדת גשם, ואנחנו עדיין נמצאים במגרש החשוף, נרטבים עד לשד עצמותינו. הגרמנים כמובן לא אפשרו לנו למצוא מחסה מפני הגשם – הלא אנו, היהודים, לא זכאים להסתתר מפני המטר, זכות בסיסית שיש אפילו לכל בעל חיים...

נותרנו תחת כיפת השמיים. אבל הדאגה לגורלנו – למה שצפוי לנו מחר, ולמה שמחכה לנו בכלל בימים הקרובים – הקהתה את חושינו. לא הרטיבות של גופנו ובשרנו היא היא שהיתה בראש דאגותינו באותן שעות קשות.

ופתאום – מבין טיפות הגשם היורדות ללא הפוגה גיליתי

שתי דמויות מוכרות מאוד: היו אלה שני אחי, שהובאו גם הם למגרש, לאחר שמקום מחבואם נתגלה.

כה שמחתי לראותם, והם כה שמחו לראותי – על אף המצב הגורא שבו היינו.

לאחר רגע השמחה הראשון פרץ ישראל, האח הגדול, בבכי מר: הוא הסתתר עם אבא, ולאחר שנתגלה מחבואם – הפרידו אותו מאבא. וכך היה הדבר: כשהגברים יצאו מהמחבוא, קידמו אותם הצוררים במכות רצח, והמכות פגעו ברגלו החולה והכואבת של אבא. הכאבים היו איומים, ואבא לא הצליח לפסוע אפילו צעד אחד! בשל כך, הוחלט להעבירו בעגלה לבית חולים. ישראל רצה להצטרף אל אבא, אבל הגרמנים התנפלו עליו במכות ולא הרשו לו להצטרף. "ומי יודע מה עלה בגורלו של אבא," נחנק קולו של ישראל בבכי מר.

הדמעות פרצו גם מעיני. הדאגה לשלום אבינו שברה אותנו – אך היינו חסרי אונים; לא היתה כל אפשרות להיוודע מה מצבו.

*

אך האיר יום, והגרמנים – ששמרו עלינו במגרש בלילה – ציוו עלינו להסתדר בשורות. וכך, כשאנו צועדים בשורות, הוציאו את כולנו מהגיטו, אל הרחובות שבהם התגוררו הגויים.

השעה היתה מוקדמת מאוד, בחוצות העיר טרם הורגשה תנועה. בבתיהם של הגויים היו כל התריסים מוגפים. בזו הפעם לא יכלו הגויים לחזות בנו, כשאנו מובָלים כמו עדר – להביט ולהתענג על מצבנו.

צעדנו ברחוב פָּנֵירוּ, הרחוב שבו גרנו עד שצומצם שטחו של הגיטו. הנה, הנה קרבים אנו אל הבית שלנו – הבית שבו גרנו כל השנים.

מבעד למסך הדמעות שהציפו את עיני הצלחתי להתבונן

בבית. התבוננתי – והלב נצבט. הוי, הבית שלנו – הבית שבו נולדנו, ובתוכו גרנו וגדלנו; הבית שכתליו ספגו כה הרבה תורה, יראת שמיים וחמימות יהודית... הבית הזה נמצא עכשיו בידים טמאות, בידי גויים שהשתלטו עליו...

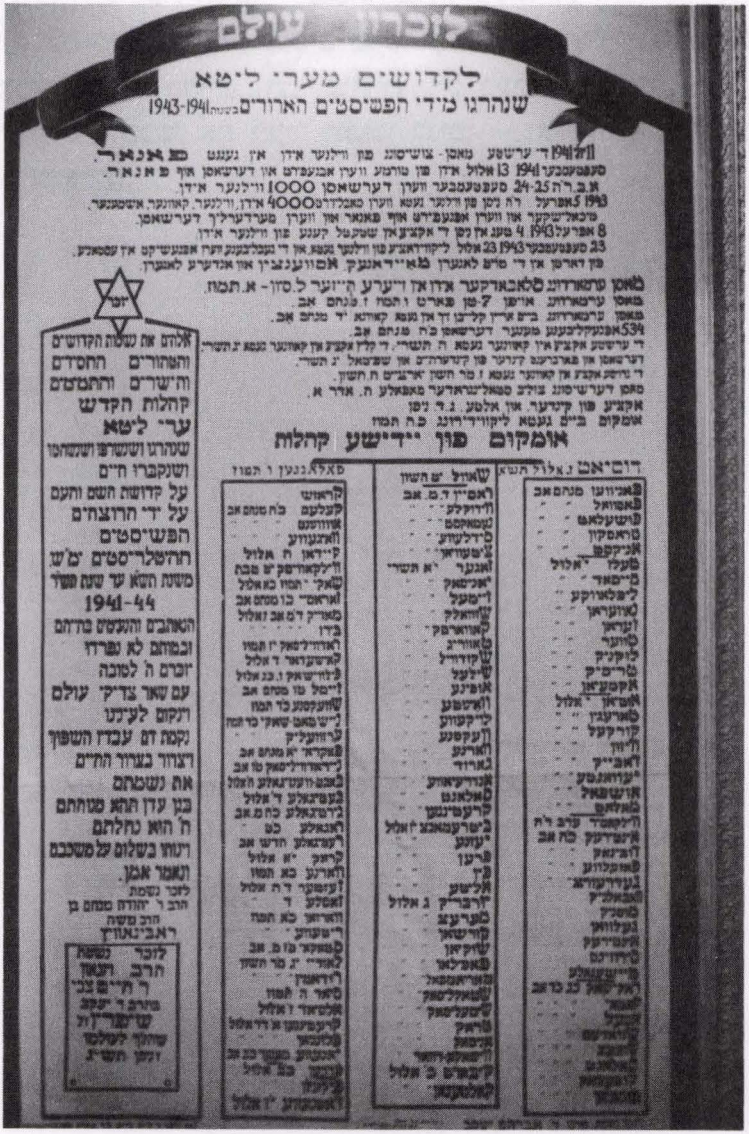
המשכנו לצעוד והגענו אל הגשר המקשר בין סלבודקה לקובנה, הגשר שעליו צעדנו יום יום, הלוך וחזור, בדרכנו לבית הספר ששכן בקובנה. איה הימים הטובים של אז? איזו תקופה שלווה וטובה עברה עלינו באותם ימים. האם, בעצם, ידענו אז כמה טוב לנו??

בעוד המחשבות מתרוצצות בראשי, המשיכו רגלי לפסוע יחד עם שיירת המגורשים. הלכנו לאורך רחובות ארוכים בקובנה, עד אשר הגענו לגשר השני של העיר: הגשר המקשר את קובנה עם הפרבר אַלֶקְסוֹט. ושם, כשהגענו בסמוך לפסי הרכבת, הורו לנו לעצור.

קרונות המיועדים להובלת בהמות המתינו על המסילה, מוכנים בעבורנו. "להיכנס! להיכנס מהר!!" נשמעו הפקודות – ואנו נדחסנו לקרונות. כעבור דקות ספורות נסגרו הדלתות מאחורינו, והרכבת זזה.

*

כך חיסלו הגרמנים ימ"ש את גיטו קובנה. את מרבית היהודים שנתגלו במחבואים הגדולים, כדוגמת המחבוא שבו הסתתרתי, הם מצאו, בדרך כלל בעקבות הלשנות. וברבות הימים התברר, כי גילוי המחבואים הללו היה לטובה – שכן, את רוב היהודים שנמצאו במחבואים אלו שלחו הגרמנים לגרמניה, כפי שיסופר בהמשך. לעומת זאת, את המחבואים הקטנים, הפרימיטיביים, אכן לא מצאו – אך בטרם עזבו הגרמנים את הגיטו הם הציתו בית אחר בית, כך שרוב המתחבאים במסתורים אלה, שהיו מתחת לבתים – נשרפו חיים או נחנקו למוות. כך

לוח הנצחה הממוקם בבית העלמין בווילנה,
ובו רשומות כל עיירות ליטא שחרבו
והמועד בו הוצאו להורג היהודים שחיו בהן

עלה בגורלה של אחותי מרים; היא הסתתרה במחבוא פשוט ועלוב, וכשהוצת הגיטו – נספתה בדרך זו. הי"ד.

ועם כל זאת, היו יהודים בגיטו קובנה שהסתתרו במחבואים שונים ושרדו בחיים. הם שוחררו רק כעבור שבועות מספר, כשהרוסים כבשו את העיר ונכנסו לגיטו – ואז הגיחו היהודים ממחבואיהם.

חלק שלישי / עבדים היינו

פרק כ"ו / אסירות בשטוטהוף

דחוסים בקרונות הרכבת, המיועדים להובלת בהמות, נסענו ונסענו. אנשים ונשים התייפחו בבכי מר. כולם תיארו לעצמם מה צפוי לנו – כל מי שנלקח אי פעם על ידי הגרמנים, לא חזר – – –

בכל אחד מהקרונות היה חלון קטן, מסורג, בחלקו העליון – דרכו נכנס מעט אוויר לקרון הצפוף, ודרכו הצלחנו להבחין בין יום לבין לילה. היו כאלה מבין הנוסעים שניסו לקפוץ החוצה מבעד החלון. בכל מקרה כזה, מיד נשמע מטח יריות – השומרים שהבחינו בנמלטים ירו עליהם. ייתכן שחלק אומנם הצליחו להינצל בדרך זו.

לאחר נסיעה ממושכת הגענו לגרמניה – לפרוסיה, שבחלקה המזרחי. אנשים שהצליחו להביט החוצה מבעד לחלון הקטן והמסורג ראו לפניהם שדות מוריקים, בתים קטנים ומטופחים. ניכר היה בעליל, כי תושבי המקום חיים חיי שלווה ושקט. השלווה הזאת צבטה את ליבנו. הם, בני עם המרצחים, חיים בטוב ובנעימים, כאילו מאומה לא מתרחש בעולם, ואנחנו – אנה אנו באים?!

לאחר נסיעה בת יומיים עצרה הרכבת. "כל הנשים והילדים

– לרדת," נשמעה הפקודה, "הגברים – ממשיכים בדרכם."

לשמע הפקודה פרצו יללות ובכיות עד לב השמיים. הנשים סירבו להיפרד מבעליהן. לנגד עיני עדיין ניצבת תמונה של זוג היושב על הרצפה בפינת הקרון, ושני בני הזוג ממררים בבכי. אין הם רוצים להיפרד!

אך הגרמנים לא הניחו זמן רב למחשבות; פקודותיהם הרעימו, ואליהן נלוו מכות והצלפות שוטים. "לרדת! מהר! מהר! הנשים – לרדת!!"

בשלב זה נאלצתי להיפרד משני אחי היקרים. הם המשיכו ברכבת לדכאו, שבתוככי גרמניה.

ירדנו אל שדה פתוח. לא תחנה, לא מבנה כלשהו, לא שביל, סתם שדה מוזנח, ואפילו לא זרוע – דבר בלתי רגיל בגרמניה, שבה כל שעל אדמה מטופח ומתוכנן.

הבטנו סביבנו. כן, זו המציאות – אנו נמצאים על אדמת גרמניה הארורה.

שוב צעדנו וצעדנו, עד אשר הגענו – הנשים – לפתחו של מחנה ריכוז – שטוטהוף היה שמו.

שער הברזל נפתח ואנו מצאנו את עצמנו בפנים, בתוך שטח המחנה. עמדנו מרוכזות באחת הפינות, כמו עדר ממושמע, במשך שעה־שעתיים.

ולפתע הופיעה למול עינינו קבוצת נשים יהודיות – הן לבשו, כולן, בגדים שלאורכם פסים־פסים ושער ראשן היה מגולח.

נבהלנו! האם הן חולות? נראות היו בעינינו כְּחוֹלוֹת נפש. אז אולי שוכן כאן בית חולים לחולי נפש? הן נראו כל כך מפחידות!

לא הספקנו להשתחרר מהפחד שאחז בנו, והנה שמענו אחת או שתיים מהן צועקות באידיש: "יקחו מכן הכל!"

עדיין היו אז בידי כל אחת מאיתנו איזו חבילונת קטנה, איזשהו בגד להחלפה, חתיכת לחם ואולי גם תכשיט כלשהו. עתה רמזו לנו הנשים המבהילות הללו, שנשליך לעברן את מה שיש בידינו, כי ממילא יקחו מאיתנו הכל.

ואולם, אף אחת מאיתנו לא היתה מסוגלת להיפרד מרצון מחבילתה האישית האחרונה. לא יכולנו לתאר לעצמנו, שגם את הדברים הפעוטים הללו יקחו מאיתנו...

מאוחר יותר התברר לנו, כי הנשים הללו היו מהונגריה – לא מכבר הן הגיעו לשטוטהוף היישר מבתיהן שבהונגריה, ומיד הועברו הלאה, למקום אחר. אותנו אכסנו בצריפים שקודם לכן נמצאו שם הנשים הללו, ואותן העבירו לצריפים שמולנו. שתי גדרות תיל מחושמלות חצצו בינינו, והמרחק היה רב.

בו ברגע שהוכנסנו לצריף נשכבנו על דרגשי העץ, שהיו אמורים להיות המיטות שלנו. היינו ממוטטות – נפשית וגופנית – מהמאורעות האחרונים שעברו עלינו.

למחרת, כשיצאנו לחצר הצריף, הצלחנו – על אף המרחק – לשוחח מעט עם הנשים ההונגריות ששכנו בצריפים שמולנו. הבנו שהן שומרות מצוות, ולא מכבר הגיעו למחנה זה.

"יש לכן סידורים? יש לכן לחם? זרקו אלינו!" – התחננו הנשים.

היה בידי סידור, ואותו השלכתי לעברן. על כל חפץ שנזרק אליהן – התנפלו נשים רבות, ואפילו התכתשו ביניהן. מכאיב היה לראות כיצד בני אדם משתנים במחנות; הן רק לפני זמן קצר חיו הנשים הללו חיים נורמליים, כבני אדם רגילים – ועכשיו, מתנפלות הן על כל דבר כחיות... אבוי למה שהגענו! אבוי למה שגרמו לנו צוררינו!

עבר זמן מה, ואל הצריפים שלנו הגיעו כמה רוסים או פולנים – גם הם היו אסירים כמונו – והובילו אותנו ל"בית

המרחץ". המלים "בית מרחץ" היו חשודות באוזנינו, ידענו־ולא־ידענו ש"בית המרחץ" קשור עם מוות...

בלבבות הולמים מפחד הלכנו לעבר "בית המרחץ". בפתח חילקו אותנו לקבוצות קטנות – כל קבוצה נכנסה פנימה, והיתר חיכו בחוץ.

שעות עמדנו וחיכינו בחוץ, והשעות עברו על כל אחת מאיתנו בחשבון הנפש – ידענו שהמוות ממתין לנו בתוך "בית המרחץ", ועתה אלו הן שעותינו האחרונות. באותן שעות השתדלו כל אלו שהיו ברשותן חפצי ערך – כמו שעונים או תכשיטים – להשחיתם או לאבדם, ובלבד שלא יפלו בידי הגרמנים! גם הלחם שהיה באמתחותינו חולק לכל דיכפין, לשם מה נשמור אותו – והרי קיצנו קרב?!

באותם רגעים אמרתי לחברותי: "בואנה ונזכה לעוד מצווה, לעוד ברכה בכוונה!" התחלקנו ביניבו בלחם שהיה לאחדות מהנשים ובירכנו עליו בכוונה עצומה. דמעות זלגו מעיני כשחשבתי לנפשי: 'זוהי המצווה האחרונה שלנו עלי אדמות!'

בטוחות היינו כי "בית המרחץ" הוא התחנה האחרונה שלנו, מכיוון שלא ראינו כי יוצאים משם חיים. הפחד, החרדה והדאגה באותן שעות היו כל כך עצומים, עד כי היינו מאובנות. נדמה שכל הרגשות וכל התחושות שלנו קהו וקפאו.

הגיע תור הקבוצה שלנו להיכנס פנימה. תחילה, עבר לידינו שומר גרמני ונטל מכל אחת ואחת את חפצי הערך האחרונים שהיו ברשותה – היו אלה בעיקר שעונים. ראיתי, כי את כל ה"שלל" תחב הגרמני לכיסיו, בלי אומר ודברים, כאילו מובן מאליו שהכל שייך לו.

ואז הורו לנו להתפשט. כל הבגדים, הנעליים והחבילות הקטנות שלנו נשארו במקום בו עמדנו – ואנו נכנסנו למרחץ. היה זה חדר גדול, ובתקרה היו קבועים ברזים רבים. פחדנו לפתוח את הברזים – חששנו שמא ייצא מהם גז... אך היו כמה

מאיתנו שבכל זאת ניסו לפתוח את הברזים – – –

לא! לא היה זה גז – מתוך הברזים פרץ זרם מים קרים. אכן, מקלחות. אך אנו לא צויידנו בסבון או במגבת – נרטבנו איפוא מעט מהמים הקרים הללו, ומיד גירשו אותנו – ערומות ורטובות – החוצה.

בחוץ קידמו אותנו אסירות רוסיות, מפוטמות ומדושנות. בגסות רבה נתנו לכל אחת מאיתנו בגד מפוספס, מעין פיג׳מה גברית עשויה פסים־פסים. היו אלה מדי אסירים, מדי מחנה הריכוז. (כמה מאותם מדי אסירים מפוספסים, דמויי פיג׳מה, תלויים לעיני כל במוזיאון "יד ושם" בירושלים.)

חיש לבשנו את המדים המפוספסים – ומיד הגיעה הפקודה: "לצעוד! ללכת!" ואולם, נעליים לא נתנו לנו – וכך, ברגליים יחפות, נאלצנו לצעוד בחצר הזרועה בחצץ. החצץ דקר ופצע את רגלינו, עד אשר הצלחנו סוף סוף להגיע אל הצריף המיועד לנו. באותה עת היה קיץ בעיצומו, אך היתה זו שעת בוקר מוקדמת והכל היה ספוג טל ורטיבות, רטיבות שחדרה עד לשד עצמותינו.

כשהגענו אל הצריף כבר בקע השחר. כל הלילה ארך הסיוט, עד שכל הנשים שהגיעו עימנו ברכבת עברו את שלבי ה"רחצה" וקבלת מדי האסירים.

הלב היה כבד כל כך! כה הרבה אירועים טראומטיים עברו עלינו ביממות האחרונות: הפרידה, או יותר נכון – ההפרדה, מבני המשפחה – הנסיעה אל הבלתי ידוע – הצריפים וגדרות התיל המחושמלות – השממה ששוררת מסביב – האסירות המגולחות מהונגריה – ההמתנה ל"מרחץ" – ועתה, העובדה שנותרנו בעירום ובחוסר כל, כשעל גופנו מדי האסיר המזוויעים.

הובאנו אל צריף ענק, שאמור היה להיות מקום מגורינו. על פני מחצית הצריף היו דרגשי עץ בעלי שלוש קומות – הם עתידים להיות מיטותינו. השתרענו על המיטות באפס כוח. כה

תשושות היינו, בכל המובנים, עד שלא היה בנו כוח לבכות על מצבנו. קשה היה גם לחשוב על כל מה שעבר עלינו במשך ארבעת הימים האחרונים. המחשבות הנוראות התערבלו זו בזו – מחשבות על מה שקורה לנו כעת, מחשבות על מה שעברנו בדרכנו ומחשבות קשות מכל על גורלם של יקירינו שנותרו בגיטו. באותה עת לא ידענו עדיין, כי לאחר שנלקחנו מן הגיטו הציתו הצוררים את בתי הגיטו, בזה אחר זה, וכל יקירינו שנותרו בתוכו במחבואיהם – ניספו.

פרק כ"ז / הבכי הראשון לאחר ארבע שנים

חושך שרר עדיין בחוץ, כשהתעוררנו לקול צרחותיהם וקללותיהם של שומרינו, שאליהם הצטרפו קולות נביחה של כלבים.

מַקְס הפולני, שהיה בעצם אסיר כמונו, היה ממונה על צריפנו. הוא "הצטיין" באכזריותו. עתה, פקחנו את עינינו לקול צעקותיו: "לצאת ל'אַפֶּל' (– מִפְקָד)! מיד!"

זינקנו מעל הדרגשים ורצנו החוצה. עמדנו יחפות על החול הרטוב, כשבכל שורה חמש נשים. התברר לנו כי סופרים אותנו, אך אז טרם ידענו כי הספירה הזו אורכת שעות; טרם קלטנו מה פשר העמידה הממושכת הזאת; עדיין לא תפסנו כי גם זה אחד העינויים האופייניים למחנה ריכוז.

וכך היה פעמיים ביום: השכם בבוקר, בטרם האיר היום, ובערב, לאחר שקיעת החמה – היינו מתייצבים ל"אפל". הַמִּפְקָד היה מלווה בצעקות, במכות, וכשטענו שאיננו עומדים ישר – שיסו בנו את הכלבים האימתניים.

ופתאום, מעבר לגדרות התיל המחושמלות, ראיתי אותה – את טייבל'ה בת דודתי, עם אחיה הקטן על הידיים, ולצידם שאר

אחיה הקטנים – הילדים שנשארו לאחר שהצוררים לקחו מביתנו, בתחילת המלחמה, את אביהם – הלא הוא הדוד ר' שבתי הי"ד ובנו מרדכי, יחד עם ר' אלחנן וסרמן הי"ד. את אמם, דודתי ע"ה, וכמה מהילדים לקחו הגרמנים באקציה הגדולה, שהתקיימה כחמישה חודשים לאחר כינון הגיטו.

טייבל'ה וכמה מאחיה הקטנים הצליחו לשרוד באקציה ההיא, וכל שנות קיומו של הגיטו נותרה טייבל'ה עם האחים הקטנים, טיפלה בהם וסיפקה להם אוכל – ללא כל אמצעים ובמסירות גדולה.

והנה, עכשיו – גם הם הגיעו למחנה זה! מה עלה בגורלם אחר כך – לא ידוע לי. כנראה נשלחה גם היא, יחד עם כל האמהות וילדיהן, לאן שנשלחו – – –

באותה עת הצלחתי לראות במחנה הריכוז שטוטהוף גם את הניה בלוך, בתו של ר' מאיר בלוך זצ"ל מטלז. את הניה הכרתי במחנה קיץ של אגודת־ישראל, בו בילינו יחד לפני המלחמה. עתה, במחנה הריכוז, היא היתה כה עצובה, עד שלא ניסתה אפילו לדבר איתי.

באותם ימים התיידדתי עמוקות עם חברתי טֶכָה ע"ה, שממנה לא נפרדתי משך כל תקופת היותנו במחנות העבודה עד השחרור.

היה זה כשיצאתי פעם מהצריף החוצה, בזמן שבו מותר היה לצאת – על מנת לראות את אלה שבאו למחנה אחרינו, אפשר שאמצא ביניהם מישהי מוכרת מהגיטו... והנה, על אבן גדולה, בודדה בכל השטח, ישבה טכה שקועה במחשבות ובוכייה.

הכרתי אותה עוד מימי הגיטו. ניגשתי אליה וניסיתי לדובב אותה ולהרגיעה. ומאז אותו רגע נשארנו קשורות זו לזו – יחד צעדנו יום יום לעבודה; השתדלנו תמיד לעבוד זו לצד זו; ישנו באוהל או בצריף אחת ליד חברתה. עד היום, על אף שעברו

שנים רבות, מחממת הידידות הזאת את ליבי כל אימת שאני נזכרת בה. לדאבוני, נפטרה טכה בגיל צעיר לאחר השחרור.

*

קשים ומרים היו החיים במחנה. רק פעם אחת ביום הביאו לחצר דוד אוכל. כשראיתי מה הוא מכיל – אחזה בי צמרמורת ובחילה. היה זה מעין מרק, שכדי להכינו הריקו לתוך הדוד שק תפוחי אדמה, על כל הפסולת שלו, ובישלו זאת. אומנם בימי הרעב מוכנים לאכול הכל ואיש לא מתאונן על האוכל – ובכל זאת, קשה מאוד היה להתרגל לאוכל שכזה.

בתקופה הראשונה לא טעמתי מהמרק. גם את מנת המרגרינה שלי הייתי מוסרת – חששתי שהמרגרינה מכילה שומן טרף. לפני המלחמה לא הכרנו מוצר כמרגרינה; בליטא היו מוצרי חלב וחמאה בשפע, כך שלא היה צורך בתחליף כמרגרינה.

סֵבֶל מיוחד היוו השירותים במחנה. בחדר אחד הוצבו זו לצד זו, בלי מחיצות, עשר אסלות. השתדלנו, עד כמה שניתן היה, להשתמש בהן בשעות לילה, כשכל שוכני המחנה ישנו.

באחד הלילות, לאחר שכובה האור בצריף הענקי שלנו, נכנסו לפתע כרוח סערה הקַאפּוֹס (– השומרות) הרוסיות – שהיו נשים שמנות וגסות רוח – והחלו לצרוח: "נשים וילדיהן – לצאת! מעבירים אותם למחנה טוב יותר, למחנה מתאים יותר לילדים."

באותם ימים כבר לא היינו צריכים להיות תמימים. כבר לא היינו צריכים להאמין בהבטחות ובהטבות. ואולם, גם שלוש שנות הסבל תחת "חסות" הגרמנים טרם לימדו אותנו שאין להאמין לחיות אלה – הנה כי כן, הנשים המלוות בילדים יצאו

מהצריף בתקווה שאכן יוטבו תנאיהן...

הן נלקחו היישר לקרמטוריום (– כבשן), ושם עלו על מוקד. הי"ד. אחת מאותן נשים היתה הרבנית פֶּלְטֶה עם בן זקוניה. בעלה, הרב ר' זלמן, היה ראש כולל סלבודקה. היינו קרובים מאוד אליהם לפני המלחמה וגם בגיטו. בחיוכו התמידי חימם ר' זלמן את לב כולנו. עתה, נלקחה הרבנית עם בנה, ובתה טייבל'ה, שהיתה בת 14, יכלה להישאר איתנו, אך העדיפה ללכת עם אמה, ואף היא נספתה.

*

בהיותנו במחנה שטוטהוף הגיעו לשם אחרוני היהודים שהוצאו מגיטו קובנה. אנחנו הוצאנו מן הגיטו ביום השלישי לאחר שנתגלה מחבואנו, ואילו הם, האחרונים, נתגלו ביום החמישי והוצאו מן הגיטו בו ביום. כך רוקן הגיטו סופית, ואחרוני היוצאים ראו במו עיניהם כיצד הגיטו בוער, בית אחר בית.

אנשים אלה סיפרו לי, כי ראו במו עיניהם כיצד בית החולים בוער. ידעתי שלבית החולים הזה הובא אבא הי"ד, לאחר שהוצא מהמחבוא עם שני אחי והופרד מהם.

אבא נשרף חיים על קידוש ה'. על אף האטימות הכללית וקהות החושים והרגשות שאחזו בנו במשך שנות הגיטו והמשיכו עכשיו ביתר שאת – לא יכולתי להתאפק לשמע הבשורה המרה ופרצתי בבכי.

היתה זו הפעם הראשונה לאחר ארבע שנים שהייתי מסוגלת לבכות. אבא עלה בסערה השמיימה באש הרשעים! ה' ינקום דמו!

*

לימים הגיע לידינו מכתב שכתב הרב רוז, תלמידו של אבא, ובו מתואר יומו האחרון של אבא ע"ה בהיותו בבית החולים בגיטו:

בע"ה, מוצש"ק פנחס תשי"ד מינכין

לכבוד ידידי הרב הדגול...

...ידוע שביום ג', כ' תמוז, לעת ערב הכניסוהו לבית חולים אחרי שקיבל הכאה על ידי הרוצחים בשעה שמצאוהו במחבוא יחד עם בנו הדגול ר' ישראל... ראיתי דרך החלון, שעל העגלה נוסע אדמו"ר זצ"ל בלוויית גרמני ימ"ש. על העגלה היה גם ר' ישראל... ראיתי שמביאים אותו לבית החולים... חיכיתי הרבה זמן עד שראיתי שבנו חוזר עם הגרמני. קראתי בקול: "ישראל!" ענה לי רק: "בַּקֵר את אבא!"

ברגעים אחדים הייתי בבית החולים. כשראה אותי אדמו"ר, תמה מאוד – "איך הרגשת (– נודע לך)?"... נשארתי עד שעה מאוחרת שם. עשו לו זריקה להשקיט הכאבים הנוראים. הבאתי לו אוכל מהבתים הסמוכים (שהיו עזובים מיושביהם, שנלקחו כבר)...

... למחר השכם נכנסתי לבית החולים עם חבילה קטנה... למרות הסכנה מהגרמנים... אמר לי אדמו"ר, שהיה פה הרב סניעג ולקח ברכת פרידה. שאלתי, מה לעשות. אמר שבדעתו שניקח אותו על מיטת חוליו אל המקום אשר כל יהודי הגיטו עומדים... ניסינו להרים אותו... ולא יכולנו להזיזו מפני הייסורים הנוראים... אמר לנו: "חידלו... אתם, לכו לשלום... אנוכי מוכרח להישאר פה... השי"ת יעזור לכם ויתן לכם כל טוב..."

נשארתי עוד ועיני זלגו דמעות... ראיתי גם בעיניו דמע... אבל תיכף התגבר ושחוק נראת על פיו הקדוש, ואמר: "לך לשלום אל המקום... אסור להכניס עצמך בסכנה..." כעבור רגע

אמר: "הסבא מסלבודקה אמר: יונה הנביא אמר 'שָׁאוּנִי והטילוני'. למה 'שאוני'? אמר כן 'לרוויח זמן'..." ולא גמר...

באותו רגע נכנס גרמני ואמר בכעס: "רוצה להישאר פה? אז לא תוכל לצאת מפה!" אמרתי לו: "אבי... ורוצה לעזור לו... ואז אלך אל המקום." במקום תשובה דקר (– דחף) אותי בנשקו ונפלתי. תיכף נעמדתי (– קמתי)... לקחתי את ידו של אדמו"ר ונשקתי. נשקתי גם בפניו הטהור, ובכינו שנינו בקול... וקרא לי אדמו"ר: "מסור ד"ש לְבָנַי... ואת בני הישיבה... והשי"ת יעזור לכולכם וישלח לכם הישועה בקרוב." עניתי "אמן, השי"ת יעזור שנזכה בקרוב להתראות." ולא ענה כלום...

הגרמני עמד והביט על כל הנעשה ולא הרים את ידו... התפללתי בלב, שנזכה להתראות עם האדמו"ר – אך לשווא...

...במחנה ההסגר שמעתי מאנשים, שלמחר, ביום ה' כ"ב בתמוז, העלו את בית החולים באש...

פרק כ"ח / "לחטוף" שמלה ונעליים

נשארנו בשטוטהוף כשלושה שבועות. כל אותם שבועות לבשנו את המדים המפוספסים, דמויי הפיג'מות. ואז, הביאו אותנו לצריף שעל ידו היתה ערימת בגדים. כל אחת מאיתנו היתה צריכה לרוץ אל הערימה ו"לתפוס" שמלה – מי שהתעכבה וניסתה לבחור לה בגד, קיבלה מכות מהשוטרים הגרמנים שעמדו לצד הערימה.

כל אחת מאיתנו ידעה שהשמלה שתצליח "לחטוף" תהיה רכושה הכמעט יחיד עלי אדמות. היו שהצליחו לשלוף שמלה ראויה לשמה, ושמחתן היתה גדולה. לעומתן, היו כאלה שהשמלה שעלתה בגורלן היתה שמלת נשף מפוארת – שמלה בלתי שימושית לחלוטין בשבילנו. קשה לתאר את צערן של אלה, אך הגרמנים נעמדו מולן וצחקו לאידן!

השמלה הזו, שנלקחה מהערימה, היתה צריכה לשמש כל אחת מאיתנו כחצי שנה ויותר כבגד היחיד שלגופנו – בה יָשַׁנּוּ ובה הלכנו לעבודה בימות החמה ובימות הגשמים. השמלה כלל לא הוסרה מן הגוף – לא לכביסה ולא להחלפה. ניתן היה להשוותה לבגדים שלבשו אנשי דור המדבר, "שלא בלו שמלתם". היה זה נס, ושמלתנו היחידה החזיקה מעמד על גופנו

משך עשרה חודשים! אומנם, כעבור כמה חודשים היא השתחקה, וחלקים ממנה התפוררו לפסים־פסים כדוגמת אטריות, ובכל זאת – היא המשיכה לשמש אותנו כמלבושנו היחיד.

לאחר שקיבלנו את השמלות, שהחליפו את פיג׳מות הפסים, ניתנו לנו גם נעליים. גם חלוקת הנעליים נעשתה בצורה מבישה: העבירו אותנו ליד ערימת נעליים, וכל אחת היתה צריכה "לחטוף" מתוך הערימה את הזוג הראשון שנזדמן לידיה ולרוץ הלאה, מבלי להתמהמה לרגע נוסף. מובן שבאופן כזה אי אפשר היה להתאים את הנעל לגודל הרגל – וכך קרה, שהגבוהות וגדולות־הממדים מצאו בידיהן נעליים שמספרן נמוך, ואילו בידי הרזות – נעליים ענקיות, שרגליהן יכלו לשוט בתוכן כבסירה. כשהתאספנו לאחר חלוקת הנעליים, ניסינו – ביניגו לבין עצמנו – להחליף את הזוגות ולהתאימם לבעלות הרגליים הגדולות או הקטנות. אך למרות זאת, היו כאלה שנאלצו לנעול משך כל התקופה הבאה נעליים קטנות ממידותיהן, שלחצו על רגליהן והכאיבו להן נוראות; והיו אחרות שנעלו בחודשים הבאים נעליים גדולות ממידתן, דבר שהקשה מאוד על הליכתן.

לאחר שצויידנו ב"ביגוד" – שוב הוציאו את כולנו מהצריפים. העמידו אותנו בשורות והגרמנים עברו על פנינו – ומכל שורה הוציאו אחת או שתיים. עד מהרה הבנו כי הם מוציאים את המבוגרות שביניגו. "שוב סלקציה..." נחרדנו. ואומנם, אותן נשים שהוצאו מבין השורות נלקחו לקרמטוריום – התנור שבו שרפו הצוררים את גופותיהם של יקירינו לאחר שהורעלו בגז.

אחת הנלקחות בסלקציה זו היתה אמה של חברתי לאהל׳ה. האם נלקחה – אך את לאהל׳ה השאירו הצוררים יחד עם הצעירות, הן היא היתה נערה צעירה! אך לאהל׳ה לא יכלה לשאת את מראה אמה הנלקחת ממנה – היא רצה בעקבותיה ונספתה יחד עימה.

מעניין הדבר, כי בהליכתנו הממושכת ברגל בעת שהוצאנו מהגיטו עד שהגענו אל הרכבת – ניסתה לאהל"ה כמה וכמה פעמים לברוח. מדי פעם הסתננה מן השורה, שבה הלכה יחד עם אמה, וניסתה להסתתר בין השיחים שבצידי הדרך. השומרים החמושים, שהלכו בצמוד אלינו, הבחינו בה, וכל פעם החזירו אותה אל השורה, אל אמה. ואילו עתה, רצה לאהל"ה אחרי אמה, על אף שידעה בבירור כי הנשים שהופרדו ונלקחו מובלות להשמדה!

לאותה לאהל"ה הציקה בגיטו השאלה: האם מותר לברך ברכת המזון לאחר אכילת חתיכת לחם שניתנה במשורה וממנה לא שבעו – והרי נשארו רעבים לאחר האכילה, וכיצד מותר לברך? היא ביקשה ממני שאשאל את אבא זצ"ל מהו הדין. אכן שאלתי, ואבא אמר שבכל זאת יש לברך כרגיל. זאת היתה התשובה – ולאהל"ה קיבלה את הפסק על אף שקשה היה לה להבין את הדבר.

לאחר שהנשים המבוגרות הופרדו מאיתנו, הצעידו אותנו – הצעירות – לעבר רכבות שהמתינו לנו. למרבה הפלא, היתה הרכבת שלתוכה הוכנסנו רכבת נוסעים רגילה, "אנושית". נסיעה ברכבת רגילה היתה באותה תקופה דבר בלתי רגיל ליהודים – והדבר עורר את פליאתנו. אך הבנו שלא מטוב לב או נדיבות עשו זאת הגרמנים; אין זאת אלא שבדיוק באותה עת לא עמדו לרשותם רכבות משא להובלת בהמות...

פרק כ"ט / שוחות ובורות באדמת גרמניה

הרכבות התרחקו משטוטהוף ועשו דרכן עד אשר הגענו לדֶרֶבֶּק – כפר גרמני, שסביבו נראו מלוא העין שדות מוריקים. אנו, הפועלות היהודיות, הורחקנו מבתיהם של תושבי הכפר – במקום מרוחק ביותר עמדו מוכנים בעבורנו אוהלים, כשכל אוהל מיועד לעשר נשים. האוהל היה קטן עד מאוד וכששכבנו לישון – שכבנו זו בסמוך לזו כדוגמת דגים בחבית.

בבוקר, לאחר שחילקו לנו מנות לחם, הובלנו לעבודה – הן לשם כך הובאנו הלום! היה זה בקיץ, בוקר צח ויפה קידם את פנינו, שדות מוריקים ורעננים נראו מכל עבר – ואנחנו, צעירות עדיין היינו – – – המראות הפעימו אותנו והלבבות נמשכו אחר השדות הפורחים והשמיים התכולים.

אך לא היה זמן להתענג על הנוף – מיד ניתנה הפקודה להתחיל בעבודה: היה עלינו לחפור שוחות מגן לחיילים, כדי שבתוכן ימצאו החיילים הגרמנים מסתור אם וכאשר תתקרב החזית לכאן.

ניתנה לנו הדרכה קצרה, והתחלנו בעבודה. אדמתה הארורה של גרמניה רכה היתה כחמאה, והחפירה התבצעה בקלות יחסית. לשמחתנו הגדולה, השוחות הללו נחפרו בשדות זרועים

בגזר, תפוחי אדמה וסלק־סוכר – כך שתוך כדי חפירה יכולנו לשלוף את הירקות מן האדמה, אכלנו מהם ושבענו ואף הצלחנו להביא מן הנותר ה"ביתה", לאוהל שלנו.

באותה תקופה התחלתי לכתוב יומן. תשאלו: מאין היו לי דפים וכלי כתיבה? ובכן, עיפרון שכל אורכו לא עלה על כמה סנטימטרים, "קניתי" מאשה אחת תמורת חצי ממנת הלחם היומית שלי. וכדפים שימשו לי שקי מלט ריקים, שהתגלגלו למכביר באיזור שבו עבדתי.

היה לי דחף בלתי מוסבר לכתוב, ומדי יום ביומו כתבתי ביומני. אך ברבות הימים לא הצלחתי לשמור על דפי היומן והם נעלמו. חבל שלא התעקשתי יותר לשמור על יומני, אפשר שהייתי מצליחה להשאירו ברשותי עד השחרור ולדלות ממנו עוד פרטים שברבות השנים שקעו בתהום השכחה.

*

מדי יום הוצאנו לעבודה. אנו, הנשים והנערות, לא היינו רגילות לעבוד עבודה מעין זו כשמעדרים בידינו – ולמרות הכל, הצלחנו לחפור ולחפור קילומטרים רבים באדמתה הארורה של גרמניה.

כעבור מספר חודשים, כשסיימנו את חפירת השוחות באיזור דרבק, העבירו אותנו למקום אחר ושמו מַלְקִין. שם הוטל עלינו לחפור בורות עמוקים ממש, כדי שלתוכם יפלו טנקי האוייב כשיגיעו, וייצאו מכלל פעולה.

עבודה זו היתה הרבה יותר קשה ומסובכת מחפירת השוחות. נדרש מאיתנו לחפור בורות שהתחילו, בחלקם העליון, ברוחב 3 מטרים וככל שהעמיקו והלכו – נעשו יותר ויותר צרים, עד שרוחבם הגיע ל־60 סנטימטרים.

מרבית מנהלי העבודה במקום זה לא היו תקיפים ביותר,

כדוגמת מנהלי העבודה הרשעים בשדה התעופה ש"הקמנו" בתקופת הגיטו. ייתכן כי הללו, הנוכחיים, ריחמו במקצת עלינו – ובכל זאת דרשו מאיתנו הספק ולא הניחו להתרשל בעבודה. גם בעבודה זו השלימו הנשים חפירה של קילומטרים רבים מאוד.

הדרך אל מקום העבודה וממנו היתה ארוכה, ובמהלכה היינו משוחחות ומשוחחות בינינו. שיחות רבות ניהלתי באותן שעות של הליכה עם חברתי היקרה טכה ע"ה.

טכה היתה אישיות מיוחדת במינה. היא נפטרה לאחר המלחמה בגיל 40 ממחלת לב שתקפה אותה כתוצאה מהטיפוס שחלתה בו במחנה שטוטהוף. בעלה, ר' שמעון ז"ל, היה חבר טוב של אחי היקר והצדיק ישראל ז"ל. הם נישאו בגיטו, ומסדר הקידושין היה אבא זצ"ל.

מאז ומתמיד היתה טכה מיוחדת – ובתנאים האיומים של המחנה קרנה אישיותה יותר ויותר. תמיד היתה מעודדת ומחזקת את כולן, וטוב היה להימצא בקרבתה – היא השרתה רוגע ושלווה על הסובבים אותה.

לא אשכח כיצד בלילות, כשנזקקתי לשירותים ופחדתי ללכת לבד, היתה טכה מלווה אותי. ישנו באוהל על "ריפוד" של קש, כה צפופות היינו – עד שכשאחת התעוררה וזזה, התעוררו כולן. בחוץ שרר שקט מוחלט, ובין האוהלים הסתובבו ללא הרף השומרים, כשנשקם דרוך – דבר שכשלעצמו גרם לפחד רב. לבד מזה, מקום השירותים היה בור שבקלות אפשר היה להחליק וליפול לתוכו. אך כשנזקקתי להגיע לשם – תמיד היתה טכה קמה ונלווית אלי. היה זה אחר יום עבודה מפרך, כשהעצמות ממש שבורות ודוויות – ולהתנער מן השינה, לצאת בקור ללוות אותי ולשמור עלי מכל הפחדים – היה מעשה חסד שאין לו שיעור. בטוחתני שטכה קיבלה שכר גדול על חסדיה עימי.

בדרך לעבודה וממנה היתה טכה מדי פעם מבקשת ממני,

שנאמר יחד אילו־שהן תפילות. לבושתי הגדולה, שכחתי באותם ימים את כל התפילות, אפילו את מלות "אשרי" לא זכרתי כסדרן – וזאת על אף שבבית, לפני המלחמה, התפללתי הרי מדי יום! לאחר המלחמה התביישתי לספר את העובדה המצערת הזו. עד אשר באחד הימים נזדמן לי לקרוא את זכרונותיו של בחור ישיבה שהוגלה לסיביר ושכח שם את כל התפילות כסדרן. רק אז "העזתי" לספר על כך...

פרק ל' / יום כיפור אחד ומיוחד

בעת שעבדנו בחפירת הבורות במלקין – חל יום כיפור. אינני בטוחה שיום זה היה באמת י' בתשרי – אך לפי "חשבוננו" הלא מדוייק היה זה יום כיפור.

אנחנו, הנשים השומרות מצוות, החלטנו לצום. בדרך כלל, נהגו במחנה לחלק את האוכל המבושל לאחר שובנו מהעבודה, כאשר כבר החשיך. ידענו שאת מנת המזון הזו לא נוכל לאכול, כי היא תינתן לאחר תחילת הצום. לפיכך, באותו בוקר השארנו לעצמנו חלק ממנת הלחם. ובהיותנו בעבודה, בזמן שלהערכתנו יש לאכול "סעודה מפסקת" – אכלנו את חתיכת הלחם העלובה שנותרה וצירפנו אליה פרוסות של תפוחי אדמה בלתי מבושלים, להגדיל את כמות האוכל לפני הצום. ובכך התחלנו את הצום.

(לאחר השחרור היתה חברתי טכה ע"ה מזכירה בביתה את הארוחה הדלה הזאת, ולזכרה היתה מעלה על שולחנם לפני הצום תפוחי אדמה בלתי מבושלים, וכל בני ביתה טעמו מהם.)

באותו ערב, בשובנו מן העבודה, לקחנו את מנות המרק שחולקו לנו והטמנו אותן בתוך הקש שעליו ישנו. למחרת בבוקר, כשקיבלנו את מנת הלחם, שמרנו עליה מכל משמר, לבל תיגנב חלילה וחס.

כמובן, נאלצנו לצאת גם ביום זה לעבודה – לא היה באפשרותנו להישאר באוהלים. הצום עבר עלינו בקלות, ברוך ה׳ – הוא לא היה קשה מצום בימים כתיקונם. אך שלא כבימים רגילים, נוספה לנו בעקבותיו שמחה גדולה: שמחה על כך שאנו מסוגלות בתנאים איומים אלה לקיים לפחות מצווה אחת!

כששבנו מהעבודה כבר החשיך היום, הצום הסתיים. הגענו לחלוקת המרק – ובשמחה רבה אכלנו אותו עם הלחם ששמרנו מהבוקר. לאחר מכן אכלנו בתיאבון רב גם את המרק ששמרנו מאתמול, וכלל לא שמנו לב לכך שהוא מקולקל. רק לאחר זמן מה, כשכולנו חשנו בחילות וכאבי ראש קשים, הבנו כי המרק מאתמול היה מקולקל ומרוב רעב אפילו לא הבחנו בכך...

יצאנו מהאוהל הדחוס להתאושש קמעה באוויר הצח שבחוץ. הלילה היה צלול ובהיר. אילו שמיים בהירים ושלווים נפרשו מעלינו! איזה ירח נהדר!

כל אחת מאיתנו נשאה עיניה למרום, והלבבות רחשו תפילה ובקשה מהקב״ה, שיציל אותנו – ובמהרה – מידי רשעים אלה.

יום כיפור זה ומוצאי יום כיפור – והתרוממות הרוח שהביאו עימם לליבותינו הדואבים – יישארו בזכרוני לעד.

פרק ל"א / "ריפוד" של קש ופירורים של לחם

בין כך ובין כך – הגיע החורף. הימים נעשו קרים והלילות צוננים ומקפיאים. שלג התחיל לרדת, והבגדים הקיציים שלגופנו, שבקושי החזיקו מעמד עד עתה, החלו להתפורר וכלל לא מלאו את תפקידם. גם הנעליים התפוררו ונקרעו. לנגד עיני אני רואה עד עכשיו את אחת הנשים מקפצת יחפה מרגל אל רגל על פני השלג הראשון שהתחיל לרדת.

היינו "מצויידות" עדיין בציוד שקיבלנו בשטוטהוף: שמלה קיצית שלבשנו כל העת, והיא התפוררה לגמרי, מעיל דקיק ונעליים – בלויות גם כן – ללא גרביים. לבד מזאת, היתה לכל אחת מאיתנו שמיכה דקיקה להתכסות בה בלילות.

הביגוד שברשותנו לא התאים לתנאי העבודה שלנו כל ימות השנה, וקל וחומר בחורף. לפיכך, נאלצנו עתה, בלכתנו לעבודה, להתעטף גם בשמיכה. קרה לא פעם, שבדרך חזרה מן העבודה ירד גשם עז. ואז, נרטבנו עד לשד עצמותינו, כולל השמיכה שבה התעטפנו. ובאותה שמיכה היה עלינו להתכסות בלילה... איך לא הצטננו?! – היה זה מעשה ניסים!

לאותה שמיכה היה, אגב, שימוש נוסף: כאשר נקרעו בגדינו היינו מושכות פה ושם חוטים מן השמיכה והם שימשו

באחד הימים, בעת שעבדנו בשדה, התחיל לפתע לרדת גשם חזק במיוחד. האדמה נעשתה מיד בוצית, כמו עיסה דביקה, ואי אפשר היה להמשיך ולחפור. כיוון שכך, נתנו השומרים פקודה להפסיק לעבוד ואנו הוצעדנו "הביתה", אל המחנה. בדרך, התגבר הגשם והפך לשטפון של ממש, ואנו כה נרטבנו עד שאפשר היה ממש לסחוט אותנו. סוף סוף הגענו למחנה נוטפות מים, מאושרות שנוכל להיכנס אל האוהלים ולהתייבש קמעה. אך – לא! בפתח המחנה קידם את פנינו המפקד שנודע ברשעותו – "הצווארון הלבן" כינינו אותו.

"להסתדר בשורות!" הרעים המפקד בקולו.

הסתדרנו במגרש המסדרים החשוף, כשהגשם ממשיך לרדת עלינו. המפקד נעמד מולנו על גבעה, כשמעליו יש גגון למחסה. חיכינו שיתן פקודה לשוב לאוהלים, אך לו לא דחק הזמן. הוא עמד, הביט בנו כשאנו נרטבות עוד ועוד במי הגשם וליטף כל העת את כלבו.

זמן רב עמדנו כך, כשמטר השמיים יורד עלינו. ללא מטרה וללא תכלית עמדנו, סתם כך – כיוון ש"להוד מעלתו" המפקד התחשק להציק לנו.

באותם רגעים עברה בי מחשבה: 'אומנם הוא, 'הצווארון הלבן', הינו בעל הכוח עכשיו, ויש באפשרותו להרוג אותנו בזה הרגע או בכל זמן שירצה. אבל, למעשה, מי הוא? – חלאת אדם, ואנחנו – בנים לאבינו שבשמיים!!' והמחשבה הזו נסכה בי כוחות להמשיך ולעמוד, להמשיך ולהירטב – עד שאותו מפקד "הואיל בטובו הגדול" לשחרר אותנו לאוהלינו.

באותו ערב היו השמיכות שלנו רטובות לחלוטין. בלתי אפשרי היה להתכסות בהן, ואיך נישן? – גם לכך מצאנו פתרון: הצטופפנו זו על יד זו, להתחמם, והתכסינו בקש שהוצאנו

מתחתינו, מקרקעית האוהל.

גם בבוקר טרם יבשו השמיכות. לקחנו אותן עימנו לעבודה, ושם פרשנו אותן לייבוש על האדמה שחפרנו אתמול. במשך היום הן התייבשו במקצת.

גם כשלא ירדו גשמים היתה הדרך לעבודה וממנה קשה מאוד בימות החורף; קור מקפיא שרר בחוץ והבגדים הדלים שלגופנו לא הצליחו לחמם אותנו כלל. היה חשש שנגיע לעבודה קפואות מקור. כדי לחמם מעט את עצמנו בדרך היתה לנו שיטה מיוחדת: היינו מכניסות מתחת למעיל הקל שלבשנו שכבה של קש שלקחנו ממקום משכבנו, וכך היינו מרפדות את עצמנו, והקש היה מבודד את גופנו מפני הקור שבחוץ ושומר על חום גופנו. נעשינו "מומחיות" של ממש בפיזור הקש באופן שווה בכל שטח הגב. את המעיל נהגנו לקשור בחבל, כדי למנוע את נפילת הקש היקר בדרך. גם את הנעליים הבלויות היינו מרפדות בקש, ואז קושרות אותן לרגליים. במלאכה זו "התמחיתי" אני באופן מיוחד...

בכל בוקר היה מעיר אותנו שומר גרמני. עובר היה עם כלבו מצריף לצריף (באותה תקופה גרנו בצריפים). ואנו – רק שמענו את נביחת הכלב, ומיד זינקנו ממקום משכבנו, כה פחדנו מאותו כלב אימתני... כשהיה הגרמני מגיע לצריף שלנו, כבר עמדנו מוכנות בחוץ. בעצם, לא היה צורך בהכנות כלשהן – הרי שכבנו לישון בבגדינו וקמנו כשאנו לבושות... מה שארך זמן היה מילוי הקש בתוך המעיל, ואת זה סיימנו לסדר בעומדנו כבר בשורות, בעת ה"ספירה". כל יום, בטרם יצאנו לעבודה, היו סופרים אותנו כמה וכמה פעמים, לוודא במאת האחוזים שאף לא אחת מאיתנו ברחה בלילה.

באחד הבקרים, כשעמדנו כדרכנו חמש בשורה מוכנות ל"ספירה", החלו הצוררים לספור אותנו, כרגיל. ספרו פעם, ספרו פעמיים, שלוש וארבע – ולא סיימו. מה קרה היום? מתי

יסיימו? מתי כבר ירשו לנו להתחיל ולצעוד לעבודתנו?

חיכינו בחוסר סבלנות. וכי מי רוצה לעמוד כך ולהמשיך להביט בפרצופיהם הדוחים של שומרינו? אך הם, טרם גמרו לספור.

לפתע, עזבו אותנו השומרים ונעלמו בין הצריפים. לא הבנו מה מתרחש. לאחר כמחצית השעה שבו השומרים והודיעו דבר־מה למפקד הרשע.

פניו של אותו רשע התחייכו והוא אמר: "לפחות אחת נבונה מביניהן."

עד מהרה התברר לנו מה קרה: אחת הנשים, שלא הצליחה עוד לעמוד בסבל ובצרות, שמה קץ לחייה.

מזועזעות יצאנו באותו יום לעבודה. אחר כך נודע לנו, כי האשה נקברה בקצה המחנה. לפחות זכתה לקבר.

*

עבדנו עבודה קשה ומפרכת והמזון שניתן לנו היה זעום ודל עד כי תמיד תמיד היינו רעבות ללחם.

בדרך כלל, נהגו לחלק את מנות הלחם בבוקר, לפני צאתנו לעבודה. פעם אחת שינו ממנהגם וחילקו את הלחם בערב, משום מה. טמנתי את מנת הלחם שלי למראשותי – וכל הלילה חשבתי רק על הלחם. הלהיטות ללחם היתה כל כך גדולה, עד שהשינה היתה ממני והלאה. לא הצלחתי להירדם ומדי זמן מה הוצאתי ממנת הלחם כמה פירורים ואכלתי. כך עבר עלי אותו לילה – ללא שינה, במחשבות בלתי פוסקות על הלחם ובכרסום פירורים ממנו.

בבוקר לא נותר לי כמעט מאומה ממנת הלחם. וכך נאלצתי ללכת לעבודה מבלי לטעום משהו ומבלי שהצלחתי לישון במקצת לאחר יום העבודה המפרך הקודם.

לא רק לחם מנעו מאיתנו – גם שתייה לא היתה בנמצא.

מדי בוקר חילקו לנו כוס מים חמים, ממותקים מעט – "קפה" קראו למשקה הזה. היתה זו כוס השתייה החמה היחידה שניתנה לנו במשך היום. לא יכולתי להשתמש במים אלו לשתייה – כי נאלצתי להקדישם לנטילת ידיים של שחרית, שהרי, בכל האיזור לא נמצא ברז מים – ואת הידיים חייבים ליטול בבוקר! אך כה קשה היה לוותר על כוס השתייה בבוקר...

אומנם במטבח המחנה עבדו נשים יהודיות – אך אנו פחדנו להתקרב למטבח. כשהבחינו השומרים הגרמנים כי מישהי מתקרבת למטבח – מיד שלחו את כלבם לטפל בזו שהעזה להתקרב, ואבוי למי שהכלב היה נטפל אליה!

פרק ל"ב / בניגוד לכל הגיון

זמן מה לאחר בוא החורף, הקור והשלגים – הבינו הצוררים כי לא נוכל להמשיך לאורך זמן לעבוד כשלגופינו בגדי קיץ עלובים. ולכן, נשלח לכל מחנה ומחנה באיזור משלוח של בגדי חורף: נעלי עץ ומעילים חורפיים. בכל מחנה שכזה היו כאלף נשים. הכמות שנשלחה היתה מלכתחילה כ־700־800 מעילים ונעליים, וחלק מהם אף נגנבו בדרך, שהרי גם השומרים סבלו ממחסור בבגדי חורף – ועל כן לא הספיק המשלוח לכל הנשים שבמחנה.

כך נותרו מאות מהנשים ללא בגדי חורף. בלתי אפשרי היה להשאירן במחנה העבודה בבגדי קיץ קרועים, ועל כן הוחלט לשלוח אותן בחזרה למחנה המוצא, שטוטהוף – ל"קרמטוריום".

בדרך מופלאה ביותר הצלחתי לקבל את בגדי החורף. ומעשה שהיה – כך היה: חליתי בדלקת גרון חזקה מלווה בחום גבוה, והועברתי לצריף ששימש כ"בית חולים". היה זה מעין צריף שקירותיו ותקרתו עשויים מבד, והחולות שכבו זו ליד זו על קש, כמו ביתר הצריפים. כל טיפול לא ניתן לחולות. רובן סבלו מפצעים ברגליהן, פצעים שנתהוו בעקבות הליכה ממושכת. המחלה שלי היתה רצינית יותר: הדלקת והחום הגבוה עלולים

היו להדביק חלילה נשים נוספות. אך למרות זאת, לא ניתן לי שום טיפול, אפילו מים חמים לשתייה לא נתנו לי. הדבר היחיד שאפשרו לי היה להישאר במחנה ולא לצאת לעבודה. ומעניין, שאנו – החולות – מצידנו לא ביקשנו מאומה. לא רצינו מהם דבר. מסתבר שידענו כי ממילא הם לא יתנו – גם אם נבקש...

גם ל"אחיות" היהודיות לא היה במה לעזור לחולות. לא היו בידיהן תרופות, סמי ארגעה ואפילו סתם מים חמים. אך היו ביניהן שלמרות הכל הצליחו לסייע לחולות. אחת מהן, שזכורה לי לטוב, היא האחות חנה, שהגיעה למחנה מגיטו שוול. בימי מחלתי הביאה לי כמה פעמים קערה ובה מים חמים – אינני יודעת מנין ואיך השיגה אותם! – וגם עטפה אותי במגבת כדי שאוכל לנשום את האדים.

בחסדי ה' – הוטב לי. נס קרה לי. זמן קצר לְפָנַי חלו בדלקת גרון מלווה בחום שתי צעירות והן נפטרו מהמחלה.

האחות חנה טובת הלב נשארה בחיים וגרה בפתח תקווה. משך שנים רבות עבדה בבית החולים "השרון", ושם גם ביקרתי אותה.

באחד הימים, שבהם שכבתי בבית החולים, נכנסה למקום אשה והודיעה לנו, החולות, כי נותרו כמה מעילים וכמה זוגות נעליים מהמשלוח שהגיע. "לכו לקבל!" דחקה בנו, "נמצא שם רק השומר. המפקד איננו במחנה. נצלו את ההזדמנות!"

קמתי מעל משכבי ויצאתי מהצריף. ראשי היה סחרחר ורגלי כשלו – בגלל החום הגבוה שהיה לי. ובכל זאת, הצלחתי להגיע אל השומר והראיתי לו את נעלי הקרועות. והנה – למרבה השמחה, הוא נתן לי זוג נעליים חדשות!

מאושרת חזרתי אל הצריף. כשחזרו חברותי לאחר יום העבודה, התפלאו לשמוע שהצלחתי לקבל נעליים. זמן רב אחרי המעשה הזכירה לי חברתי את המקרה וביקשה לדעת כיצד הצלחתי להשיג את הנעליים החדשות.

טכה חברתי ע"ה לא הצליחה להשיג בגדי חורף, ולכן הפרידו אותה מאיתנו, והיא עמדה להישלח – עם שאר הנשים שלא היו להן בגדי חורף – בחזרה לשטוטהוף, לקרמטוריום, להשמדה, חלילה וחס.

כשהפרידו מעלי את חברתי – קשה היה לי מאוד. לא תיארתי לעצמי שאוכל להחזיק מעמד בלעדיה. הידידות העמוקה בינינו תרמה לי רבות ועזרה לנו לעבור את המצבים הקשים ולהתגבר ביחד. יום יום, בלכתנו בדרך הארוכה וממנה, שוחחנו בינינו, והשיחות עזרו להשכיח את המצב הקשה שבו היינו שרויות. טכה היתה טיפוס אופטימי – לי היא הנעימה כל יום את היום, ובכלל, לכל מי שנזדמנה לידה הפיחה תקווה בלב. המימרא שלה, או נכון יותר, הסיסמא שלה היתה: "עוד תראו, אנחנו נישאר בחיים, והם – יאבדו!"

כשראיתי עתה כי טכה מופרדת מעלי – ידעתי שבלעדיה לא אוכל להחזיק מעמד והחלטתי לעשות מעשה:

מרצוני הטוב עברתי אליה, אל הקבוצה שאמורה היתה להישלח לשטוטהוף, אל הכבשן, חלילה – כפי שאמרו השמועות.

המפקד הרשע התפלא מאוד בראותו שאני עוברת לקבוצת הנשלחות. הוא, שמעודו לא התעניין במצבנו ומעולם לא פנה במלה אל אחת מאיתנו, פנה אלי עתה והפטיר: "איזו טפשה!"

עד היום אינני מסוגלת להבין את המעשה המוזר והבלתי הגיוני שעשיתי: לעבור מרצוני הטוב אל הנשלחות בחזרה. הרי זה ממש איבוד לדעת גמור! כל הנשארות היו מאושרות שיש להן בגדים והן יכולות להישאר במחנה; ובכלל, תמיד תמיד – בכל אקציה ובכל סלקציה – היו המופרדים מסכנים את עצמם על מנת לברוח מהקבוצה המופרדת. ואילו אני, מרצוני וללא שום כפייה, מוסרת למישהי מהנשארות את הנעליים הטובות שקיבלתי ממש בנס, ומצטרפת מרצוני הטוב אל הנידונות

לכליה!

הופרדנו משאר הנשים והוכנסנו לצריף. את דלת היציאה מהצריף סגרו עלינו בקרשים ובמסמרים – "כדי שבהמות־אדם אלה לא יברחו," כפי שסברו המרצחים... הצורה בו כלאו אותנו בצריף לא בישרה טובות... לגמרי לא...

למחרת, לאחר שהוצאנו ממקום כלאנו בצריף, הובילו אותנו לרכבות והכניסו אותנו לרכבת רגילה, רכבת בה נוסעים בני אדם! – ולפי הפאר שבקרונות כנראה היתה זו רכבת במחלקה ראשונה. הבטנו במושבי הרכבת – וכמעט שפשפנו את עינינו מרוב תדהמה. כמה זמן לא ישבנו על כסאות... כמעט שכחנו, שבעצם בחיים הנורמליים בני אדם יושבים על כיסא! פה, במחנה, הורגלנו לשכב על מצע הקש או לשבת כשרגלינו שטוחות על הקש. אך לשבת על כיסא – מי זכרה, בכלל, שיש דבר כזה?

פרק ל"ג / ימים ארוכים בצריף הגדול והריק

הגענו לשטוטהוף. מראה המחנה היה שונה עד מאוד ממראהו כשהגענו למקום בפעם הראשונה, לפני כחצי שנה.

המחנה היה ריק כמעט לחלוטין. כל הצריפים ניצבו ריקים מאדם. גם גרמנים לא נראו בשטח. היחידים שהסתובבו באיזור המחנה היו קאפוס (– מפקחים) פולנים ופולניות, שבעצם היו גם הם אסירים כמונו. רק גדרות התיל המחושמלות נותרו כבפעם הראשונה.

במחנה כולו היו מאוכלסים אז שלושה צריפים בלבד: באחד מהם שוכנו האסירות הבריאות, במשנהו – החולות, ובצריף השלישי שכבו האסירות הגוססות.

הוכנסנו כולנו אל הצריף שיועד לאסירות הבריאות. היה זה צריף ענקי, ריק מכל. הכניסו אותנו לתוכו, ועזבונו לנפשנו. חיכינו וחיכינו – מתי יבוא ויעבירו אותנו למקום אחר, שבו יש לפחות דרגשים לשכב עליהם? אך – איש לא נכנס אל הצריף.

שעות ארוכות עמדנו כך, כשכל אחת אוחזת בידה את החבילונת האישית שלה. חששנו להניח את החבילות על הרצפה, שמא ייכנסו השומרים בכל רגע ויצוו עלינו ללכת, ומיד.

החבילה שלי הכילה בתוכה את קערית האוכל, שהיתה "הרכוש" האישי היחידי שלי. מלבדה נמצא שם אוצר גדול לגבי: שקי המלט, שעליהם רשמתי בצפיפות את מהלך המאורעות, החוויות וההתרחשויות שעברו עלינו מיום עוזבנו את הגיטו. היה זה היומן האישי היקר שלי. מחלק מ"הדפים" כבר החלו המלים להימחק, כיוון שהשתמשתי לכתיבה בעיפרון רגיל. ייתכן שהעובדה כי הדפים היו מטושטשים ומחוקים במקצת גרמה לי להתייחס אליהם במין קלות דעת, ולא התאמצתי ביותר להצילם. עד היום אני מצטערת על כך שלא טרחתי להציל את הדפים היקרים הללו – הם היו יכולים להוות עדות אישית אוטנטית ביותר; היו כתובים בהם רשמים טריים מחיי המחנה, תיאור חי של החיים באוהלים ושל העבודה הקשה שכלל לא התאימה לנשים. מדי יום השתדלתי לכתוב את הרשמים החדשים, הטריים – אך לדאבוני היומן היקר הזה לא שרד.

מסתבר כי היומן נעלם בעת שהוחזרנו לשטוטהוף. אז אולצנו לעבור חיטוי – הלא הצוררים "דאגו" לבריאותנו ולנקיוננו... עשרה חודשים תמימים עד כה לא התרחצנו, עשרה חודשים לא החלפנו בגדים – אך פקודה זו פקודה: כשמגיעים לשטוטהוף לאחר שהייה במחנה עבודה – חייבים לעבור חיטוי!

וכך, שלחו אותנו קבוצות קבוצות לתהליך החיטוי, כשאנו מותירות אחרינו את מעט החפצים האישיים שברשותנו. יכולתי אומנם להשאיר את דפי היומן שלי בידי אחת מקבוצה אחרת, שכבר עברה את החיטוי – אך לגמרי לא התאמצתי לעשות זאת! ראשית, כפי שסיפרתי, הכתב על חלק מהדפים כבר היה דהוי, מטושטש וקשה לקריאה, ושנית, תיארנו לעצמנו כי לאחר החיטוי מגיע – מה אם לא הסוף... אז לשם מה לשמור על הדפים???

אבל מעבר לזה – האדישות שלנו היא שגרמה לי לחוסר האכפתיות שלי לגבי היומן. מי מאיתנו חשבה, בכלל, שתישאר

בחיים? ואם כך – מדוע ולשם מה חשובים דפים אלה???
וכך, בנסיבות אלה, נעלם היומן ואיננו.

בינתיים ירד היום וחושך עטף את העולם. מישהי מצאה מתג חשמל בצריף והעלתה אור. צפופות עמדנו זו ליד זו ועינינו נעוצות בדלת הצריף – מתי היא תיפתח? מתי ייכנס סוף סוף מישהו ויתן לנו הוראות, מה לעשות ולאן ללכת?

לאחר שעות רבות של עמידה במקום הגענו למסקנה הבלתי נמנעת: הצריף הריק הזה הוא המקום שיועד לנו. פה עלינו ללון. בלי מיטות, בלי מצע של קש אפילו – פשוט, על הרצפה, כמו... כמו כלבים!

כה תשושות היינו מהעמידה הממושכת ומהמתח הבלתי פוסק, עד שבזו אחר זו צנחנו על הרצפה אחת על חברתה, ראש על רגל – צפופות כסרדינים בקופסתם.

צריף זה היה "ביתנו" במשך החודשים הבאים, ובתנאים כאלה חיינו – על הרצפה החשופה ישנו בלילה, ועליה ישבנו במשך שעות היום. לא נשלחנו לעבודה, לא נדרש מאיתנו לעשות מאומה – פשוט, ישבנו ימים תמימים על רצפת הצריף מבלי לעשות דבר.

גם מזון בקושי ניתן לנו. את קיומו של הלחם כבר מזמן שכחנו – רק פעם ביום הובא לצריף דוד אוכל, ותוכְנו חולק לאסירות. לא ידענו באותה עת מה בדיוק קורה – אך אחר כך התברר לנו, כי היה זה שלושה חודשים לפני סיום המלחמה, ומצב הגרמנים הלך אז מדחי אל דחי.

את חברתי טכה מינו ל"אחות" – המקצוע האמיתי שלה לפני המלחמה – והיא זכתה עקב כך לקבל מיטה ובגדים נקיים.

באותם ימים מַשְׁמִימִים חיזקה ואימצה אותי אשה יקרה, שלמזלי ישבה לידי באותו צריף. היתה זו גברת יָפֶה מגיטו

וילנה. היא היתה מבוגרת ממני ומורה במקצועה, וימים שלמים ישבנו ושוחחנו. השיחות עימה הן שהחזיקו אותי ונתנו תוכן לחיי באותה תקופה.

פרק ל"ד / אויב ושמו: טִיפוּס־הַבֶּהָרוֹת

הצפיפות שבה היינו שרויות – מבלי להתרחץ, מבלי להחליף בגדים וללא תנאים סניטריים מינימליים – היתה חממה נפלאה להתפרצות מגיפת הטיפוס.

המחלה עשתה שמות באסירות שבצריף. מדי יום ביומו הוצאו מהצריף עוד ועוד נשים שחלו בטיפוס והן הועברו לצריף החולות. וכך, תוך ימים מספר, התדלדל עד מאוד מספרן של השוכנות בצריף שלנו, ושוב לא היתה בעיה היכן להניח יד או רגל בזמן השינה – היה מקום בשפע...

המחלה לא פסחה גם על הצוות הרפואי. חברתי טכה, שהיתה כאמור "אחות", חלתה אף היא בטיפוס והועברה לצריף החולות. לא יכולתי לשאת את המחשבה שאני אישאר כאן, בצריף, בלעדיה – ולכן עברתי גם אני לצריף החולות על אף שברוך ה' הייתי בריאה.

בצריף זה העסיקו אותי כ"אחות לילה", וכך סייעתי לרופאות ולאחיות, שאף הן נדבקו בטיפוס. ביום עבדה באותו צריף ילדה שמוצאה מהונגריה ושמה פֶּרֶלֶה. היא עזרה לי לחטוב עצים כדי שניתָן יהיה להסיק את התנור בלילות. היה לה ידע בחטיבת עצים, ייתכן כי התגוררה בעבר בכפר והודות לכך ידעה כיצד

להשתמש במשור.

ובינתיים, מגיפת הטיפוס המשיכה להשתולל. מחלת הטיפוס היא מחלה איומה ונוראה: החולות סבלו במשך כשבועיים מחום גבוה מאוד, שעלה על 40 מעלות. כעבור שבועיים צנח החום באופן פתאומי והגיע בבת אחת ל־35 מעלות. זו היתה שעת המשבר במחלה – ובעת משבר זו נפטרו רוב החולות, משום שמיום שחלו לא קיבלו בעצם כל תרופה ולא ניתן להן שום אמצעי לחיזוק.

מדי בוקר בבוקרו היו מוציאים מצריף החולות את האסירות שנפטרו במהלך הלילה, ואת גופותיהן הניחו מחוץ לצריף. ואז היו עוברים האסירים הפולנים ואוספים את הגופות לתוך עגלות שהביאו. יחסם אל הגוויות היה כאל שקי אשפה, ובהתאם לכך היו משליכים אותן. נורא היה לחזות במראה זה!

בידי הרופאות והאחיות היהודיות היה מלאי כלשהו של תרופות, אותן הן קיבלו מהגרמנים בבואן לשטוטהוף. כל אחת מהן שמרה לעצמה את מלאי התרופות, ועתה – כשחלו גם הן בטיפוס – הזריקו זו לזו מן התרופות, וכך עברו כולן את המשבר בשלום.

משך כל הלילות סייעתי להן. הודות לעצים שחטבה פרלה אפשר היה להסיק את התנור ויכולתי להרתיח להן מים. ובדרך זו גם הרתחתי וחיטאתי את בגדי המלוכלכים, וברוך ה׳ – לא נדבקתי מהן במחלה.

אחת החולות היתה גברת ל., שבמשך שנות קיומו של הגיטו עבד בעלה בגיסטפו עם הגרמנים. בגיטו הוא נחשב ל״מוסר״ ידיעות לגרמנים – ואפשר שהציל גם יהודים. עתה, כשחלתה, ביקשה ממני גברת ל. שאשב על ידה. היא רעדה מחום ומפחד גם יחד. בליבי הרגשתי דחייה פנימית לקרב ולנחם את אשתו של ה״מוסר״ בגיטו... זכרתי באופן מוחשי עד כמה פחדו ונזהרו מבעלה בגיטו. ועתה, עלי לשבת על ידה

ולהרגיעה... הייתכן?

החולות קיבלו גם הן מרק מהדוד שהובא לחלוקה מדי יום – אך הן לא היו מסוגלות לאכול ולא נגעו במרק. הרתחתי את המרק הזה ואכלתי ממנו. חיממתי מרק גם לחברתי החולה ומדי לילה הגשתי לה את האוכל החם. לאחר המלחמה היא סיפרה לי, עד כמה חיכתה אז – בכל לילה – שתיפתח כבר הדלת ואני אביא את המרק החם למיטתה...

ימים לא מעטים שהיתי בצריף החולות, בין החולות האנושות בטיפוס – טיפלתי בהן, נגעתי בהן, אך נס עשה לי הקב"ה ולא נדבקתי במחלה האיומה הזו.

כשהחלימו הרופאות והאחיות שבהן טיפלתי, הן שאלו אותי: "מתי את חלית, בעצם, בטיפוס?" ולא האמינו למשמע אוזניהן שכלל לא נדבקתי!

אכן, נס עשה לי האלוקים!

לא פעם, כשנזכרתי באותה תקופה, צפו ועלו בזכרוני בני הזוג הליטאים, התמימים והמסורים, משה ומושה מהעיירה קְרוּקִי, שאותם תיארתי באחד הפרקים הראשונים; ייתכן שאותם מאכלים דשנים, שבהם הלעיטו אותנו בילדותנו, הם שחיסנו את גופי, וכך זכיתי, בסייעתא דשמיא, לעבור בשלום את מחלת הטיפוס מבלי להיפגע!

פרק ל"ה / **בזכות חיוך אחד...**

עברו כמה שבועות, חלף כבר חודש – הגרמנים ספגו מפלה אחר מפלה, הם הלכו ונסוגו והחזית התקרבה אלינו.

באחד הלילות הפציצו אותנו הרוסים. אחת הפצצות פגעה ישירות בצריף שלנו – צריף החולות. צריף זה היה ממוקם בקצה המחנה, מאחוריו היתה גדר ומאחוריה השתרע יער, בתוך היער או ממש מאחוריו ניצב בית חרושת לנשק. מסתבר שהרוסים התכוונו להפציץ את בית החרושת, אך הפצצות נפלו עלינו ופגעו בצריף החולות.

צריף זה, שידע אנחות וייסורים רבים – היה עתה זירת קרב. מכל עבר נשמעו זעקות איימים ויללות: חולות רבות נפצעו, דם רב נשפך – המחזה היה איום ונורא, ואין להושיע. בכל המחנה כולו לא נמצאו באותה עת לא רופאים ולא תרופות. החולות הפצועות התפתלו שבועות בייסוריהן ובמכאוביהן הקשים ולא זכו לטיפול מינימלי. יללותיהן בקעו את לב השמיים, במיוחד בלילות. ישבתי בלילות ליד החולות הפצועות האומללות, בלב נחמץ שמעתי את זעקותיהן – ולא היה בידי להושיען, מלבד במלות עידוד וארגעה שהשמעתי שוב ושוב באוזניהן.

גם בלילות שלאחר ההפצצה שמענו מטוסים וקולות נפץ – אך אלה הגיעו מרחוק, שוב לא הפציצו אותנו.

*

באחד הימים חילקו לפתע פתאום לכל אחת מאיתנו כיכר לחם שלימה! לחם! כיכר שלימה! לא האמנו למראה עינינו. כבר חודשים ארוכים שלא ראינו לחם לנגד עינינו, ועתה – כיכר לכל אחת! אך ליבנו לא ניבא טובות; חלוקת הלחם רמזה על משהו מתוכנן – כנראה מתכוונים להוציא אותנו מהמחנה. לאן? מתי? הספקות והשאלות ניקרו בנו מבלי שתהיה עליהם תשובה.

לא חלפו ימים ספורים ובלילה אחד הוצאנו לדרך. הורו לנו לצעוד בדרכים חשוכות. את כל החולות והגוססות סחבו פועלים, אסירים פולנים. לפתע פתאום כה "יקרות" נהיינו בעיניהם... האמת היא, שלא רצו להשאיר לרוסים המתקרבים זכר מכל שהתרחש במחנה, כדי שלא יהיה להם מושג לאיזה מצב הגיע הנשים, שהיו בעצם העבדים שלהם!

בסופה של ההליכה הלילית עלה באפינו ריח מלוח – ריח של ים. ואכן, הגענו לחוף הים, לאחד מנמלי הים הבלטי.

הועלינו על אונייה קטנה. את כל החולות והגוססות העלו כמה אסירים פולנים בידיהם והניחו אותן אחת אחת על הסיפון. אנו, הבריאות ברוך ה', ירדנו לבטן האונייה. עד מהרה הרגשנו את תנודותיה של האונייה – היא יצאה לדרך. לקצב התנודות נרדמנו בישיבה, כה תשושות היינו.

עם בוקר קמנו ועלינו אל סיפון האונייה, לבקר את חברותינו החולות. לתדהמתנו – היה הסיפון ריק! אף אחת מהחולות שהשארנו שם אתמול לא נמצאה במקום! היכן הן?

התשובה הנוראה לא איחרה לבוא: את כולן השליכו שומרינו לים!

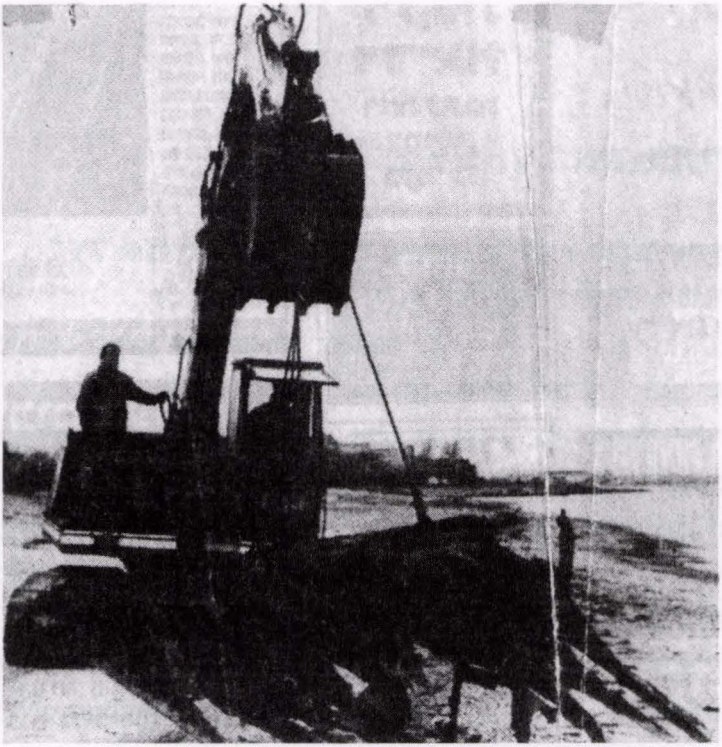
היינו המומות. הייתכן, כך בפשטות, לזרוק למצולות ים בני אדם, יצורים חיים ונושמים???

תשעה ימים הפליגה האונייה, וכל אותם ימים לא קיבלנו כל מזון – כיכר הלחם שניתנה לנו בטרם יצאנו לדרך היתה צריכה להספיק לכל הימים הללו... מדי יום עברו המפקחים הפולנים בין הנשים, ומי שנראתה בעיניהם חלשה או חולנית – מבלי לחשוב ולהסס, היו תופסים בה שני גברים ומטילים אותה היישר למי הים!

באחד הסיורים הללו, בעוברם לחפש קורבנות, הצביעו המפקחים גם עלי. כנראה, נראיתי חלושה וחולנית ומפוחדת. עוד רגע וידיים אכזריות יתפסוני ויטילו אותי המימה... בזה הרגע עלה על פני חיוך. כן, חייכתי! אינני יודעת כיצד הדבר קרה – כבר זמן רב ששכחנו איך מחייכים... אבל עכשיו – חייכתי. שיבחינו שאני צעירה, שאני בריאה ומחייכת אפילו... הם הבחינו בחיוך ועזבו אותי לנפשי, ממשיכים הלאה לחפש קורבנות נוספים להשליך למצולות.

קרה שעליתי לסיפון לבקר את אחת החולות שבהן טיפלתי. היתה זו אשתו של רופא מפורסם בקובנה, מנתח ידוע ושמו דוקטור זַבְרִין. כשהתיישבתי על ידה ורציתי לשמוע מה שלומה – נגשו למקום שני גברים, ולנגד עיני הנדהמות השליכו אותה לים!!! כשכולי מזועזעת ונפחדת נשאתי רגליים ונמלטתי חיש מהר מהמקום הזה.

הפלגנו בים הבלטי. רב החובל הגרמני של האונייה ניסה להתקרב לנמלים שונים בדרך, ביקש שיאפשרו לו לעגון. אך בשום נמל לא הסכימו לקבל אותנו – על אונייתנו התנוסס דגל צהוב, שפירושו: זהירות! מחלות מידבקות!!

הדחפור שמנסה להעלות את אונייתנו,
צולם לפני מספר שנים, וכתבה על כך התפרסמה בעיתונות

פרק ל"ו / באש ובמים

מעל אוניתנו חגו יום יום מטוסים בריטיים ועקבו אחרינו ללא הרף. ביום התשיעי להפלגה החליטו מפקדי האונייה הגרמנים לירות במטוסי האויב הבריטי.

הם ירו פעם ופעמיים – ואז אירע הדבר: המטוסים שמעלינו החלו להפציץ אותנו. אחת הפצצות פגעה פגיעה ישירה במיכל הדלק של האונייה, ודליקה גדולה פרצה. האש התפשטה במהירות ואחזה בחלק גדול של האונייה. נפחדות עלינו על הסיפון וראינו שצד אחד של האונייה אחוז להבות!

התרכזנו כולנו בצד האחר של האונייה, הצד המרוחק ביותר מן האש – וכולנו, ללא יוצאת מן הכלל, נשאנו עינינו לשמיים. הקריאות־הזעקות "שמע ישראל!" בקעו מכל הפיות. מתחתינו – מים, ומסביבנו – להבות אש, ואנו נושאות עינינו למרום ושמות מבטחנו רק באבינו שבשמיים! באותה שעה ניתן היה לראות בבירור, כי גם הנשים שלא נחשבו שומרות מצוות – בנות הן לעם ישראל, בנות הן למאמינים בני מאמינים. הזעקה־התחינה "שמע ישראל!" איחדה את כולנו!

האש גברה והלכה והתקרבה אלינו במהירות מחרידה, ומתחתינו – רק מים לכל מלוא העין. עמדנו בקצה הסיפון

מבועתות, צפופות ואחוזות זו בזו, ממש דבוקות אחת לחברתה, כך שאילו היתה אחת מתמוטטת ונופלת הימה – מיד היו הרוב נסחפות אחריה בעל כורחן.

הגרמנים מיהרו לנטוש את האונייה הבוערת. וכי אכפת היה להם אם עוד כמה נשים יהודיות תישרפנה או תטבענה? הם הורידו סירת הצלה וירדו לים. שמועות סיפרו כי סירתם התהפכה והם טבעו. ספרו גם שאֵם ובתה קפצו המימה לפני שהאש אחזה בהן, ומי יודע מה עלה בגורלן...

עמדנו מוקפות באש ובמים ובכיותינו וזעקותינו הגיעו עד לב השמיים. אינני יודעת כמה זמן עמדנו כך – רגעים, שעות ואולי רק כמה שניות? – תחושת הזמן אבדה לנו כליל! הייאוש השתלט עלינו. הנה, עברנו את כל המלחמה – את הגיטו והאקציות והסלקציות, את הרעב, את מחנות העבודה ומגיפת הטיפוס האיומה – כדי למות עכשיו, ממש על סף השחרור, מאש של פצצה בריטית??

באותה עת השתדלו האסירים הפולנים, שעדיין נותרו באונייה, לשגר אבוקות של אור – סימן לכך שאונייתנו במצוקה.

ופתאום – מרחוק – נראתה לעינינו נקודה קטנה באופק. נקודה זעירה בים הגדול והרחב. צפופות ואחוזות זו בזו הבטנו בנקודה – והנה היא הולכת וגדלה, הולכת ומתקרבת. כן, זוהי אונייה! אונייה חשה לעזרתנו! ה׳ שמע לתפילותינו, הזעקות שלנו עלו השמיימה ובקעו רקיעים.

קשה, ובעצם לא ניתן להביע במלים, את ההתרגשות שאחזה בנו באותם רגעים, את הרווחה שפשטה בליבותינו. היינו במצולות הייאוש – והנה באה הישועה! מחשבה מהירה עברה אז במוחי: ׳כך תיראה, בוודאי, ביאת המשיח – כמו המעבר הפתאומי הזה מן הייאוש התהומי אל הישועה והתקווה! מן המוות אל החיים!׳

האונייה התקרבה והלכה, ואנו היינו מאושרות. דמעות זלגו מעינינו – היו אלה דמעות גיל, דמעות הודיה לה׳ על החסד שגמל עימנו.

כשהתקרבה האונייה ויכולנו להבחין באנשיה – צנח ליבנו. כל השמחה נמוגה באחת – על סיפון האונייה התהלכו גרמנים, אומנם ללא מדים – אך אין ספק, אלו הם גרמנים!

נחרדנו – הנה נפלנו מן הפח אל הפחת! כל שמחתנו היתה לשווא. גזר דיננו נחתם... האונייה קרבה ממש עד לאונייתנו, והגרמנים שעל סיפונה הציעו לנו לעבור אליהם. לא האמנו למשמע אוזנינו – גרמנים רוצים להציל יהודים? מי שמע כדבר הזה? הייאמן?

באותה עת היינו מנותקות זה זמן רב מהנעשה בעולם; לא ידענו מה מצב המלחמה – טרם הגיעה לאוזנינו הבשורה על כך שהגרמנים נוצחו ועומדים להיכנע והמלחמה הנוראה כבר עומדת בפני סיומה.

בלית ברירה החלו הנשים שעל אונייתנו לעבור לעֵבר האונייה הגרמנית. וכי מה יכולנו לעשות? להישאר על סיפון אונייתנו הבוערת ולהישרף חיים, או שמא לקפוץ למים ולמצוא את מותנו בין הגלים??

הנשים נדחפו. כולן רצו לברוח, להימלט מהאונייה העולה בלהבות. ואני חשבתי: ׳לשם מה להידחף? הלא ברור שיעבירו את כולנו, והרי לשם כך הם הגיעו אלינו!׳

אך לא כך היה. באונייה הגרמנית לא היה מקום לכל הנשים שבאונייתנו. היינו על האונייה למעלה ממאתיים נשים, והם העבירו כמאה מהן – ואונייתם החלה לנוע ולהתרחק. האם נגזר דיני להישאר כאן, באונייה הבוערת, ולמות?

המחשבה המחרידה הזו עברה בי כברק, ואז אזרתי עוז – ובעצם, היו אלה כוחות על־אנושיים שניסכו בי פתאום – וקפצתי, ממש ברגע האחרון, מן האונייה שלנו לעבר האונייה

השנייה, המתרחקת. חיל ורעד עוברים בי עד עצם היום הזה כשאני נזכרת באותם רגעים גורליים; שתי האוניות כבר היו במרחק מה זו מזו, ואני מזנקת וקופצת – וברוך ה' מצליחה להגיע אל האונייה הגרמנית מבלי ליפול הימה! נס גדול קרה לי!

על סיפון האונייה הבוערת נותרו למעלה ממאה נשים אומללות. והאונייה הגרמנית הלכה והתרחקה, הלכה והתרחקה כשאנו על סיפונה.

מאורע זה אירע יום לפני או אחרי כניעת הגרמנים, והדבר מסביר מה היה המניע של אנשי האונייה הגרמנים להצילנו: באותה עת היו גרמנים בודדים שהיו מעוניינים דווקא לעזור ליהודים, וזאת על מנת להציל את עצמם – שהרי במעשה הטוב הזה יוכלו להצדיק את מעשיהם במהלך המלחמה ולטעון שהיו גם גרמנים טובים ומצילים...

לפיכך, הם קידמו את פנינו באדיבות – הגישו לנו דייסת קווקר, וזאת לאחר שזמן כה רב לא בא מזון חם אל פינו; הם פינו למענו את סיפון האונייה והביאו לנו פרוות כבשים להתכסות. "רק היזהרו ואל תרעישו," הזהירו אותנו, "כי האנגלים עלולים עוד להפציץ אותנו הלילה."

רק זה היה חסר לנו לאחר שניצלנו... בפחד ובחשש מפני הלילה הקרב נרדמנו על הסיפון. אך היה זה פחד שווא, הלילה עבר בשקט.

למחרת עגנה האונייה בנמל העיר קיל שבגרמניה, עיר שלא היתה מרוחקת מהמקום בו שהינו בים. יום קודם לכן נכנעה העיר קיל בפני האנגלים. ועתה, ראשי העיר הגרמנים הפכו לפתע את עורם ובמקום הרשעות שאפיינה אותם בשנים האחרונות – קיבלו את פנינו באדיבות מעושה. באותה עת, השתלם להם להפגין בעיני האנגלים הכובשים את "אדיבותם" כלפי היהודים...

שמחתנו על הצלתנו לא היתה שלמה – כל הזמן קיננה בליבותינו דאגה לנשים שנשארו על סיפון האונייה הבוערת. היינו בטוחות כי הן ניספו – וכי איזה אונייה נוספת תבוא להצילן? – והדבר גרם לנו מועקה כבדה.

ומה באמת אירע לאונייה וליותר ממאה הנשים שעליה? – לאחר שאנו הועברנו לאונייה המצילה, חזרה האונייה הבוערת אט אט לשיווי משקלה. גם האש הלכה וקטנה, הלכה ודעכה – עד שכבתה כליל לאחר שכל מלאי הדלק נשרף. האונייה המשיכה לשייט בים, על אף שמלחיה עזבו אותה כולם. היא נעה ונדה על פני המים עד אשר התקרבה קמעה אל חוף כלשהו.

בבוקר המחרת יצאו ילדים גרמנים לשחק על חוף הים. לא הרחק מהחוף נגלתה לעיניהם אונייה מתנודדת מצד אל צד. הם אצו־רצו הביתה לספר על כך להוריהם.

כמה מהאבות, ובראשם רוזן גרמני, לקחו סירות והפליגו לים, לראות מהי האונייה המוזרה. כנראה, היו סבורים שזוהי אונייה גרמנית וחשו להציל את אחיהם... הם התקרבו אל האונייה וגילו על סיפונה נשים אומללות. בסירותיהם העבירו את הנשים אל החוף ודאגו לכל צורכיהן. הנשים התאכסנו בכפר שממנו באו מציליהן – אֶקֶרנפֶּרדֶה שמו – ששכן לא הרחק מן העיר קיל, בה אנו התאכסנו.

משך שבועות מספר לא ידענו מה עלה בגורלן של אותן נשים. בטוחים היינו כי כבר אינן בחיים. ואז הגיעה לאוזנינו הבשורה המרנינה: ברוך ה׳, גם הן ניצלו!

חלק רביעי / השחר עולה

פרק ל"ז / מנה, ועוד מנה, ועוד מנה — — —

כאמור, ספינת ההצלה שלנו הגיעה לנמל קיל. בעוגנה בנמל עלו עליה אנשי שררה גרמניים והסתודדו עם הגרמנים שהצילונו, בעודם מעיפים מדי פעם מבטים לעברנו.

האנשים האלו והמבטים ששלחו אלינו הדאיגו אותנו. מה הם זוממים? מה עוד מתכננים הם לעולל לנו? לא האמנו, לא קלטנו שהמלחמה כבר נסתיימה, ואנו משוחררות, ועתה לא יכולים הגרמנים לעולל לנו כל רע. ההתלחשויות ביניהם התארכו, ואנו — שהורגלנו כי גורלנו מוכתב על ידי אחרים — עמדנו מן הצד, כמו אדישות לכל מצב שלתוכו ניקלע.

לבסוף, פנו אלינו הגרמנים וביקשונו לרדת אל החוף. צעדנו ברחובות העיר קיל. נפש חיה לא נראתה מסביב, הכל היה שמם. העיר היתה הרוסה עד היסוד. צעדנו בשדירה רחבה שכל בתיה, משני צידי הרחוב, היו הרוסים לחלוטין מן ההפצצות.

סוף סוף הובאנו לתוך אולם של בית ספר, שנותר איכשהו שלם. נכנסנו לאולם, והנה זרקו לעברנו — זרקו, ולא חילקו! — בצלים. כבר שנים שלא ראינו, וכמובן לא טעמנו, בצל. הרי במשך ארבע השנים האחרונות אכלנו רק לחם יבש ואף פעם — אף פעם אחת — לא שבענו. עתה אכלנו מן הבצלים והרגשנו

בהם ממש טעם גן עדן. אינני זוכרת אם חילקו לנו באותה הזדמנות גם מזון נוסף – אך הבצלים שנזרקו לעברנו זכורים לי היטב.

כעבור שעות אחדות הורו לנו לצאת מאולם בית הספר ושוב צעדנו ברחובות ההרוסים לעבר פרבר ששכן מחוץ לעיר. צעדנו וצעדנו ובינתיים החשיך היום. לבסוף הגענו למחנה מחוץ לעיר, שהיה מיועד בעבור הפועלים מהארצות שאותן כבשו הגרמנים בזמן המלחמה, למשל מאיטליה, מצרפת ומעוד ארצות. את הפועלים הללו קיבצו הגרמנים לעבודה בתוך גרמניה, כדי שימלאו את מקום הגברים הגרמניים, שהיו מגוייסים למלחמה, בחזית.

עכשיו היה חלק מהמחנה ריק מאדם, ואנו הוכנסנו לתוכו. בחושך – באין זרם חשמל – חילקו אותנו לקבוצות, וכל קבוצה נכנסה לחדר שהוקצה לה. אפלה כבדה שררה במקום, גיששנו בידים אחר המיטות שבחדרנו – כל אחת מאיתנו צנחה על מיטה פנויה שנזדמנה לה, וכהרף עין נרדמנו.

בבוקר המחרת קיבלנו מזון מבושל. במחנה פעל מטבח שיועד להכנת אוכל לפועלים שהתאכסנו בו, ובמטבח בושל מרק חם גם בשבילנו. לא אשכח את מרקי הירקות והגריסים הסמיכים שהחיו את נפשנו. והעיקר – יכולנו לקבל מרק ככל שרצינו! סיימנו לאכול את המרק שבקערית – ומיד ביקשנו מנה נוספת, וקיבלנו. ואחריה עוד מנה ועוד מנה – – – בימים הראשונים לשהותנו במחנה זה אכלתי כה הרבה, לאחר תקופה כה ארוכה של רעב תמידי, עד שהרגשתי עתה כי אני עומדת על סף התפוצצות... ובכל זאת, אכלתי עוד ועוד. כה גדולה היתה הרגשת הרעב – רעב שנמשך שנים!

האוכל המבושל שקיבלנו החיה את נפשנו והציל אותנו. ואולם, כעבור זמן נודע לנו כי היו מקומות רבים שבהם חטפו המשוחררים ואכלו מכל הבא ליד, ולא מעטים מהם נפטרו דווקא

אחרי השחרור מאכילה מופרזת של מזון בלתי מבוקר.

באותו מחנה, שבפרברי העיר קיל, נשארנו משך שבועות ואף חודשים. היתה זו תקופת רגיעה והתאוששות בעבורנו. אכלנו לשובע, נחנו, והעיקר – לא ראינו גרמנים לנגד עינינו!

השנים האחרונות, שבהן הינו כלואות הן בגיטו הן במחנות העבודה והריכוז, נתנו בנו את אותותיהן לעומק נפשנו – לא הצלחתי לקלוט כיצד יוצאים ובאים דרך שער המחנה בלי שומר ובלי רשות. ואכן, זמן רב עבר עד שהעזתי לצאת לבדי מחצר המחנה!

באחד הימים הודיעו במחנה, שניתן לקבל בגדים חדשים. לגופנו היו עדיין אותם בגדים שקיבלנו לפני שנה ולבשנו אותם יומם וליל שנה תמימה. הבגדים היו קרועים ובלויים וכינים שרצו בהם!

כששמענו על הבגדים החדשים – מיהרנו למחסן, לקבל אותם. ומה התפלאנו למראה הבגדים שהציעו לנו! היו אלה חליפות אפורות חדשות, נהדרות, שהיו מדי השרד של ה"קאפות" האכזריות והאיומות, אפילו הסמלים עדיין התנוססו עליהם. צחוק הגורל, דווקא את הבגדים שלבשו אלה שכה פחדנו מהן – מציעים עתה לנו... מובן שלא הסכמנו ללבוש את המדים הללו.

*

חברתי היקרה טכה לא החלימה כליל ממחלת הטיפוס שבה חלתה לפני כמה חודשים. והנה, באחד הימים, קיבלה טכה התקף לב כסיבוך מהטיפוס!

היא הועברה לבית החולים בקרונסהגן, השוכנת לא הרחק מקיל. לפי בקשתה, הרשו גם לי להצטרף אליה לבית החולים.

בבית החולים קיבלה טכה טיפול ושכבה מבלי לרדת כלל מהמיטה.

מדי יום ביומו היתה באה קבוצה גדולה של רופאים וסטודנטים גרמניים לבדוק אותה. זמן רב היו שוהים על יד מיטתה, מודאגים מאוד ממצבה. אך היא – צחקה להם בפנים ואמרה: "עוד תראו, עוד יהיו לי עשרה ילדים!" והם – עמדו משתוממים על תקוותה החזקה וגודל נפשה.

למעשה, ילדה טכה, תוך סכנת נפשות, בת יחידה ברוך ה'. אבל אותה בת יחידה זכתה להקים משפחה גדולה, בלי עין הרע, לשם ולתפארת.

*

בעודני שוהה בבית החולים, לצידה של חברתי, היה עלי לעבור טיפול שיניים בעיר קיל. מדי יום החלפתי את בגדי בית החולים בבגדים אחרים, וצעדתי ברגל מקרונסהגן לקיל. תחבורה לא היתה בעת ההיא, שכן הכל היה הרוס.

רופא השיניים הגרמני היה אדיב מאוד. הוא לא שאל מאומה על מה שעבר עלינו, ולנו – המטופלות – לא היה רצון וכוח לפתוח את הפה ולספר.

הודות לטיפול השיניים שעברתי התירו לי להישאר בבית החולים, לישון במיטה נקייה, והעיקר – להימצא ליד חברתי הטובה ולא להיפרד ממנה.

פרק ל"ח / הדרכים נפרדות

אנשי צבא אנגליים החלו לבקר אותנו בבית החולים. הם נעמדו ליד כל מיטה, הסתכלו עלינו – הניצולות, וחילקו שוקולד וסיגריות. הסיגריות היו אז מצרך מבוקש מאוד – יכלו להחליפן במוצרי מזון ובעוד מצרכים חיוניים.

באחד הימים באו אנשי הצבא ורשמו את שמות כל החולות שבבית החולים – "אתן אמורות לעבור לשוודיה," אמרו לנו.

שוודיה, שהיתה נייטרלית בשנות המלחמה, הציעה לקבל אליה עשרים אלף חולות, מניצולות המלחמה, לשם הבראה. את כל החולות שהיו בבית החולים הזה רשמו. גם חברתי ואני היינו ביניהן. בקוצר רוח חיכינו ליום בו נעזוב את אדמת גרמניה הארורה ונעבור לארץ נייטרלית, ארץ שבה לא נשפך דם יהודי.

*

יום אחד, בשובי מטיפול שיניים בעיר, מצאתי את כל הנשים בבית החולים שבו שהינו שרויות בהתרגשות גדולה. "מה אירע?" התפלאתי.

מסתבר, שגברים מגיטו קובנה – הגיטו שלנו – השיגו מכונית ונסעו לכל אורכה ורוחבה של גרמניה, לחפש מחנות של

נשים, בתקווה שימצאו שרידים ממשפחותיהם. עתה הם הגיעו לבית החולים ושאלו אותנו על גורל נשותיהם, אחיותיהם, נשות חבריהם ושאר נשות המשפחה והמכרים. מובן שאנו שאלנו אותם על הגברים ממשפחותינו – נשים שאלו על בעלים, אחים, בנים ויתר בני המשפחה והמכרים. כולנו גבינו עדויות זה מזה. מדי פעם נשמעו בכיות כשנודע על קרובים שניספו, ומדי פעם נשמעו צהלות שמחה כשנודע על אלה שנשארו בחיים. בין היתר, תוך כדי דיבורים והתרגשות, נודע לי שבעלה של טכה חברתי נשאר בחיים!

איזה אושר! רצתי מחדר לחדר, מצריף לצריף, כדי לבשר לטכה את הבשורה הגדולה. אך לא מצאתיה. להיכן נעלמה? מדוע דווקא עכשיו, כשאני כל כך רוצה להודיע לה על הנס הגדול שקרה לה – על כך שבעלה בחיים, היא נעלמה ואיננה?!

מצאתיה רק כעבור כמה שעות. היא סיפרה לי שהבשורה נודעה לה לפני מספר שעות, כשהגיעו הגברים במכוניתם, בטרם חזרתי אני מרופא השיניים אל המחנה. ובמשך השעות האחרונות התחבאה מִפָּנַי! היא לא יכלה להראות את פניה: בעלה נשאר בחיים, ולי טרם ידוע מה עלה בגורל אחַי והאם הם נשארו בחיים...

טכה היקרה! איזו גדלות! איזו אצילות נפש!

כעבור ימים מספר נפרדו דרכינו: היא נסעה לדכאו, המחנה שלשם נשלח בעלה יחד עם כל הגברים שנלקחו מגיטו קובנה, ואילו אני עמדתי לנסוע לשוודיה.

הפעם לא יכולתי לעשות דבר נגד הפרידה שנכפתה עלי! קשה עד מאוד היתה הפרידה – טכה היתה הנפש החיה הקרובה אלי ביותר במשך התקופה האיומה שהיינו במחנות. יחד סבלנו, יחד רעבנו, יחד עודדנו אחת את חברתה ויחד קיווינו לסיום המלחמה ולמפלתם של הצוררים. ועתה – לבדי נשארתי, ללא נפש קרובה.

ימים מספר לאחר שנסעה טכה אל בעלה – הגיעה אלי פתקה ממנה ובה בשורה: אחַי – בחיים! הם נמצאים במינכן, במחנה שאליו נשלחו הגברים כשהופרדנו מהם בהגיענו לגרמניה. כזכור, אותנו, הנשים, הורידו בשטוטהוף ואילו הגברים המשיכו במסעם ברכבת. באותה פתקה ספרה טכה, כי חקרה את הגברים ומחקירותיה מסתבר שאומנם אחַי נשארו בחיים.

אין לתאר את שמחתי למקרא דבריה! האושר הציף את ליבי – ברוך ה', אחַי היקרים נשארו לי בחיים!

ואולם, המציאות היתה שונה והיא טפחה על פני מאוחר יותר: התברר כי אחי הגדול נפטר במחנה לאחר שנפצע, בכוונה מרושעת, על ידי נהג קטר גרמני. רק אחי הקטן, הצעיר מבין שמונת ילדי משפחתנו, נשאר ברוך ה' בחיים.

פרק ל"ט / שלווה מסביב – וכאב בלב

הגיע מועד הנסיעה לשוודיה. בטרם עלינו לאונייה שתעבירנו לארץ זו – נטלו מאיתנו את כל החבילות והחפצים שלנו, אפילו את הבגדים שלבשנו. השלטונות השוודים חששו מאוד ממחלות ומחיידקים שאנו עלולים להחדיר לארצם. באותן חבילות היו הפריטים האישיים היחידים שהצלחנו "לרכוש" לעצמנו לאחר השחרור – הם כה יקרו לליבנו וכה הצטערנו כי נלקחו מאיתנו. היו ביניגו נשים שניסו להתנגד, אך ההתנגדות לא הועילה. השוודים לא הבינו את שפתנו, ואנו לא הבנו את שפתם – ובחיוך מנומס לקחו מאיתנו הכל!

בהגיענו לשוודיה הובאנו למחנה מגודר. (אבוי! שוב גדר תיל! – חלפו מחשבות מבעיתות בראשינו.) הוכנסנו לאולם גדול, אולם התעמלות במקורו, ובו היו לכל אורכו ורוחבו מיטות־קומתיים. על המיטות היו פרושים סדינים לבנים, נקיים, עשויים מ... נייר! אכן, שוודיה משופעת ביערות רבים וייצור הנייר (המופק, כידוע, מעץ) מפותח בה מאוד. כך שסדינים ומגבות מנייר יכולנו להחליף בכל יום ויום. מי חלם על מותרות כאלה רק לפני חודשים ספורים? כמה נעימה היתה הרגשתנו, כמה

נקיות ורעננות חשנו את עצמנו לאחר שנים שלא זכינו לישון במיטה נקייה, על סדין צחור ולהתנגב במגבת...

בתקופה הראשונה הושמנו בבידוד (– קָרַנְטִין). מדי יום לקחו אותנו לבדיקות ולצילומים. וכך חיכו מספר שבועות לוודא שלא תפרוצנה בינינו מחלות ומגיפות. את אלו שהיו נגועות במחלות הוציאו מתוך קבוצתנו והעבירו לבתי חולים, להבראה. היו אלה בתי חולים גדולים, ששכנו ביערות מחוץ לערים.

גם אנו, הבריאות ברוך ה', זכינו לטיפול אוהב, טיפול אימהי ממש. האחיות השוודיות המסורות התהלכו בינינו בלילות כשפנסים בידיהן, לבדוק מה שלום כל אחת ואחת מאיתנו. אחרי שנים של יחס אכזרי, יחס גרוע מזה שניתן לכלב, ש"זכינו" לקבל מהגרמנים – היה ממש מרגש ומפעים את הלב לזכות ביחס חם שכזה.

חיי השלווה הללו – הרחק מאדמת גרמניה – הביאו מרגוע לנפשנו. גם גופנו שב לכוחותיו ולבריאותו הודות למזון ולמנוחה.

ואז, ורק אז, החלה כל אחת מאיתנו לערוך לעצמה מעין חשבון נפש – מה עבר עלינו? מי נשאר ממשפחתנו? והעיקר – מה יהיה בעתידנו? נותרנו אחד מעיר ושניים ממשפחה, ועתה, דווקא לנוכח החיים השלווים שחיינו – החלו היתמות והשכול לכרסם בליבנו בכל עוז. הנה אני, כמעט בודדה נותרתי מכל משפחתי הגדולה. וכיצד אפשר לחיות כך, לבד בעולם??

*

את הבריאות שבינינו שלחו לאחר מספר שבועות של בידוד למֶלֶה, מקום קיט השוכן על שפת הים. התאכסנו בבתים קטנים וחמודים בין הרים, גבעות וים וזכינו לאוכל בשפע. אך מהו כל השפע והפינוק לעומת היתמות שכרסמה בלב?

בהיותנו במֶלֶה קיבלנו לראשונה דמי כיס. היה זה הכסף

הראשון שהחזקתי בידי זה שנים, והדבר הראשון שרכשתי בו היה – אריג לשמלת שבת!

באותם ימים החלו להיווצר קשרים עם קרובינו שבחו"ל. עודדו אותנו לחפש קרובים, אך כאן התעוררה בעיה – מי זוכר את כתובותיהם של קרובי המשפחה הגרים מעבר לים? היו בינינו נערות שהוריהן נלקחו מהן בהיותן צעירות מאוד, אפילו מתחת לגיל עשר. ואיזו ילדה בגיל זה מתעניינת בקרובים מחו"ל, וזוכרת אותם – שלא לדבר על הכתובות שלהם...

בארצות חוץ החלו להתפרסם רשימות של הנשארים בחיים. בכל מקום שהתפרסמה רשימה כזו – גרם הדבר להתרגשות רבה ולמתח גדול, כולם ניסו לחפש ברשימות, בתקווה ששרד מישהו ממשפחתם.

בכתיבת מכתבים ובקבלת כתובות היינו עסוקות איפוא ימים רבים, והדבר העלה אצלנו את המתח בצורה שלא תיאמן.

והנה, ביום בהיר אחד שמעתי כי קוראים בשמי. התברר כי הגיע אלי מכתב. "מכתב? אלי?" התפלאתי, "מי מכיר אותי כאן?" ידעתי שמכתב מעבר לים לא יכול עדיין להגיע. היה זה חודשים ספורים אחר גמר המלחמה, המטוסים (המעטים יחסית – באותם ימים) היו תפוסים לחלוטין באנשי צבא ולא יכלו להוביל מטעני מכתבים, ואילו הימים היו ממוקשים, כך שאוניות כמעט ולא העזו להפליג. אם כך, ברור שהמכתב אינו מעבר לים. אך – מנין הגיע? מי שלח אותו?

אחזתי במעטפה וראיתי כי היא נשלחה משטוקהולם, בירת שוודיה, מ"וועד ההצלה". מי הם אנשי הוועד הזה? מאין הם מכירים אותי? – התפלאתי.

בידיים רועדות פתחתי את המעטפה והוצאתי את המכתב. והנה, מתברר כי אנשי הוועד מכירים את משפחתנו, ואת שמי מצאו ברשימת הניצולים. בכל רחבי העולם פורסמו אז רשימות של הנשארים בחיים מהמחנות, וכל שם מוכר שנמצא עורר

שמחה גדולה. עד אז לא שמענו במחנה שלנו על כך שקיימות רשימות של ניצולים.

כותב המכתב היה הרב יעקבזון ע"ה, שניהל את "ועד ההצלה" בשטוקהולם. במכתב הודיע, ששמח כי ניצלתי ברוך ה', וכי "ועד ההצלה" מוכן לעזור לי במה שנחוץ.

ואז החלה להתנהל בינינו חליפת מכתבים, כשבסופה הודיעו לי על פתיחת בית ספר לילדות צעירות ניצולות השואה בלידינגה שעל יד שטוקהולם, והזמינו אותי לבוא וללמד בבית ספר זה. ואכן, בערב סוכות הגעתי לשטוקהולם, ומיד לאחר החג נסעתי לבית הספר והשתלבתי בו. בית הספר שכן בלידינגה, הרחק מן העיר, וסביבו יערות שהביאו מרגוע לרוחנו.

בלידינגה וקורותיה – עוסקים הפרקים הבאים.

*

לאחותי הבכורה, שהתגוררה בירושלים (היא עלתה לארץ לפני השואה), נודע איכשהו דבר קיומי, ואז החלה חליפת מכתבים נרגשת בינינו. אחותי, מרוב התרגשות, מיעטה לכתוב – הכותב העיקרי היה גיסי, הרב קרייזווירט שליט"א – כעת רב באנטוורפן. המכתבים נשלחו לעיתים קרובות, ואם עבר שבוע שמשום מה לא הגיע בו מכתב מגיסי ומאחותי – הדבר ממש פגע בי: 'מה,' כך חשבתי, 'כל כך מהר כבר שכחו אותי, את האחות שניצלה מאימי המלחמה באלפי ניסים??'

דרכם נודע לי שגם אחותי לאה, שהיתה מוסתרת אצל נזירה, נשארה ברוך ה' בחיים, והיא בדרכה לאיטליה, משם תעלה לארץ ישראל בעלייה ב'. (כך כונתה באותם הימים העלייה הבלתי חוקית לארץ ישראל, שהרי הארץ היתה אז בשלטון המנדט הבריטי, והבריטים כמעט ולא אפשרו ליהודים להיכנס ארצה!)

אחותי לאה אומנם הגיעה לאיטליה. והנה, יום אחד בעוברה ברחוב באחת הערים, פגשה מישהו שנדמה היה לה כאחינו הקטן. היא לא היתה בטוחה בכך – שהרי במשך התקופה האחרונה והאיומה של המלחמה כולנו השתנינו עד מאוד. ובנוסף על כך, הוא היה לבוש בבגדים קרועים ומרופטים, שכמוהם לא לבש מעודו... ובכל זאת, נעמדה והתבוננה בו – ואז הכירו הם זה את זה... עד לרגע זה לא ידעה כי הוא נשאר בחיים, והוא לא ידע שהיא נשארה בחיים... היה זה רגע של שמחה והתרגשות עצומה לשניהם!

כעבור זמן לא רב עלו שניהם ארצה בעלייה ב'.

גם אני זכיתי לעלות ארצה לאחר עשרה חודשים. למרבה הפלא, קיבלתי סרטיפיקט שֶׁמי – דבר שהיה נדיר מאוד אז – וכל מכרי בשוודיה התפלאו: "איזו פרוטקציה יש לך בסוכנות או אולי בממשל הבריטי?..."

למעשה, הושג הסרטיפיקט בזכות עמלו הקשה של גיסי היקר, הרב קרייזווירט שליט"א. הוא טרח ויגע להשיג את המסמך היקר על שמי ממש, כדי שברגע האחרון לא יוכלו מטעם הסוכנות למוסרו למישהו אחר.

וכך, מכל משפחתנו נותרנו בחיים לאחר השואה רק אחי, אחותי ואני – מלבד אחותנו הגדולה, שזכתה לעלות ארצה עוד לפני המלחמה.

לִידִינְגֶה

בית חם בארץ קרה

מבוא

מאת הרב וולבה שליט"א

בחלק שני זה של הספר נמסרת רשות הדיבור ל"בנות לידינגה" עצמן. הן מספרות על מה שעבר עליהן מאז שהופרדו מהוריהן עד שהגיעו לשוודיה, איך הגיעו ל"לידינגה" ואיזו משמעות היתה למוסד זה בשביל חייהן. יותר מחמישים שנה עברו מאז, ועד היום חיים אצל כותבות המאמרים הבאים הזכרונות של תקופת לידינגה עד כדי כך, שעד היום תלמידות אלו קשורות זו בזו כמו אחיות, אף שהן כבר סבתות ב"ה. הן נפגשות כל שנה ביום היאהרצייט של הרבנית יעקבזון ע"ה ועוד איזה פעם בשנה. עובדה זו עצמה מעידה על זאת, כי למוסד הזה היתה סייעתא דשמיא ומשמעות שאין דוגמתה למוסדות שקמו לשארית הפליטה אחרי השואה.

כיצד נוסד בית ספר זה בשוודיה? נספר על זה בקיצור נמרץ: בשטוקהולם היה קיים סניף של "ועד הצלה" של אגודת הרבנים בארה"ב. כאשר שמעו חברי הסניף על בנות מבתים חסידיים וחרדיים בפולין ואונגרן (– הונגריה) שנמצאות במחנות־הפליטים שיסדה ממשלת שוודיה, הוחלט שצריכים לייסד בשביל בנות אלו בית ספר. והוחלט לבקש את הממשלה

השוודית שהיא תעזור לנו בזה. נשלחה עצומה אל משרד החוץ. אחרי איזה זמן נתקבל טלפון ממשרד החוץ לבוא לשם למחרת. שני חברים מוַעַד ההצלה הגיעו, ונשאלו: "קבלנו העצומה שלכם. כמה בתי ספר אתם רוצים לפתוח?" הופתענו מהשאלה, כי לא עלתה על דעתנו גישה חיובית כזאת לבקשתנו. ענינו שכוונתנו לייסד בית ספר אחד, והפקיד אמר שיחפשו מקום מתאים ויודיעו לנו. אחרי שבוע הודיעו לנו שמצאו מקום בלידינגה וקבעו פגישה במקום זה לראות אם זה מתאים לנו, וכך הוחלט לייסד שם את בית הספר.

אחרי איזה שבועות פנה החזן של בית הכנסת הרפורמי אל הרב בנימין זאב יעקבזון זללה"ה שהוא היה מנהל הועד ההצלה שלנו, וסיפר לו כי נודע לקהילה הרשמית הרפורמית על ענין בית הספר שמשרד החוץ הסכים לפתוח לנו, והקהילה מביעה התנגדות נמרצת למשרד החוץ על התוכנית. כיון שהקהילה היא הקהילה הרשמית, היתה סכנה גדולה שמשרד החוץ השוודי יבטל את הסכמתו.

למזלנו שהה דווקא אז בשטוקהולם נציג של אגודת הרבנים בארה"ב, הרב שלום פנחס וולגלרנטר זללה"ה, האב"ד דסיאטל. הוא ביקר מיד במשרד החוץ והסביר שוַעַד ההצלה שלנו הוא סעיף של אגודת הרבנים בארה"ב שהוא ארגון מכובד מאד, והוא הצליח לשכנע את אנשי משרד החוץ לקיים את אשר הבטיחו.

באלול תש"ה נפתח בית הספר. מלבד הרבנית יעקבזון לימדו בו שתי מורות, שתיהן גם כן מניצולי המחנות שהגיעו גם כן לשוודיה.

* *
*

הקורא יקבל תמונה חיה מהנעשה ב"לידינגה". הוא יקרא על היחס הנפלא של הרב והרבנית יעקבזון זצללה"ה אל הבנות ועל הרוח הנפלאה ששררה במקום. אטו מילתא זוטרתא היא: בנות שעברו עליהן כל נוראות השואה, והן לומדות בחשק רב ובהתמדה עצומה! רב אחד שביקר בלידינגה קרא בהתפעלות: "הלא זוהי ממש ישיבה!"

בהתייעצות על צורת הלימודים הוחלט ששפת הדיבור בלידינגה תהיה לשון הקודש – עברית. הטעם לזה: הבנות היו בנות שש עשרה בקירוב, בקושי ידעו האלף־בית. אם יתחילו ללמוד סידור וחומש, יצטרכו לתרגם כל מלה לאידיש, יקח זה שנים עד שיצליחו ללמוד ספר בראשית ושמות, ועל לימוד רש"י בכלל לא יגיעו.

והנה – אחרי שלושה חדשים התרגלו הבנות לדבר עברית, והיתה זאת קפיצת הדרך בלימוד סידור, חומש עם רש"י ונביאים! שתי המורות שלימדו כל אחת כיתה דברו עברית שוטפת. הרבנית יעקבזון ע"ה התרגלה מהר לדבר גם כן עברית שוטפת, וכך גם ר' ניסן איגל ע"ה ואשתו ששימשה כאם־בית.

פעם ביקרה בלידינגה משלחת מחלוצים שרצו לשכנע הבנות לעבור להכשרה כדי לעלות ארצה ולהכנס לקיבוץ. כשהגיעו, התחילו לדבר עם הבנות גרמנית, נאמר להם: "בבקשה לדבר עברית, פה לא מדברים גרמנית!" החלוצים הופתעו, קמו ועזבו את המקום, הם לא ידעו עברית!

לראש השנה ויום כיפור דאג הרב יעקבזון זצללה"ה למנין גברים: בא הוא ויבלח"ט בניו ועוד כמה ידידים לימים אלה ללידינגה. (הרי הרבנית ע"ה עזבה את ביתה בשטוקהולם, כשנפתח המוסד בלידינגה, והשאירה את בעלה ובניה הצעירים בבית, ששם טיפלה בהם בתם תחי'.) אין לתאר את האוירה של קדושה ורוממות ששררה בתפילות של ימים אלה.

אחרי שלש שנים עברה "לידינגה" לארץ ישראל והשתכנה

בחיפה, יחד עם הרב והרבנית יעקבזון. התחילה תקופה חדשה של חיפוש שידוכים, וגם בזה טיפל הרב במסירות נפש עד שכל הבנות התחתנו ב"ה.

אין פלא ש"בנות לידינגה" נפגשות עד היום כל שנה ביום היאהרצייט של הרבנית, ועוד איזה פעם בשנה – אחרי חמישים שנה.

הן נשארו אחיות, ממש משפחה אחת. הן, בית ספר לידינגה בלתי נשכח, ובצדק!

השם יתברך, אבי היתומים – הוא היה עם המוסד מהיום הראשון!

בוגרות לידינגה מספרות

לידינגה – מקום ששימש כְּבַיִת וּכְבֵית־ספר לעשרות נערות.

בין התלמידות בלידינגה היו בנות יתומות מפולין וגם מהונגריה. הבנות מפולין היו שנים רבות בגיטאות, עוד בטרם הגיעו למחנות. היו בהן כאלה שבתקופת הגיטו נחטפו הוריהן ב"אקציות", והן – הילדות – ש"במקרה" לא היו באותה שעה בבית, נותרו בודדות – ללא הורים וללא בית. היו שאומצו על ידי שכנים או קרובים, והיו ביניהן שהתגלגלו עזובות ובודדות לנפשן – מן הגיטו אל המחנות. כיצד החזיקו נערות כה צעירות מעמד גם מבחינה רוחנית בין כוחות הטומאה שביניהם נמצאו הן באותן שנים? הדבר הוא בגדר נס!

להונגריה הגיעו הנאצים ימ"ש בתקופה מאוחרת יותר מזו שהגיעו לפולין – ולכן הבנות, הילדות בעצם, שמוצאן מהונגריה זכרו יותר את הוריהן ואת הדרך שבה חונכו עד שהפרידו בינן לבין הוריהן.

מי מסוגל להבין את מצבן של ילדות צעירות כאלה, שנותרו פתאום – ברגע אחד ובפעם הראשונה בחייהן – בין אנשים הרחוקים מדרך התורה והמצוות ובין גויות גסות רוח,

וכל זאת כשעליהן, על ילדות רכות שכאלה, להילחם יומם ולילה, ללא הרף, במלחמת הקיום היומיומית!

וילדות ונערות אלה – הן הן היו התלמידות בלידינגה. על הלימודים ועל דרך הלימוד – יספרו הרשימות הבאות, פרי עטן של הבוגרות.

ר. וו.

בהגיענו לאיסטד,
שוודיה,
בקרנטן,
גדר תיל, שומר
ושתי אחיות
שוודיות
משני הצדדים,
הדואגות
לבריאותנו

תלמידת לידינגה,
שרה קירשטיין־לנדאו,
בהגיעה מהמחנות לשוודיה,
כמובן, אחרי הבראה.
כיום – מורה חשובה בניו־יורק

בל״ג בעומר יצאו הבנות ליער שבסביבה. באמצע – עטל׳ה הקטנה,
שכולן טפלו בה לאחר שהוציאוה מידי ״הוריה״ מאמציה בפולניה

הקבוצה הראשונה שהגיעה לבית הספר בלידינגה.
באמצע מר איגל ע"ה, המנהל האדמיניסטרטיבי, ולידו אשתו, אם הבית.
משני הצדדים – שתי המורות

במלאות שבעים שנה לרב יעקבזון ע"ה
ערכו הבוגרות מסיבה בפתח־תקווה.
במרכז – הרב יעקבזון ע"ה, לידו הרבנית ע"ה ולידה המורה חיה ע"ה

כמלאכים האומרים: "חָיֹה תִּחְיוּ!" / פ. בולק

שוודיה הקרה פתחה את שעריה לשרידי חרב – לניצולות השואה.

על אלונקות הגענו מבתי חולים בארצות הכיבוש ששוחררו זה עתה – אל שוודיה. אוכלוסייתה של שוודיה פתחה את לבבה לקראתנו – ונשים מקומיות עברו בינינו, בין הניצולות, וכל אחת מהן חפצה לאמץ לעצמה ניצולה! היה זה בעבורנו נסיון גדול – אותן נשים הרעיפו עלינו אהבה, אך רבות מאיתנו התגברו ולא הסכימו לאימוץ. יד ה' היתה בכך שלא הסכמנו להצעתן הנדיבה – ולפיכך הועברנו למחנה גדול שיועד לפליטי מלחמה מכל ארצות אירופה.

"דוברסטורף" – כך נקרא המחנה, ועד מהרה התברר לנו, כי המזון המוגש לשוהים במחנה אינו כשר! היינו קבוצת בנות יהודיות. צעירות לימים היינו בעת שנקרענו ממשפחותינו, והמטען היהודי שלנו דל היה ומעורפל. לא זכרנו הרבה מן הבית, ורק מעט מצוות שקויימו בתנאי הגיטו חדרו לתודעתנו. ועם כל זאת – ידענו שאנו יהודיות, ומיד התגבשנו במחנה כקבוצה נפרדת.

רק לאחר תקופה מסויימת הגיע הרב וולבה שליט"א למחנה

שלנו – מחנה "דוברסטורפ", ולאחר שיחה איתנו, שאל: "היכן אפשר ליטול ידיים כדי לסעוד פת לחם?"

לשמע שאלתו – פרצנו בבכי. קשה לתאר את ההתרגשות שאחזה בנו. היתה זו הפעם הראשונה אחרי שנים ארוכות ששמענו על מצווה! כל שנות המלחמה הן אסור היה להזכיר מלה הקשורה לתורה ולמצוות!

ובעקבות זאת הגענו ללידינגה, אל הבית שהוקם ממש בעבורנו.

*

לא היתה זו משימה קלה ופשוטה לעבוד איתנו – היינו חולות, שבורות בגוף וברוח, נותרנו בודדות בעולם – אחת ממשפחה ושתיים מעיר, חסרות היינו רוח נעורים, רציניות מדי לגילנו, חסרות אמון בסובבים אותנו ונעדרות כל שאיפה.

אני נותרתי יחידה מכל משפחתי. ארבע שנים עברו עלי בגיטו שבעירנו לודז'. באותם ימים היתה עדיין המשפחה בשלמותה. לאחר אותן שנות אימים הובלנו בקרונות־בהמות לאושוויץ – ושם הופרדתי ממשפחתי. את כולם שלחו הצוררים לתאי הגזים – הי"ד, ואני נשארתי לבדי.

נשלחתי למחנה עבודה המבירן, שם עבדתי במכרות מלח בעומק של 645 מטרים מתחת לפני האדמה ובקור נורא.

ומשם נתגלגלתי למחנה ברגן־בלזן – שהיה מחנה מוות ומראה ערמות גופותיהם של אחינו בני ישראל המחיש את דברי הנביא ירמיהו "יהיו כדומן על פני האדמה..."

ביום השחרור, כשהגיעו האנגלים למחנה, הייתי חולה בטיפוס בטן וראש. הועברתי במצב קשה לבית חולים, ורופא צבאי ניתח אותי. שקלתי אז 18 קילוגרם בלבד – ממש עור ועצמות! – ולא חלמתי שאוכל עוד אי פעם ללכת...

אומנם מצבי הגופני הלך והשתפר מיום ליום – אך בתוך תוכי הלמה בי ההרגשה, כי אני בודדה בעולם... יחידה מכל

המשפחה... ומי ידאג לי?...

והנה, לגודל הנס, הגיעו אלינו מקימי המוסד בלידינגה – וכמלאכים משמיים הם היו בעבורנו; הם סעדו אותנו וטיפחו אותנו – וכאותו מלאך המכה על הקודקוד ואומר "גְּדַל!" הם היכו עלינו וכמו אמרו: "חְיֵה תחיו!"

היו ביניהו חולות אנושות, שהרופאים והאחיות היו בטוחים כי קיצם, חלילה וחס, קרב. זכורתני, כי באחד הימים נסע הרב יעקבזון לבקר בבית חולים בת שהיתה במצב קשה מאוד. לאחר שראה את החולה, שאל את האחות אם יורשה לו לצאת מבית החולים ומאוחר יותר להיכנס ולבקרה בשנית, שכן הוא רוצה לקנות בעבורה משהו שישמח את ליבה. "אינני יודעת אם כשתחזור היא תהיה עדיין בחיים!" השיבה לו האחות. עד כדי כך היה המצב מר ונואש! אין ספק, כי תפילותיהם של הסובבים אותנו נשמעו במרומים – והנס קרה! אותה נערה התאוששה וזכתה בבוא הזמן להקים בית לתפארת בישראל.

ולא היה זה הנס היחיד! על בשרי חזיתי ניסים ונפלאות: בעת שהגעתי לשוודיה שקלתי 19 קילוגרם (!!), ומי היה מאמין שאזכה להתאושש בניסי־ניסים?

וכך, בזכות המסירות והדאגה לנו ולשלומנו – נמס בקרבנו אט־אט החשש מפני הסובבים אותנו. יש לציין, כי החיים במחנות הריכוז וההשמדה הטביעו בליבנו פחד מכל מי שדובר גרמנית – ולכן חששנו בתחילה גם מפני הרבנית יעקבזון כיוון שדיברה גרמנית. אך בלהט נשמתה ובאהבה שהקרינה לכל אחת מאיתנו – זכתה עד מהרה לאמוננו.

רציניות היינו, ועצובות – והרב והרבנית טרחו בעמל מיוחד לשמח אותנו. אפשר היה לראות בבירור את השמחה מתפשטת על פניו של הרב כשזכה לראות אותנו בשלב של חיוך!

*

החינוך בלידינגה היה המטרה העיקרית. הרבנית יעקבזון התחילה ללמדנו מן הא־ב׳, ואחר כך עברנו לשלב של תפילה מתוך סידור, חומש עם רש״י, נביאים ועוד ועוד.

היה בנו צמאון אמיתי לשמוע כל דבר רוחני וכלל לא יחסנו כל ערך לדברים גשמיים. על בשרנו למדנו באושוויץ, כשנותרנו ללא מאומה, ללא כל חפץ אישי – עד כמה אפסית היא הגשמיות. ואז נטעה בנו ההכרה, כי מה שאדם רוכש לנשמתו – זהו הדבר הנצחי היחידי שנותר באמת רק שלו, ולאחרים אין שליטה עליו.

וכך ישבנו בשיעורי תורה ובשיעורי תהילים קשובות בכל רמ״ח איבריו. מדי פעם עלו שאלות על קורות עמנו, והרבנית השרישה בנו את האמונה בנצחיות הנשמה; על אף אובדן קרובינו הקדושים – כך הסבירה – הם ממשיכים לחיות. באמצעות הלימוד עצמו – בחומש, בנביאים ובתהילים – החדירה בנו את ההשקפה הנכונה. כל פסוק דיבר אלינו ובשבילנו.

שיעור חומש של הרבנית נתן לי הכל. היה זה הזמן הטוב ביותר להתעלות. זכור לי כיצד לאחר שיעור באחד מפרקי הנביא ישעיהו עליתי לחדרי, שכבתי על המיטה ובכיתי.

הרבנית היתה אמנית במלאכת החינוך. היא עלתה שלב אחר שלב – מן הקל אל הכבד. מעולם לא העירה על צניעות, על גרביים או על שרוול ארוך. כל אחת מאיתנו גרבה את הגרביים בשלב אחר והאריכה את השרוול בתקופה אחרת, כשהבינה שהיא חייבת. והדבר נעשה מתוך הכרה ולא מתוך כפייה.

בכל התחומים היתה הרבנית יעקבזון מתייעצת עם הרב וולבה שליט״א – הוא יעץ לה כיצד לנהוג עם כל אחת ואחת והוא העביר אלינו דרכה את החינוך לאחדות.

ואומנם, האחדות בינינו התפתחה בצורה מופלאה. אם לבת פלונית היתה שמלה נאה ובת אלמונית אמורה היתה לנסוע

העירה – מסרה לה חברתה את השמלה, שתלבשנה לקראת הנסיעה – וזאת ללא כל שאלות והרהורים. וכך בכל דבר – בנעליים, בכפפות, בצעיף – כל מה שהיה שייך לאחת, שייך היה לכולן.

נפלא היה הרעיון, פרי יוזמתה של אחת החברות – לבקר חולות יהודיות שהיו פזורות בבתי חולים בשוודיה. היו אלה חולות שחפת וריאות במצבים לא קלים. מדמי הכיס (המועטים יחסית) שקיבלנו מדי חודש הפרשנו מעשר, ובכספי המעשר קנינו פירות וממתקים בעבור החולות. בכל מוצאי שבת התכנסנו באולם, הכנו חבילות בעבור החולות וצירפנו מכתבי עידוד – החבילות הללו נמסרו לחולות בעת שביקרו אותן. ולפי מכתבי התשובה שהגיעו מהן – אכן, החבילות והמכתבים עודדו אותן מאוד! קשה לתאר באיזו אהבה ומסירות נעשתה מלאכת קודש זו! מי שלא ראה אותנו באולם, מכינות חבילות וכותבות מכתבים – לא יבין מה היא אחדות יהודית!

רוח האחדות והמסירות למען הזולת, שעל פיה חונכנו בלידינגה, עדיין קיימת בינינו. למרות העובדה שעברו כ־50 שנה מאז אותם ימים – עדיין שומרות אנו על קשר. והקשר האמיץ הזה נשמר בכל שלבי החיים, גם לאחר שכל אחת מאיתנו בנתה את ביתה. החינוך המושרש בנו לאחדות ולמסירות הוא פרי ההילולים של לידינגה.

שם, בשוודיה, היוותה הרבנית יעקבזון בעבורנו מורת דרך של שלמות. מעודה לא בקשה מאיתנו דבר שהיא עצמה לא קיימה. היא היתה בעבורנו דוגמה חיה, וכל אחת מאיתנו שאפה להיות בקרבתה, לעמוד על ידה, לספוג ממנה ככל שיותר. לא אשכח את אושרי כאשר הרבנית הרשתה לי ללוותה עד לתחנה כשנסעה העירה. בדרך שאלה אותי: "איך את מבינה את ברכת הנהנין 'בורא נפשות רבות'?" וזה היה בשבילי מזון רוחני לכמה

ימים. בהזדמנות אחרת דיברה איתי על י"ג מידות והבהירה נקודות עמוקות של אמונה.

לא ידעתי באיזה אופן אוכל להכיר טובה על החסד שגמלני ה' בשולחו את שליחיו הנאמנים להצילני ממ"ט שערי טומאה, ולכן קיבלתי על עצמי לצום בימי שני וחמישי.

חלף זמן עד שנודע לרבנית שאינני מופיעה לארוחות בימים אלה. וכשנודעה לה הסיבה, לא הרשתה לי להמשיך בצומות. ביוזמתה הגיעו משטוקהולם שלושה רבנים – הרב זובר, הרב חסדן והרב וולבה – להתיר לי את נדרי.

*

הרבנית חששה מפני הגעתנו לארץ ישראל, וזאת משום רוח החילוניות שנשבה בארץ. וכשהגענו, נסעה עם הרב וולבה לחזון איש זצ"ל וסחה את דאגת ליבה: הבנות הגיעו לפרקן, הן נמצאות בחיפה, ומה יהא על כל עמלה?

"כל אחת תבנה את ביתה במקום שלה," נענה ואמר החזון איש.

ואכן, ברכת הצדיק התקיימה.

גם כשבנינו את בתינו, היא לא סיימה את תפקידה – קשורה היתה לכל בת בנפרד ולכולן ביחד.

כשנודע לה, כי אחת מתלמידותיה־בנותיה אינה חשה בטוב, אמרה לרב שעליה לצאת מהבית לשעה קלה, וחיש היתה מגיעה ממקום מגוריה, בשכונת סנהדרייה בירושלים, לכל קצות העיר ובפיה מלות עידוד.

כשהיינו מטופלות בפעוטות – וזאת, בלי עזרה של אמא או אחות ובלי סמינריסטית מתנדבת, ובאין קרובי משפחה שאצלם

אפשר להשאיר את הילד וכשאמצעי הפרנסה אינם קלים – תמיד אמרה לנו: "אתן יודעות, צריך מכל תקופה להוציא את היפה. חפשנה את היפה, ואז הקושי יידחק הצידה."

והעיצה הזו – שנאמרה מפי אישיות כה דגולה, שהיתה לנו כאם אוהבת – סייעה לנו תמיד להתגבר ולהמשיך הלאה, בדרך שאותה התוותה לנו.

"קץ שם לחושך" / איצה ורה

אביב תש"ה – אפריל 1945. חיילי בעלות הברית מאמריקה, רוסיה ואנגליה משחררים את מחנה המוות ברגן־בלזן. האסירים המורעבים, החולים בטיפוס ובמחלות דומות וגופם שורץ כינים מכף רגל ועד ראש – אינם מסוגלים לעכל מזון רגיל. בקושי עומדים הם על רגליהם, ורבים מהם נופלים חלל דווקא בשעה זו, כשהחופש המיוחל מגיע.

ארגון "הצלב האדום" נכנס לפעולה, במטרה להציל את שארית הפליטה. בתי חולים מוקמים על מנת לקלוט את החולים, וממשלת שוודיה מציעה מחווה – לקבל חלק מה"מוֹזֶלְמָנִיוֹת" (– כך כונו אלה שהפכו במחנות לשלדים מהלכים, עור ועצמות) כדי לרפא אותן ולהשיב להן צורת אנוש.

גם אני הייתי אחת מאותן "מוזלמניות". בקרונות שינה הועברנו לעיר הנמל ליבק, לאחר שחיטאו אותנו בתכשירים שונים, כולל די.די.טי..

בשוודיה הוכנסנו לבתי חולים בערים אידלוולה וקרלשטט, שם השתדלו לספק לנו את כל צורכי הגוף: תרופות, מזון, בגדים. האחיות רחמניות ואדיבות. הן מנסות לשמח אותנו

ולוקחות אותנו לטיולים, בין היתר גם לכנסיות שלהם...

אט־אט מתחילות אנו להאמין, שאכן כבר יצאנו מסכנת המוות שריחפה עלינו. ועם כל זאת, עודנו שומרות מתחת לכר עוד פרוסת לחם אחרי ארוחת הבוקר – שמא בצהריים לא יתנו אוכל... האחיות, המציעות את המיטות, מתפלאות ואינן מבינות – לחם במיטה, מדוע ולמה?!

שבועות חולפים, והטיפול המסור נותן בנו את אותותיו. "בקרוב," כך מבשרים לנו, "תוכלנה לעזוב את בית החולים ולהתחיל בחיים חדשים, נורמליים."

אך לאן, ריבונו של עולם? לאן נלך? היכן נגור? מי ידאג לנו בארץ זרה וקרה זו, שכל תושביה גויים טובים?...

והנה, כמלאך משמיים, הופיע בבית החולים יהודי נמוך קומה, עטור זקן, כולו שופע רחמנות ומלים מעודדות בפיו. היה זה היהודי הראשון שראינו אחרי השואה הנוראה! שמו היה גרוס באצ'י (דוד), גם הוא מיוצאי המחנות. ועתה, נוסע היה בשוודיה ממחנה למחנה, לחזק את הבנות ולקרבן ליהדות.

בפיו של האיש היתה בשורה טובה: לא מכבר הוקמו פנימייה ובית ספר בית יעקב על יד העיירה לידינגה שבקרבת עיר הבירה שטוקהולם, והנהלת המוסד מקבלת נערות יהודיות. הן תוכלנה לגור שם וללמוד וידאגו לכל צורכיהן, לרבות אשרת כניסה לארץ ישראל או אשרת הגירה לארצות הברית.

כמלאך שנשלח משמיים היה האיש, ודבריו – כמוהם כחלום... אך הנה, הפכה בשורתו למציאות!

ברכבת עשיתי דרכי לשטוקהולם הבירה. שם, בתחנה, אמורה להמתין לי אחת מבנות המוסד בלידינגה.

לאורך כל הדרך התרוצצו במוחי מחשבות – 'איך תקבלנה אותי בנות המוסד? ואיך אתקבל על ידי ההנהלה? היהיה לי

טוב במקום החדש? האמצא שם את מקומי?' המחשבות לא נתנו מנוח לראשי היגע, המחכה למקום מרגוע לגוף ולנפש.

והנה, מגיעה הרכבת לשטוקהולם, ואני מוצאת את עצמי בתחנה הסואנת, מביטה סביבי. הו! זוהי בחורה יהודייה, הדבר ניכר על פניה, על שערותיה, על לבושה! עוד רגע והיא פונה אלי ושואלת: "האת זו שבאת להצטרף אל החניכות של הרב יעקבזון?"

"כן," אני משיבה, מעודדת.

"ברוכה הבאה. בואי איתי, תחילה נלך להציג אותך בפני הרב בדירתו הפרטית, כאן בשטוקהולם."

אנו מגיעות לדירתו של הרב ובת־לווייתי מקישה על הדלת. "העריין! (– להיכנס!)" מגיעה התשובה. אנו נכנסות לחדר גדוש ספרי קודש, ושם, ליד שולחן עבודה, יושב הרב, המקבלנו בסבר פנים יפות, בחיוך נלבב ובמלות עידוד.

אני מביטה סביבי על ארונות הספרים ומרגישה משהו, שקשה לבטאו במלים, ואז מפטירות שפתי כמעט בקול צעקה: "הוי! אַספרים שרנק אזוי וי אין דערהיים! (– הוי, ארון ספרי קודש כמו בבית!)"

מי יכול היום לתאר לעצמו ולהבין מצב, שבו לא ראיתי יהודי לנגד עיני – וכל שכן לא הייתי בבית יהודי – זה שנה תמימה!

ידעתי בבירור שרק השגחה פרטית היא שהוביל אותי אל הרב ואל מוסדו, לבל איטמע, חלילה, בין השוודים הטובים. מעתה, אוכל להתחיל שוב בחיי יהדות צרופה בין כותלי הפנימייה ובית הספר שהקימו הרב יעקבזון ורעייתו, הרב וולבה והזוג איגל ועוזריהם.

בהגיעי לפנימייה קבלה הגברת איגל את פני בלבביות,

הובילה אותי לחדרי ואצה־רצה להביא לי כלי מיטה. זו היתה תמיד דרכה: לרוץ למלא את רצון הבנות!

אט־אט אני מתחילה להכיר את הצוות, את הבנות, ובתוך זמן קצר אני יושבת בכיתה ושומעת שיעורים.

והנה מגיעה השבת הראשונה לאחר כל כך הרבה שבתות של חולין...

אנו מתכנסות לתפילת קבלת שבת באולם הירוק, ושפתי ממלמלות בהתרגשות עצומה: "לכו נרננה — — — "

לאחר התפילה אנו עוברות לצריף המשמש כחדר אוכל, והשולחנות המקדמים את פנינו ערוכים בצורת האות ח' גדולה. מי פילל ומי מילל — שולחן שבת!! הבנות סובבות את השולחן, יד ביד, ומתוך אותם גרונות, שהיו חנוקים תחת שעבוד הצורר הנאצי ימ"ש, פורצת שירה נלהבת: "שלום עליכם מלאכי השלום מלאכי עליון..."

ליבי מתרחב. אני חשה שאפשר לתפוס, ביד ממש, את המלאכים שבאו לברכני בשבת הראשונה שלי בין יהודים חרדים, שהקדישו את כל ישותם לבנות שניצלו מן התופת, כדי להכניסן תחת כנפי החיים היהודיים.

איה העט ואיה המלים המסוגלים לתאר את אווירת השבת בלידינגה? הזמירות חזקו את הנשמה היתרה והרוו אותה בטל תחייה. והבנות השבורות והרצוצות מכל הבחינות החלו אט־אט לחזור אל חיים מסודרים, מלאים שאיפות קדושות ורצון ולחתור תמיד אל על.

והנה, קומתו התמירה של הרב יעקבזון נעמדת בראש השולחן, כדי לומר דבר תורה ולשלב בפרשה את כל מאורעות השבוע. "מיינע ליבע קינדר (— ילדי האהובים)," הוא פותח ואומר. ולא היו אלה מלים שדופות, ריקות מתוכן — אנו היינו לגביו כילדיו ממש, ואפשר לומר שאפילו יותר מזה. כי הרי, הרב והרבנית עזבו למעננו את ילדיהם בביתם שבשטוקהולם —

אומנם בהשגחת מטפלת מסורה, אך בכל זאת לבדם, ללא אב ואם.

כמה חום אבהי שפעו תמיד דרשותיו של הרב, ובכל הזדמנות אפשרית ניצל את חוש ההומור שלו, כדי להכניס בכוח מעט שמחה בלבבות השבורים. כל אחת מאיתנו הרגישה עצמה כבת יחידה, המקבלת מהרב את מלוא תשומת הלב האפשרית.

ובימות החול – בשעה 8.00 בבוקר צלצל הפעמון לארוחת הבוקר, ולאחריה החלה סדרת השיעורים בכיתות.

הרבנית לימדה חומש, נביא ותהילים, ואילו את שאר המקצועות – הן לימודי קודש והן לימודי חול – הורו שאר המורות המסורות.

לשיעור חומש שניתן על ידי הרבנית אין אח ורע בדור הזה, כשלומדים פרשיות שלמות בתקופה מסויימת ונבחנים עליהן תוך שעתיים־שלוש. הרבנית היתה מחנכת מיוחדת במינה, ולכל נקודה שרצתה להעיר בחינוך ובהתנהגות – הגיעה מתוך דברי רש"י. מעולם לא הביטה על הכמות הנלמדת, אלא השתדלה תמיד להעמיק לחשוב ובאמצעות שאלות הפעילה את התלמידות לחשוב על דברי רש"י, וכך – ללמוד במשך הזמן להבין באופן עצמאי חומר חדש. כמה התרגשות וכמה שמחה היו בה, כשתלמידה קלעה למחשבה שהיא רצתה לשמוע! כל גופה השתתף בלימוד, בבחינת "כל עצמותי תאמרנה".

בטוחתני שגם חברותי הרגישו כמוני, כשמכל שיעור שלה יצאנו בהרהור תשובה לתיקון המידות ובשאיפה מתמדת לעלות במסילה העולה בית־קל.

אינני זוכרת שהרבנית היתה צריכה לומר באמצע השיעור "שקט!" או להמתין רגע עד שתלמידות תחדלנה לדבר ביניהן. הריכוז וההתעניינות בנלמד היו מלאים. הגישה אל ספר־הספרים היתה מתוך חרדת קודש. ידענו היטב כי מטרת הלימוד היא

להתיך בכור הברזל כל אחת מאיתנו, לגבש את אופיה ולעצב את אישיותה.

בתבונתה, ידעה להתאים את הזמנים ללימודים מיוחדים, כך שישפיעו ביתר שאת על הנפש. כך, למשל, התאספנו בערב יום הכיפורים, בין סעודת הצהריים לסעודה המפסקת, ולמדנו בחרדת קודש את עבודת הכהן הגדול ביום הקדוש. אחרי שיעור כזה, כשהחזן ניגן "ונסלח לכל עדת בני ישראל... כי לכל העם בשגגה" – הרגשתי כי אכן, אין כאן שום חוטא ושום כעס או הקפדה על אף אחד, כי כולם צדיקים. וכתפילת רבי אלימלך מליז'נסק זצ"ל: "שנזכה לראות מעלת חברינו ולא חסרונם."

שאר המורות היקרות בבית ספרנו למדונו באהבה ובמסירות והיו לנו דוגמה ומופת באישיותן העדינה.

כמנהל אדמיניסטרטיבי וכמורה לשפה האנגלית שימש מר ניסן איגל. הזוג איגל, ילידי שוודיה, עזבו מאחוריהם את הכל ויצאו ללידינגה על מנת לעזור לבנות, והם ניהלו את המוסד במסירות ובאהבה אין קץ.

ומי שהיה ממייסדי המוסד וליווה אותו לאורך כל הדרך זהו הרב וולבה שליט"א. מי יתן ויזכה דורנו לקבל ממנו עוד רבות בשנים הדרכה, עיצה ותושיה בעבודת ה'.

היהודי "האמיתי" הראשון / ח. ברויאר

אילו ימים עברו עלינו! קשה עדיין להאמין שזוהי מציאות ולא חלום...

רק אתמול הייתי במחנה ריכוז גרמני, כשמסביב – על מגדלי השמירה וליד הגדר המחושמלת – ניצבו חיילי האס.אס., שעיניהם מביעות חמת רצח. ובשטח מסתובבים, נסחבים וזוחלים, צללי אדם – ייאוש בליבם ורעב בעיניהם. וזהו עולמם – עולמי.

בעולם זה חייתי חודשים – שנים – ואולי כל חיי? היש בכלל עולם אחר חוץ מעולמי זה, המורכב מקליפות תפוחי אדמה רקובות ולוח עץ קשה, שאותו חולקות בלילה כמה אסירות...

הרחק־הרחק, בערפילי זכרוני ובתת הכרתי, מרחפת הרגשה עמומה, כי פעם היה הכל אחרת; פעם היה אבא והיתה אמא, היה בית והיה אוכל, היתה מיטה, ובית ספר, ובית הכנסת, ושבתות, וחגים, ושמחה – – –

וכעת נוסעת אני ברכבת על אדמת שוודיה החופשית, ועדיין אינני מבינה ואינני קולטת את עולמי, ששוב השתנה לחלוטין, ואינני רגילה לו.

אל מחנה הריכוז הגיעו אנשי "הצלב האדום" השוודי והוציאוני משם. הם ספרו לנו, כי בשבועות האחרונים למלחמה הסכימו הנאצים לשחרר כמה אסירות חולות וחלשות והרשו להן להגיע לארץ נייטרלית.

אינני מבינה בדיוק את כוונתם, ולאמיתו של דבר – גם לא מעניין אותי העניין. העיקר שעכשיו אני שבעה, הרעב אינו מכרסם בי וכרגע לא צפויים לי מכות ומוות. יותר מכך – אין בכוחי לתפוס.

שומרים שוודים מפקחים על הרכבת, כי לנו אסור לבוא במגע עם בני אדם אחרים, "נורמליים" – כאלה שלא היו במחנה ריכוז. וזאת, מחשש שאנו נגועות במחלות מִדבקות.

כך נוסעות אנו, חצי רדומות, עד אשר בסופה של הנסיעה מגיעים ל...מחנה! כן, שוב מחנה עם גדר ושער סגור! ואולם, במחנה זה התנאים משובחים: אנו מוכנסות לחדר שינה גדול ויפה, וכל אחת מאיתנו מקבלת מיטה משלה, לגמרי לעצמה. מי זוכר עדיין שיש "מותרות" שכאלה?? חמש ארוחות מזינות מוגשות לנו בכל יום; אנו זוכות למקלחות חמות, לסדין, לכרית; רופאים ואחיות בודקים אותנו ודואגים לבריאותנו. ואט־אט אנו מתחילות לקלוט, כי זוהי מציאות. זה אינו חלום יפה שיגוז בעוד מספר דקות – – –

הכל יפה ונאה. כל המטפלים בנו הם גויים אדיבים מאוד, המזועזעים ביותר לנוכח מצבנו וחפצים בכל ליבם לעזור לנו.

אך בליבותינו פנימה מתערבלות מחשבות של ייאוש ותקווה וגעגועים – האם אנחנו היהודים היחידים בעולם? האם לא נשאר אף פליט ושריד מכל עם ישראל? אבוי לנו, אם אנו שארית הפליטה ובלעדינו אין עוד...

לאחר ימים מספר אזרנו עוז ושאלנו את מיטיבינו הגויים – איתם יכולנו לשוחח רק בשפה הגרמנית, שלמדנוה במשך השנים

במחנות הריכוז – "האם יש בשוודיה גם יהודים?" כך שאלנו את מיטיבינו.

ואכן, כעבור כמה ימים התירו השלטונות הממונים ביקורים במחנה, ובין המבקרים – היו גם יהודים. בעיניים קרועות מתדהמה הביטו עלינו ועל מצבנו הגופני הירוד. אך היו אלה עיני יהודים יקרים... הזקנים שבהם ידעו מעט את לשון־אמנו, שפת האידיש, וכמה נעימים היו לאוזנינו צלילים של השפה שבה דברו עימנו הורינו זכרונם לברכה, וכמה זכרונות עלו בי לשמע שפת־האם שלי...

יהודי שוודיה פתחו לפנינו את ליבותיהם. הם הרעיפו עלינו מתנות ומלים טובות, וליבנו – התחמם קמעה.

גם אני התחלתי להאמין, שלא נשארנו היהודים הבודדים בעולם. אומנם, לא הורגלתי ליהודים מסוג זה – הם שוחחו ביניהם בשוודית, היו מגולחים למשעי ולראשיהם לא היה כיסוי. לי, שהגעתי מעולם יהודי־חסידי, נראה הכל שונה ומוזר, והייתי מבולבלת למדי.

ואולם, הודות למלים הטובות ולרצון הטוב של יהודים מתבוללים אלה, בכל זאת שמחנו בהם וחפצנו בביקוריהם.

לאחר שבועיים של הסגר הותר לנו לעזוב את המחנה. החולות שבינינו הועברו לבתי חולים, והבריאות כבר לא היוו סכנה לציבור בשוודיה... וכך, מי שהראתה מכתב הזמנה שנשלח אליה, או שאזרחים שוודים באו לקחתה – רשאית היתה לעזוב את המחנה, כטוב בעיניה.

גם אני נשאתי חן וחסד בעיניה של אשה נוצרייה זקנה. ליבה נכמר מרחמים על הנערה היהודייה האומללה (היינו, אני!) והיא מציעה לי לבוא לביתה, לחיות בצל קורתה ולהיות לה כבת. היא מוכנה לאמץ אותי באופן רשמי ולגדל אותי ומבטיחה לי כל טוב עלי אדמות.

כך הפכנו מייצורים דחויים ומאוסים על ידי הנאצים

ועוזריהם – לאובייקט לאהבתם של אנשים שונים, ולא מעטות מאיתנו נאותו להצעות האימוץ. החיים במחנה כבר היו להן לזרא, והן ביקשו לעצמן חיים פרטיים ונוחות אישית, מה גם שההצעות היו קוסמות לעיתים. אכן, הנסיון לא היה קל!

כמובן, גם המשפחות היהודיות הזמינו אותנו, ואף אני ביליתי כמה שבועות בחיק משפחה כזאת, שקיבלה אותי בזרועות פתוחות ובאהבה רבה וכנה.

במחנה פגשנו נציגים יהודים שונים והתנהלו שיחות בנושאים שונים. והנה, אט־אט התרגלנו למחשבה, שנוסף על מזון ודיור קיימים גם חיי רוח ודברים העומדים ברומו של עולם.

ערב אחד הודיעו כי תיערך שיחה של רב, אשר שמו לא היה ידוע לי. בשעה היעודה הגעתי עם כמה מחברותי לאולם האוכל, כדי לשמוע את דברי הרב.

אה! הנה הוא הגיע. הוא בא ומתקרב! ריבון העולמים, הייתכן שיש עדיין דבר כזה בעולמך? הבאמת קיים עדיין יהודי עם זקן וכיפה גדולה על הראש? הבטתי בדמותו האצילית של הרב, בזקנו השחור הארוך, בעיניו המקרינות חיות ואהבת ישראל מאחורי עדשות משקפיו הנוצצות... היה זה היהודי "האמיתי" הראשון שפגשתי לאחר שנות סבל ועינויים, והוא הזכיר לי את עיירתי, את סביבתי ואת כל אשר היה יקר לי. כך היו נראים היהודים שאליהם הייתי רגילה ולדמות כזאת ציפיתי, ייחלתי והתפללתי.

הקשבתי בדריכות לכל מלה שיצאה מפיו. עקבתי אחר כל תנועה שעשה. שמעתי דברים שאחרים לא דיברו עליהם. והדברים – כה קרובים היו לליבי וכה רציתי והשתוקקתי לשומעם – – – דברי הנחמה של הרב היו מתובלים בדבר תורה, ממש כמו שהיה אבא מספר לנו בבית בסעודה

השלישית... הוא דיבר על כשרות ושבת, על יהדות ומסורת אבות קדושה. ובסיום דבריו בישר על פתיחתם של פנימייה ובית ספר לבנות הניצולות והזמיננו להצטרף.

הרב יעקבזון! רבי ומורי! מסופקתני אם יָדַע מה הוא עולל לי באותה שעה!

לא ידעתי אז, כי הרב יעקבזון הריהו אחד מראשיה ומייסדיה של תנועת אגודת ישראל העולמית, קברניט ומנהיג דגול של היהדות החרדית. לא ידעתי אז, כי הוא עמד בראש תנועת קרן התורה העולמית, ובידו הופקדו – על ידי כל גדולי התורה ברחבי תבל – גורלם של מוסדות התורה בארצות רבות. לא ידעתי אז את תפקידו במסגרת תנועת בית יעקב, שבראשה עמד יחד עם הדמויות המופלאות – דוקטור שמואל דויטשלנדר ומרת שרה שנירר.

לא! את כל זאת לא ידעתי אז; ידעתי רק, כי בעצם הופעתו ודיבורו באותו ערב בלתי נשכח הוא הֶחֱיָה אותי מחדש! אומנם השוודים הטובים החיו את גופי, פרנסוהו וטפלו בו, אך הוא נשאר גוף – ללא נשמה. את הנשמה היהודית החיה הרב יעקבזון בקרבי מחדש, לאחר שהיא כמעט כלתה בצרות ובסבל בימי השואה.

כי לאחר אותה פגישה נכנסתי ל"ביתם" – בית לידינגה. שם למדתי להכיר מה פירוש מסירות נפש יהודית ומה משמע חינוך יהודי – ולימוד זה הפך חלק ממני. וכל אשר לי – מבחינה רוחנית – ממנו היה לי, ממנו ומרעייתו הרבנית.

"שלנו – כולו שלהם הוא" / א. פלינטנשטיין

"...**שמענה**, בנות יקרות, את אשר אומר הפסוק 'אשר קרך בדרך' (דברים כ"ה, י"ח) – עמלק קפץ לאמבטיה וקירר אותה... אותנו, כן, בנות יקרות, הוא קירר את ליבנו, אותו עמלק של דורנו" – נשמעות המלים מפיה של הרבנית יעקבזון היקרה.

וזו בדיוק היתה גם הרגשתי כאשר האזנתי לשיעורים בימי הראשונים בלידינגה אשר בשוודיה. הרבה לא הבנתי אז מהמדובר בשיעורים אלה, כי הם ניתנו לבנות ששהו שם כבר למעלה משנתיים, ואילו אני – היה זה לי יומי השני באותו מקום. אך – את מהות קרירות הלב, הלב שאותו קירר העמלק הידוע, הבנתי וחשתי היטב. וכך הפלגתי לי למעמקי יַמֵּי הפנימי.

...שוב נמצאת אני בגיטו לודז', מושפלת ומורעבת, כאשר השטן מרעיף עלינו עבודת פרך ביד נדיבה. באותם ימים רגשותינו עדיין לא קהו – ליבנו החם הומה היה ליקירינו ומוכנות היינו למסור את הנפש בעבורם. מה התגעגעתי בהגיעי לאושוויץ, בודדה ומושפלת, לימי גיטו אלה... הן שם, באושוויץ, נשרפו לנגד עינינו – הורינו, אחינו ואחיותינו, ועוד

מעט עומדות היינו גם אנו ללכת בעקבותיהם. ושם עלה עימם בעשן גם חום ליבנו המיוסר; הוא התרוקן מפנימיותו והתקרר מחומו.

ואותה קרירות המשיכה לשלוט בנו וללוותנו בכל תחנותינו: ביערות עד שם שרר קור של 20 מעלות מתחת לאפס, במכרות מלח בעומק של כ־700 מטר מתחת לפני האדמה, ועד לצריף המוות ברגן־בלזן.

שוב הנני רואה את עצמי באותו בלוק, מתרוממת מהרצפה, כי המוגלה שנצטברה מציקה ללא נשוא ואי אפשר לשכב. יחד עם חברה לצרה, נתמכות זו בזו, אנו משתרכות אל הצריף הקרוי משום מה "מרפאה". שם – לכל היותר מוכנים למרוח משחה הגורמת לפיצוץ המורסה, והמוגלה מתחילה לזרום כמו מברז פתוח.

ובשובנו למקומנו על הרצפה, נתקלות אנו בשני חיילים העומדים ליד ערימת גופות, והם צוחקים ולועגים לנו, כאומרים: "תראו, רק מרפאה נחוצה להן!"

צחוקם הלועג מייבש לחלוטין את שארית הלחלוחית שאולי עוד נותרה בלב. נשכבות אנו במקומנו ללא רצון להקל על מכאובנו, וזאת על אף שהפצע הפתוח – השורץ יצורים חיים עד אינספור – מוצץ את לשדנו. ואנו נכנעות אט־אט למאוויי השטן, השואף להרוג נשמות אלו, שעדיין נותרה מעט רוח חיים באפן.

במצב כזה מוצאים אותנו האנגלים, המשחררים, המעבירים אותנו לשוודיה כדי שהעצמות היבשות יקרמו מעט עור וגידים.

אך – להחם את ליבנו לא עלה בידם!

*

כסהרורית התהלכתי בחדרים היפים, המשופעים בטוב גשמי. חיפשתי טעם בחיים שניתנו לי במתנה.

מנעמי החיים לא הצליחו להפשיר את הלב הקפוא. עד...

עד שנתקלתי באישיות זוהרת, המפיצה אור מרפא, וסביבה התקבצו נשמות, שהנאצים ימ"ש כמעט והרגו על אף שאת גופם לא לקחו. וכבמטה קסם – עם כל חום ליבו, הלוהט אהבה לנדכאים, לאודים מוצלים מאש – הוא מפיח בהם אט־אט רוח חיים. היה זה הרב יעקבזון.

ובן־רגע ידעתי והחלטתי: זהו הסנטוריום (– בית המרפא) הטוב ביותר בעבורי מכל מקומות המרפא שמציעים השוודים. אך, דא עקא, המוסד בלידינגה אינו יכול לקלוט בנות חולות נוספות, כאלו הזקוקות לדיאטה מיוחדת וכדומה – זאת משום הקשיים הכספיים שבהם הוא שרוי.

אך – הַיִרְפֶּה איש המתהלך בחושך ורואה שביב אור בקצה המנהרה? הלא יימשך הוא למקור האור בכל כוחו...

וכך התקבלתי לבית הספר של הרב והרבנית יעקבזון.

מיד בימים הראשונים לשהותי בבית זה חשתי בחום השופע סביבי ומתחיל להפשיר את כפור ליבי.

היטב הבינו הרב והרבנית, שראשית יש צורך להחם את ליבנו הקפוא; להוציא ממלתעות השטן את הטרף שעדיין מחזיק בידו – כלומר, את נשמותינו. כי גם בשוודיה עצמה ארבו לנו נסיונות רבים – השוודים הזמינונו לבתיהם, ובהשפיעם עלינו כל טוב גשמי משכונו לבתי הספר שלהם, ביודעם עד כמה כמהות אנו ללימודים. אך ה' היה בעזרנו, ושלח לנו את מלאכי ההצלה, אשר עזבו את כל צורכי ביתם, וכל דאגתם נתונה היתה אך לנו.

למרות העובדה שהייתי כבר כבת 15 עם פרוץ המלחמה, התרוקן ליבי מכל וכל משך חמש השנים הנוראות בהן נלחם הצורר נגד גופינו ונשמותינו. הייאוש אכל בי בכל פה, והשאלה

הנצחית "למה?" נקרה בי בכל עוצמתה – "למה דווקא אנוכי שרדתי מכל משפחתי הענפה?" והמסקנה שהגעתי אליה היתה פשטנית מאוד: כנראה לא זכיתי להימנות עם הקדושים! ואם כן, במה אתקן את דרכי? מי יאלפני בינה בעולם הקר והמנוכר? נפשי נשברה בקרבי בזוכרי את ביתי החסידי, החם והטהור; את הורי ובני משפחתי הקדושים. ואילו אני – ככלי מלא בושה וכלימה; נשארתי בחיים, אך אין בכוחי לממש את צוואתם, שהעומסה על כתפי החלשות!...

ועם מטען הסבל והיגון הזה הגעתי לביתי החדש בלידינגה.

הימים – ימי אלול. הדלקתי נר נשמה לזכר יקירי, כי היה זה הזמן המקביל לתקופה בה הגענו לאושוויץ.

שקועה הייתי בהרהורי המרים, והנה גילה הרב את נר הזכרון בחדרי. וכמו קרא הוא את מחשבותי ונתן פורקן לרגשותי, פנה אלי ואמר: "בתי, קראי והסבירי את הפרק בשמואל א', אותו אנו לומדים כעת."

ואני – הבנתי את המסר: "קדיש אין מי שיאמר אחרי בני משפחתך הקדושים – אם כך, למדי אַתְּ לעילוי נשמתם."

וכך, הסיר הוא – במלותיו הנבונות והקולעות למטרה – עוד שכבה ממעטה הקרח שנצטבר בליבי.

ובכך אין די: גם בשיניים, שנרקבו כמעט כליל בגיטו ובמחנות, הבחין הרב. ולמרות הקופה המדולדלת של מוסדנו ועל אף היוקר שבטיפול בשיניים באותם ימים – לא נח ולא שקט עד שיתוקן הדבר. וכך גם ראה בחסרונו של מעיל בבוא החורף, ושוב – לא הרפה עד שראה אותי לבושה במעיל מחמם.

כמה חום ואהבה הקרין הרב יעקבזון במעשיו אלה על ליבנו הקפוא והדווי – זאת יכול לחוש רק מי שהדבר נשלל ממנו!

לא רק את ליבנו קירר הצורר – אלא, גם את מוחנו רוקן. והרבנית יעקבזון – ביד אָמָן, בסבלנות ובאהבה אין קץ הזינה את המצבר הקרוי מוח, עד שכל אחת מאיתנו הבינה על מה

ולמה הושארנו בחיים ומה תפקידנו בעולמנו. המוח הועסק בלימוד, וכך נדחו והודחקו ממנו כל המחשבות הבלתי רצויות.

וכך, הרב בְּכֹה והרבנית בְּכֹה חממו את ליבנו ומלאו את מוחנו – ותחת כנפיהם הסוככות והחמות הלכנו הלוך והתבגר, עד שבמסירות נפש הביאונו למחוז חפצנו – לארצנו הקדושה. ולא חדלו הם לסוכך עלינו, עד שכל אחת מאיתנו מצאה – בהדרכתם – את עיסוקה המתאים, ומעל לכל – בנתה את ביתה ועולמה.

כיום, כאשר עומדות אנו ומביטות על בתינו הבנויים, ברוך ה', על אדני הקדושה, כצוואת קדושי עליון, שמסרו נפשם על קידוש ה' – נאמר בפה מלא, כדברי רבי עקיבא "שלי ושלכם – שלה הוא" –

"שלנו – כולו שלהם הוא." הן בזכותם אנו רואים, ברוך ה', את משפחותינו הבנויות לתלפיות.

וכבר כתבה אחת מבנותינו: בַּעֲלות הרב והרבנית ז"ל למרום, יצאו לקראתם הורינו ומשפחותינו, שאת מורשתם אנו נושאים בגאון, ואמרו להם "יישר כוחכם!"...

מושג ושמו "לידינגה" / רבקה לוי

קהילתנו הקדושה, קהילת פאקש שבדרום־מערב הונגריה, על יד נהר הדנובה – היתה מאחרוני הטרנספורטים שהגיעו לאושוויץ. אחרי הסלקציה הראשונה, הגדולה, הועברנו למחנה – ללא הורינו. כעבור שבועות מספר נודע לנו מה עלה בגורלם – אך המוח לא קלט את ממדי האסון והלב מיאן לקבל את האמת המרה. וכך, באופן אינסטינקטיבי, נדחקו הידיעות העקשניות הללו אל מתחת לסף ההכרה, וחלף זאת – נתמלאה כל ישותנו אמונה איתנה בה׳ ובטחון אין קץ, כי הכל־יכול יפדה אותנו מן הגיהנום עלי אדמות הלזה.

*

השנה – שנת תש״ה (1945). תקופת האביב. הפסח עבר עלינו במחנה ברגן־בלזן ללא חמץ וללא מצה, אך עם מרור לרוב... מגיפת הטיפוס משתוללת בכל עוז וקוצרת מדי יום קורבנות חדשים. והנותרים – מוכי הרעב – משתרכים כצללים, חסרי כוח.

צבא בעלות הברית מתקרב אל המחנה. רעם התותחים מתגבר ומתחזק ומגיע לאוזנינו בבירור, ובלילות מוארים השמיים מן הפצצות.

זוכרת אני שאנו, קבוצת בנות חדורות אמונה ובטחון, שהשיר "אני מאמין" ליווה אותנו בכל דרך האימים, עמדנו בירכתי הבלוק והתדיינו בשאלה: איך תהיה הגאולה הממשמשת ובאה? הישלח לנו את ה' משיח צדקנו כבר עכשיו, או שמא האנגלים המתקרבים הם שיהיו שליחי ה' לשחררנו?

חלפו עוד ימים מספר, וביום 15 באפריל (לדאבוני, התאריך העברי אינו ידוע לי!) שחררו האנגלים את מחנה ברגן־בלזן. קשה לתאר את תמונת הזוועה שנתגלתה לעיניהם, קשה לשחזר את המצב שבו היינו שרויים – אך זוכרת אני היטב את השמחה הגדולה מחד גיסא, ואת קהות החושים מאידך גיסא, ששימשו בערבוביה ברגשותינו.

עברו שבועות, ואנו נשארנו בברגן־בלזן תחת פיקוחם וטיפולם של האנגלים.

במשך כל התקופה שבה שהיתי באושוויץ ובברגן־בלזן, הייתי יחד עם אחותי רחל ע"ה. בת 13 היתה בהגיעה לאושוויץ. היא עברה את כל תלאות הדרך, אך הרעב והמחלות החלישו אותה במיוחד. האנגלים העבירו אותנו לבית חולים, וכחודשיים לאחר השחרור, בד' בתמוז, סמוך לעת הדלקת נרות שבת – החזירה את נשמתה הטהורה. יהי זכרונה לברכה!

כעבור שבועיים הודיעו לנו, שאנו, החולות, ניסע לשוודיה. העלו אותנו על רכבת מטעם "הצלב האדום", והשיירה עזבה את ברגן־בלזן.

בכיתי בדמעות שליש בעוזבי את המקום. אל המחנה נכנסתי יחד עם אחותי – ועתה הנני בודדה. שעות זלגו עיני דמעות אשר מיאנו להיעצר.

הגענו לעיר הנמל לובק, שם המתינה לנו אוניית פאר שנשאה את השם "פרנץ קרל" – שם אחיו של הוד מלכותו מלך שוודיה. האונייה, שהפכה לבית חולים צף, הפליגה צפונה,

לשוודיה השלווה.

היתה זו הפעם הראשונה בחיי שראיתי ים. ועל אף שסבלתי מחום גבוה, עליתי לסיפון להביט בים. מה נהדר היה המראה! הים השקט השרה שקט ושלווה בכל! ידעתי שהרואה ים מברך ברכה כלשהי, אך לא ידעתי מהי הברכה.

מקץ שלושה ימים של הפלגה הגיעה האונייה לשוודיה ועגנה בעיר נורצפינג. השוודים קיבלו אותנו בחיבה, ורופאים ואחיות טיפלו בנו במסירות. במשך שלושה שבועות היינו נתונים בהסגר ועברנו בדיקות רבות. באותו מקום ביקר אותנו הנסיך פרנץ קרל (שעל שמו נקראה האונייה בה הפלגנו הנה), והפשטות שבה ניגש לכל חולה וחולה היתה לפלא בעיני.

תחנתנו הבאה היתה בית הבראה בלפסטברוק, שם עברו עלינו "הימים הנוראים" הראשונים לאחר השחרור.

השוודים דאגו לנו והעניקו לנו הרבה מאוד: מזון, ביגוד, טיפול רפואי, אפילו דמי כיס קיבלנו. אך בשטח ה"אידישקייט" רבה היתה העזובה. צעירות היינו – ללא הורים וללא מורי דרך.

בראש השנה התפללנו ביחידות, זעיר פה זעיר שם. יום כיפור עמד בפתח, ובפני עמדה בעיה גדולה: האם מותר לי לצום? הרופאים הורו לי לאכול היטב ולנוח הרבה כתרופה נגד מחלת הריאות שפקדה אותי – ואני התלבטתי עד עמקי נפשי: הלאכול? אפילו באושוויץ, בצריף של אלף בנות, כולנו צמנו. התלבטתי והתלבטתי, עד שבת מבוגרת ממני מהעיר בודפשט, אמרה לי: "רוז'יקה (– זה שמי בהונגרית), אני חושבת שתצו־מי!" היה זה לי כפסק דין – ואני צמתי.

לאחר החגים הועברתי לבית החולים האקדמי בעיר אופסלה, שם הייתי פליטה יהודייה בודדה בין השוודים. רק מאוחר יותר הגיעה לשם פליטה נוספת, וביחד שהינו במקום כשלושה חודשים.

התחנה הבאה היתה העיר סטרנגנס, בה הוקם בית חולים מיוחד לפליטות, ושם כבר יכולתי לחוש במידת מה, כי בתוך עמי אני יושבת. במקום זה הכרתי את זלטי ווידר ע"ה, עלמה יקרה – "אידישע נשמה" – שעוררה אותנו לכל דבר שביהדות. היא ארגנה ודרבנה שיהיה לנו פסח כשר והלהיבה אותנו בהכנת הפסח, אף שכנעה את הרופאים כי העמל שבהכנות לפסח והמזון הבלתי שגרתי של פסח לא יזיקו לבריאותנו.

לקראת הימים הראשונים של החג הגיעו אליו שני בחורי ישיבה כדי לנהל את הסדר, ובליל התקדש החג נעמדנו כולנו לתפילת ערבית. נשגב היה המעמד – כל אחת התפללה בכוונה; כל אחת הרגישה שזה לנו חג החרות הראשון – במלוא מובן המלה – אחרי השחרור.

שמירת הפסח כהלכתו הזכירה לנו מאוד את הבית!

כשנה לאחר שהגעתי לשוודיה הבראתי, ברוך ה', ויכולתי לעזוב את בית החולים. לנו, הנוער, ניתן להמשיך בלימודים, ואכן הוקמו בעבור הפליטות בתי ספר שהשתייכו לזרמים רבים ושונים.

רציתי מאוד ללמוד, אך כמובן – בבית ספר דתי. נזכרתי שאי־פעם שמעתי מפי אבי ע"ה, שהיה רוצה כי אלמד בבית הספר בית יעקב (בפרשבורג, שהיתה קרובה לעירנו). אך כעבור זמן עברנו להונגריה, ובעירנו לא היה בית ספר בית יעקב. ופה, בשוודיה, היכן יש מקום כזה??

והנה, קרובת משפחה חשובה, שבקרה אותי בבית החולים, סיפרה לי על לידינגה, שהוא בית ספר דתי ושפת הלימוד בו היא אידיש ולשון הקודש.

"כיצד אוכל ללמוד שם," הקשיתי, "והרי שתי השפות אינן נהירות לי?"

אך היא השפיעה עלי שאבקש להתקבל לשם, ורק לשם.

כתבתי איפוא אל כבוד הרב והרבנית יעקבזון – וקיבלתי תשובה חיובית. וכך נסעתי ללידינגה עם עוד חברה טובה, רחל ויינברגר ע"ה.

מה נָעַם לי לשמוע, ברגעים הראשונים אחר כל תלאות הדרך, את המלים "שלום! שלום!" בלשון הקודש, שהורעפו עלי מכל עבר.

לא אשכח כיצד הרב יעקבזון, בעל הדרת הפנים, נכנס במרוצה לחדר וקרא בחיבה: "אה! את רבקה א.!" והוא הדגיש "רבקה" – ואני שומעת ומבינה: רבקה ולא רוזה! והרי גם בבית הורי עמדו על כך שאיקרא בשמי העברי. קולו של הרב יעקבזון מצלצל עד היום באוזני. כבר במלים אלה הרגשתי את טוב ליבו ואת אהבת הבריות השופעת מליבו החם. ואכן, במשך הזמן למדתי לראות עד כמה הרב והרבנית יעקבזון משתדלים רק להיטיב לנו ולראות אותנו מאושרות.

מהר מאוד התרגלתי ללידינגה – לבית עם הרב והרבנית שהיו כהורים דואגים, ועם מורים ומורות מסורים. ואנו הבנות – דומה שהַשַׁלְנו מעלינו את הדאגות ובמידת מה הצלחנו להשאיר מאחורינו את העבר המר. פה, בלידינגה, יכולנו לחיות בשלווה והשקט ולקוות לעתיד טוב יותר, בעזרת ה'. יכולנו לשקוע בלימודים – ואכן, חריצותנו היתה רבה. צמאות היינו לשמוע וללמוד.

זוכרת אני את השיעורים הראשונים בחומש מפי הרבנית. בתחילה תרגמנו כל פסוק לאידיש־גרמנית, כי עדיין לא הכרנו את לשון הקודש. ואני עצמי התקשיתי גם באידיש. לעזרתי באה חברתי לכיתה, פירי וויס ע"ה. מדי יום אחר הצהריים התיישבנו על הדשא בגינה, והיא – בסבלנות רבה – שיננה איתנו, התלמידות החדשות, את השיעור, עד שידענוהו על בוריו.

הרבנית שיתפה אותנו, התלמידות, בשיעורים באמצעות שאלות. כל תשובה נכונה של תלמידה זכתה לתגובה מעודדת. יותר מאוחר התחלנו ללמוד רש"י, והרבנית, בכשרונה המיוחד, העשירה את עולמנו עם פירוש רש"י.

את החינוך קיבלנו מתוך לימוד, ומעולם לא ניתן לחניכה מוסר ישיר. וכך, במסירות נפש, הצליחו הרב והרבנית להרים ולרומם כל אחת לפי דרגתה.

עד כמה זכינו לתשומת לב ולהבנה מצד ההנהלה אפשר ללמוד אפילו על פי חלוקת המכתבים בכלל ובשבתות בפרט. אנו, הבנות, צמאות היינו למכתבים של שרידי משפחותינו – ההנהלה הבינה לרגשותינו, ובשבתות היו מעטפות המכתבים שנתקבלו בו ביום נפתחות על ידי השמש הגוי של בית הספר, והמכתבים עצמם נמסרו לנו ישירות לקריאה!

*

חוויה בלתי נשכחת היתה הדלקת נרות חנוכה. אחרי שירת "מעוז צור" אדירה, מפי כשבעים בנות, רצה הרב לשמח את פליטות החרב הצעירות, והוא שיחק איתנו במשחק "קונקרט או אבסטרקט" (משחק הדומה ל"משחק הנעלם" או "20 שאלות" המוכר בימינו). אנו בחרנו בעצם או במושג מופשט, והרב היה צריך למצוא את הנעלם. ואכן, בפקחותו הרבה ועל ידי שאלות מבדחות הגיע במהירות אל הנעלם... כשאני משחקת היום עם נכדי שיחיו במשחק הזה – אני מרגישה את עצמי חוזרת אל מה שחוויתי אז...

את השפה העברית רכשנו מהר מאוד הודות למסירותה של מורתנו חיה ע"ה. כל השיעורים נמסרו בשפה העברית: גיאוגרפיה, גיאומטריה ועוד. לדאבוני, אינני זוכרת הרבה משיעורי גיאומטריה פרט לחוק הראשון האומר: בין שתי נקודות אפשר להעביר רק קו ישר אחד, וכן את המלה "נתון". ובמושגים מועברים יש כאן, בעצם, ממש הוראת דרך בחיים: א) מנקודת

המוצא אל נקודת המטרה (הנכונה!) אפשר להגיע רק בדרך ישרה. ב) "נתון" – מה שנתון זה מה שיש, ובזה עלינו להסתפק!

כוח השירה העשיר וחיזק אותנו מאוד. בלילות שבת, לאחר התפילה, שרנו במעגל "שלום עליכם", ובסעודות, ליד השולחן, התנגנו להן זמירות השבת. נזכרת אני בשיר "זה השולחן", שלימדה אותנו בתיה ר., שברבות הימים בתה נהייתה לי לכלה נאמנה. זוכרת אני גם את השיר "הנה ימים באים... לא רעב ללחם ולא צמא למים" – שהתעמקתי במלותיו והבנתי את משמעותן. עוד אזכור את השיר "הנה מה טוב ומה נעים", שלמדה אותנו פ. גאנץ ע"ה, שהיתה מבית חסידי ויז'ניץ, ולאחר פטירתה הפתאומית המשכנו לשיר את השיר הזה בכאב וברתת.

בשוודיה למדנו להכיר את אור הצפון. בניגוד לימים הקצרים בעונת החורף, בקיץ השמש כמעט ואינה שוקעת, והלילות בהירים. וכך, בליל חג השבועות, בשעה מוקדמת מאוד – לפני שתיים לפנות בוקר – הפציע השחר ויכולנו להתפלל תפילת שחרית.

הגיעו הימים הנוראים. ראש השנה ויום כיפור עברו עלינו באווירת התרוממות. אורחות רבות באו – מרביתן חולות שקבלו חופשה מבתי החולים – והאולם הירוק נמלא במתפללים.

רגיל היה הרב יעקבזון לנאום בסעודות שבת וחג. לא אשכח את נאומו במוצאי יום כיפור האחרון בלידינגה. "עברי אנוכי" – הדהד קולו האדיר במלותיו של יונה הנביא. הוא דרש שנדע ונרגיש, שאנו – שהגענו מגָלויות שונות – כולנו בנות העם היהודי.

פה המקום לציין, כי "האולם הירוק" היה מושג מלבב

בלידינגה. האולם שימש למקום תפילה, להתכנסויות, לאסיפות וכיוצא באלה, והוא זכה לכינויו על שם השולחן הירוק הענקי שניצב במרכזו.

*

והנה הגיעה הבשורה – אנו עולות לארץ ישראל! הבשורה הרעידה את ליבות כולנו – הלא זה היום שקיווינו וציפינו לו!

התכונה היתה רבה. וביום האחרון, לעת ערב, התאספנו כולנו באולם הירוק. התפללנו תפילת ערבית בכוונה רבה, והרב דיבר אלינו ובירך אותנו בברכת הדרך – "ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך". ובזאת יצאנו לדרך.

הרבנית נסעה איתנו, ואילו הרב נשאר לפי שעה בשוודיה, עם הבנות שפניהן מועדות היו לאמריקה. הוא דאג להן עד שהסדיר את ענייני נסיעתן על הצד הטוב ביותר.

קשה היתה הפרידה מהבנות הבוכיות שנשארו. קשה היתה הפרידה גם מהמקום שבו שהיתי למעלה משנתיים ימים. קן חמים היתה לי לידינגה לאחר כל תלאות המלחמה. ואני בירכתיה לשלום: שאי שלום לכל עברייך – לסלעייך הפזורים סביבך, לים שבירכתייך, למדשאות רחבות הידיים, עליהן ישבנו קבוצות־קבוצות, למדנו בחשק ונהנינו מאווירך הצח והזך – –

וכך, כששירת "שים שלום" על שפתינו, יצאנו לדרך, לתחנה המרכזית של שטוקהולם. אמורים היינו לנסוע כל הלילה, ובדאגה ובמסירות הוזמן בעבורנו קרון שינה.

והנה, בעלותנו לרכבת, הפטיר הכרטיסן: "מונגה יודרנה!" שפירושו: "הרבה יהודים." טעם מר של אנטישמיות השאירה בפינו הערתו של הכרטיסן. ההערה נאמרה, כפי הנראה, כתוצאה ישירה מהריגתו של המתווך השוודי, הרוזן ברנדוט, בארץ

ישראל בדיוק באותם ימים.

ועם כל זאת – אנו, הפליטות, אסירות תודה על כל הטוב שגמלו עימנו ממשלת שוודיה והעם השוודי, ותמיד נזכרם לטובה.

"טֶק סוֹ מִקֶט!" – תודה רבה, בשוודית.

*

ימים ספורים לפני ראש השנה תש"ח עזבנו את שוודיה, ולאחר טיסה בת חמש שעות – דרך דנמרק – הגענו לאמסטרדם שבהולנד. ראש השנה עבר על כולנו בהולנד, וביום צום גדליה עלינו לאונייה "נגבה" – יחד עם עוד מאות ילדים ובני נוער, כולם מפזורות אירופה.

ביום כיפור היינו על האונייה, וחדר האוכל הפך לבית כנסת, שם עמדנו בתפילה כל היום. ולקראת סוכות נבנתה סוכה על הסיפון – אך היא הוקמה ליום אחד בלבד, כי כבר במוצאי החג הראשון דרכו רגלינו על אדמת ארץ ישראל, ובברכת "שהחיינו" נשקנו את עפר ארצנו הקדושה.

הימים – ימי מלחמת השחרור, ובחשכת לילה, בחשאי, הסיעונו לבית עולים בבנימינה.

מורנו, הרב וולבה, שעלה לארץ קודם לכן – ביקר אותנו לראשונה בבית העולים. זוכרת אני את דבריו המעודדים, שנשתדל תמיד לראות את היפה שבכל דבר; נראה את השמיים התכולים של ארצנו הקדושה – וכשהלב יתמלא בכך, לא יהיה בו מקום לכניסת דאגות ומחשבות מטרידות.

לאחר כמה שבועות העתקנו מושבנו לבית חלוצות חיפה, שם התגוררנו והמשכנו ללמוד וגם לעבוד. בתחילה לא היה חשמל ב"ארמוננו", ואולי חסרו עוד דברים קטנים; גם לאקלים החם של הארץ קשה היה להתרגל – אך במצב רוח מרומם ובתחושה של "בית" התיישבנו בערבים סביב הרבנית יעקבזון,

שמסרה שיעורים וקראה באוזנינו את מכתביו המשעשעים של הרב.

כעבור חודשים אחדים הגיע גם הרב יעקבזון ארצה. הוא לא הודיע מראש על בואו, כי רצה להפתיענו. ואנו כה שמחנו להצטרפותו לחיק המשפחה; עתה היתה המשפחה שלמה ומאוחדת!

חלפה עלינו שנה בחיפה, ונסתיימו לימודינו. "חוג לידינגה" התפזר – כולנו יצאנו לעבודה: מי להוראה, מי לגננות או להדרכה, ולכל עבודה שתפארת היא לעושיה. ובמסיבת הפרידה הנרגשת נשפכו דמעות כמים.

הרב והרבנית יעקבזון עברו להתגורר בירושלים. סיפורה של לידינגה תם – אך לא נשלם; סיימנו – אך לא נפרדנו. בית הרב היה פתוח תמיד בפנינו, וגם כשהקמנו משפחות הוספנו לבוא ולבקר את האנשים היקרים ששלח לנו ה' לעזרנו ולהחיות את נפשותינו.

וכך היה ביתם של הרב והרבנית יעקבזון בבחינת בית הורים בעבורנו, עד אשר נתבקשו הרב – ושנתיים אחר כך הרבנית – לישיבה של מעלה. חבל על דאבדין ולא משתכחין!

"כמו משפחה חמה וגדולה" / בלומה רייס

כארבעים שנה לא סיפרתי, ואפילו השתדלתי לא לזכור, את אשר עבר עלי בילדותי, באותם ימים שחורים ואפלים. ואולם, לפני כמה שנים, ביום הקדיש הכללי לקורבנות השואה, הפצירו הרבנים בקהל לזכור ולא לשכוח, ובעיקר – לספר... ולספר...

*

ילידת הונגריה אני. כידוע, השנים הראשונות של מלחמת העולם השנייה עברו על הונגריה בשקט יחסי. והנה, באביב תש"ד (1944), עלה הצורר גם עלינו. יום לאחר חג הפסח גורשנו מעירנו לעיר אחרת ושם נכלאנו בגיטו. לאחר שבועות מספר הועברנו דחוסים וצפופים בקרונות בהמות לאושוויץ. היינו משפחה ענפה – סבא, סבתא, דודים ובני דודים. באושוויץ קידם את פנינו מנגלה ימ"ש – את אמא והאחים הקטנים שלח שמאלה, ואני ואחותי נשלחנו ימינה. קשים ומרים היו הימים שעברו עלינו באושוויץ ובקושי רב החזקתי מעמד.

לאחר שלושה חודשים הועברנו לדכאו, שם עבדנו בשדה

התעופה של מינכן הסמוכה וכן בחקלאות. באחד הימים הפציצו מטוסי בעלות הברית את האיזור. "הפגזת שטיח" קראו להפגזה מסוג זה, כיוון שהפצצות נורו מהמטוסים בזו אחר זו, כשטיח ארוך.

עשרות אווירונים הפציצו את הסביבה, ואנחנו, האסירות, עמדנו בחוץ – לפי דרישת הגרמנים – על מנת שהטייסים יראו אותנו מלמעלה בבגדי פסים שלנו ויבינו כי אנו אסירים, ומשום כך אולי יחדלו מההפצצות.

בתחילה – שמחנו, שרנו ורקדנו בחוץ. חשבנו שהנה־הנה מגיע קיצם של הגרמנים. אך כשההפצצה נעשתה רצינית וחמורה מאוד, מיהרנו להסתתר במה שנחשב כביכול ל"מקלט" בעבורנו. כך עברו עלינו שעות של חרדה איומה, תחת מטר פצצות צפוף שלא חדל אפילו לרגע. רוב הזמן התפללנו ודיברנו על הבית ועל הימים הטובים ההם – – –

כשסוף סוף השתרר שקט, העזנו לצאת החוצה. חורבן! – זה מה שקידם את פנינו. הכל סביבנו היה הרוס, כמו לאחר רעידת אדמה קשה. בכל השטח היו פזורות גוויות של אנשים ובעלי חיים.

השומרים שלנו לא הופיעו – התברר אחר כך, כי המקלט שבו הם הסתתרו ספג פגיעה ישירה. החלטנו להתארגן וללכת "הביתה", אל המחנה. הכבישים היו הרוסים לגמרי, אך אנו הלכנו והלכנו עד שלאחר יום וחצי הגענו למחנה. כשהגענו – השומרים בשער לא האמינו למראה עיניהם. בכל הסביבה היה ההרס איום ונורא, כמעט ולא נשארה נפש חיה – ואילו אנו, כל שישים הבנות היהודיות, נשארנו בחיים!!

בסמוך למחנה שלנו היה מחנה לאסירים, והיו כלואים בו כמה רבנים חשובים. כששמעו שנותרנו בחיים, אמרו שהיה לנו נס גלוי ולמרות הצרות שעדיין לפנינו – בנות אלה יישארו בחיים. לדאבוננו, מכל שישים הבנות נותרנו רק כשלוש־ארבע

בנות. רובן נספו מאוחר יותר בברגן־בלזן, ובהן אחותי צפורה ע"ה, שנפטרה שם ביי"ג באייר תש"ה (1945), כעשרה ימים לאחר ששוחרר המחנה, ולזכרה היקר נכתבות שורות אלה.

בברגן־בלזן לאחר השחרור השתוללה מגיפה הטיפוס ולא הצליחו לטפל בכולנו. כשבועיים לאחר השחרור נבדקנו, ואני – ועוד רבים אחרים – סוּמַנוּ בסימן שחור על המצח, שמשמעותו היתה כי לא כדאי להשקיע בנו מאמץ רב כיוון שאין לנו סיכויים לחיות. ואולם, עברו שבועיים, ואני – ועוד כמה בנות – נותרנו בחיים. או אז הפנו אותנו לבית חולים, שם נתנו לנו דיאטה מיוחדת להבראה. באותו זמן שקלתי 30 קילוגרם בלבד, ורופא אוסטרלי, שגילה הרבה רצון טוב, שאל אותי אם תמיד הייתי כה רזה. בחדר שהו עוד שתי נערות, קרובות משפחה, שהכירו אותי עוד מהבית – ולשמע שאלתו של הרופא פרצו בצחוק גדול; הן זכרו אותי מהימים ההם כ"עגלגלה" ביותר...

חלפו מספר שבועות, ואנו הועברנו להחלמה בשוודיה. תחילה שהינו בעיר מלמו, שם הקיפו אותנו עיתונאים וצלמים. משם הועברנו ללוֹקָה־בְּרוּם, מקום נופש נפלא, בו שררה שלווה פסטורלית. היינו כחולמות – לא האמנו שה"חגיגה" הזו יכולה להימשך, ומדי ערב היינו לוקחות בחשאי מהשולחנות לחם, עוגיות ושאר מאכלים לחדרינו. כשנודע הדבר להנהלה, חיפשו פתרון לעניין עד שטיפלו בנו באופן פסיכולוגי – מדי ערב, לפני השינה, ארגנו לנו עוד ארוחה קלה...

כל אותו זמן, מאז השחרור, אכלנו מזון שהיה לא כשר. ואולם, בהגיע ראש חודש אלול החלטנו – עשר בנות – כי מעכשיו לא נאכל יותר את המזון הזה, ונקפיד לאכול אך ורק מזון כשר. ביקשנו איפוא שולחן מיוחד שבו יוגשו רק מאכלים

צמחוניים. ואכן, בקשתנו התמלאה.

והנה, כשהגיע יום כיפור ואנו חזרנו מהתפילה לאחר הצום – הגיע לאפנו ריח של מזון מבושל, והריח היה חשוד ביותר. התברר, כי הארוחה שהכינו לנו הכילה בשר לא כשר. הם חשבו שהנה עכשיו, לאחר הצום, נסתיימו הימים ה"חלביים" – כמו, להבדיל, אחד ממנהגי הנוצרים...

זמן קצר לאחר אותו מאורע הגיע אלינו הרב יעקבזון ואסף אותנו – כמה בנות שידוע היה לו כי הן מבתים דתיים ואפילו חסידיים. הועברנו ללידינגה, הסמוכה לשטוקהולם – וקשה לתאר באיזו מסירות טיפלו בנו הרב ואשתו הרבנית וכל הצוות המסור והנהדר: הרב וולבה, המורה רבקה, המורה חיה והזוג איגל.

היתה גם דודה שיינדל המבשלת, אשה יקרה ביותר. תמיד זכרה שאני אוהבת לאכול בשבת ראש של דג ושמרה אותו בשבילי...

קשה, קשה לתאר את האווירה הנהדרת ששררה בלידינגה. היינו ממש כמו משפחה חמה וגדולה. אינני יכולה לתאר לעצמי כיצד היינו מתגברים על עברנו הנורא בלי עזרתם ודאגתם של אנשי הצוות המסורים.

אני זוכרת שבאחד מלילות השבת כולן שרו ורקדו, ורק אני ישבתי בפינה ובכיתי. לא אשכח את הרב וולבה, שלא זז ממני עד שהסכמתי להצטרף למעגל הרוקדות.

בכלל, לא ניתן לתאר את האחווה והאהבה שהקיפה אותנו. אני סבורה שבימינו קשה למצוא אנשים מסורים שכאלה. ואולי בגלל זה לא חזרתי להונגריה, על אף שדודי, שחזר לשם עם משפחתו, ביקש ממנו להצטרף אליהם, לנסות לקבל בחזרה חלק מרכושו של אבי ואחר כך לנסוע איתם לארצות הברית. לא הרגשתי שיש בי כוח ומרץ לצאת מהחממה ששמה לידינגה.

רק אחרי כשנה, כשדודי ודודתי – משפחה יונגרייז – דאגו לי לסרטיפיקט, נסעתי לארץ ישראל.

מה מרגשת היתה הפרידה מלידינגה! שיינדל המבשלת ארזה לי אוכל, כי באונייה שבה הייתי אמורה להפליג לא היה מזון כשר, והרבנית יעקבזון נסעה איתי לשטוקהולם, לרכוש "נדוניה" לקראת הנסיעה כמעט כמו לקראת חתונה...

*

למרות העובדה שמאז אותם ימים חלפו כחמישים שנה, עד היום אנו בקשר מיוחד עם בנות־"סבתות" אלה. אנו נפגשות כמה פעמים בשנה בשיעורים, בשמחות או ב"פגישות מחזור", שאליהן מגיעות גם ה"בנות" שמתגוררות בארצות הברית. והכינוי שלנו – בסיפורים ובשירים – הוא: "אחיות לידינגה".

המלאכים של לידינגה / ע. לוין

בשחר ילדותי התגוררתי בעיירה בהונגריה. למרות העובדה, שהיהודים היו מתי מספר – איכותם היתה גדולה. הם שאבו מימיהם־רוחניותם מהמעיין הבלתי פוסק והשתדלו להחדיר את רוח ישראל־סבא גם לבניהם. נעימה אחת מתנגנת באוזני ואינה פוסקת על אף שעברו כבר שנים מזמן ששמעתיה – זוהי נעימת הגמרא שלמד אבי ז"ל בוקר בוקר וערב ערב, למרות טרדותיו המרובות בעסק הגדול שניהל. אכן, שונים היו היהודים בדור ההוא, ושונה עד מאוד היתה התקופה ההיא מהתקופה שבה אנו חיים.

דמות נאצלת עומדת תמיד לנגד עיני – זוהי אמי היקרה ע"ה, שהיתה אישיות שאין למצוא רבות כמוה ואין לי אל מי להשוותה כי אם אל שרה אמנו. טובת לב ומכנסת אורחים, לא שאפה אף פעם למותרות – אך מטרה אחת היתה לה: לעבוד את ה' ולחנך את בניה לעשות צדקה וחסד עם זולתם.

בזכרוני חרותים ימי עלומי הטובים, בהם חינכוני הורי היקרים והנאצלים. למרות העובדה שהיו אלה ימים קצרים, ולא זכיתי להסתופף בצילם של הורי לאורך ימים משום שנקטפו באיבם – הרושם של חינוכם היה כה חזק, שלא ייטשטש לעולם

ועד.

*

אושוויץ – חלום בלהות שאין השכל האנושי יכול לקולטו.

בבוקר, כילדי בית הספר לפני כניסתם לכיתה, עמדנו – אך לא לפני שער בית הספר ניצבנו, אלא לפני השער לתופת, בה עברו אלפים על אלפים – מי מהם לעבודת פרך ומי מהם לאבדון. על אף שמסתירים מאיתנו הכל, כבר ידועים לנו תכסיסיהם הארורים. והלב – כאילו עשוי אבן והעיניים אטומות. רק על דבר אחד בלבד חושבים – וזהו הרעב.

יום העבודה מתחיל ביציאת השמש ומסתיים בבואה. עבודת הפרך במצריים אולי היתה קלה יותר מאשר זו. חצבנו באדמה עד שכלו כוחותינו, ואחר נשלחנו לרפת להוריד מטעני קש מהעגלות. היהודים במצריים שוטטו וחיפשו תבן, ואילו אנו היינו שקועים בתבן. הרגשנו שכוחותינו כבר עזבונו!

שלהי הקיץ, ובאוויר כבר מרגישים את הסתיו. הגשמים מתחילים לרדת, ואנו עובדות תחת כיפת השמים – אך אל מי נבוא ונתאונן לשנות את גורלנו?

לפי חשבוננו, החגים ממשמשים ובאים. ימי הדין, בהם דן ה' יתברך את כל הברואים, אם שפלים ואם נכבדים – את כולם, באין הבדל. נודע לנו באיזה יום חל יום הכיפורים, וצמנו. לא קשה היה לנו הצום, כי רגילות היינו להסתפק במועט שבמועט.

והנה, לאחר יום כיפור הגיעתנו בשורה טובה: מעתה, לא נצא לעבוד בחוץ, עבודות אדמה מפרכות, אלא נעבוד באריגה. אין זאת אלא שנתקבלה תפילתנו, ורחמי ה' לא תמו! מעתה עבדנו בתוך צריפים ענקיים, עמוסים בבני אדם. גם כאן עבדנו

מבוקר עד ערב, אך יכולנו לשבת רוב הזמן וגם להשתמט מדי פעם מן העבודה.

בין כך ובין כך, הגיע החורף ועימו הקור הגדול. באחד הלילות התעוררנו כיוון שחשנו רטיבות – התברר כי השלג ירד לתוך הצריף שלנו, לתוך מיטתנו. (מיטת סדום היתה בוודאי יותר נוחה! המיטה הזו – אם אפשר לכנותה בשם מיטה – היתה כלוב עשוי מקרשים, אשר עליו ישנו כשש בנות.) אחותי, שהיתה ענוגה ביותר וסבלה פי מאה מאחרות, הצטננה וסבלה כאבים איומים עקב שן שנתמגלה. במקום כזה אין לצפות לעזרת בשר ודם, ורק הודות לסיגריה שנמצאה ברשותי והדלקתיה – הצלחתי להשקיט מעט את ייסוריה.

והנה, למחרת בבוקר – למרות קור האיימים והשלג והסבל, מנשבת רוח אחרת במחנה: אנשים לאלפים – אם אפשר עדיין לכנותם בשם "אנשים" – עוזבים ברכבות את גיא הצלמוות. מה קרה? לאן שולחים אותם, לחיים או למוות? – שמועות נפוצות, כי הרוסים מתקרבים.

לאחר יום של סיוט, שבו נשלחנו למקלחות, והיינו בטוחות כי זהו סופנו; לאחר שהצורר מנגלה הזכור לשמצה ערך בנו סלקציה והפריד ביני לבין אחותי – אירע לנו נס: הצוררים לא הוציאונו להורג. הרגע האחרון לא הגיע. במקום זאת, הותר לנו להתרחץ והוחזרנו כולנו למחנה. ולמחרת, לאחר שציידו כל אחת מאיתנו בחתיכת לחם – הושיבונו ברכבות. וזו היתה פרידתנו מ"גיא־בן־הינום", הלא הוא מחנה ההשמדה אושוויץ.

אחרי טלטול של כמה ימים ברכבת, כשברשותנו חתיכת הלחם שניתנה לנו כצידה לדרך, נעשינו אדישות לגורלנו. כשעצרה סוף סוף הרכבת בתחנה הסופית, הורו לנו ללכת ברגל בשלג עמוק, כשאנחנו לבושים בבגדים דקים ודלים. הלכנו והלכנו מבלי לדעת מהו מחוז חפצנו. השכל האנושי אינו מסוגל

לתפוס, כיצד יכולנו במצבנו ללכת ברגל שעות רבות בשלג גבוה!

החמה שקעה ודמדומי לילה בצבצו, כשהגענו ליעדנו – מחנה ברגן־בלזן. הוכנסנו – מאות נשים – לצריף אחד, ושם צנחנו על הרצפה החשופה ומרוב תשישות ועייפות – חיש נרדמנו.

גרוע היה בברגן־בלזן מאשר באושוויץ. שם, באושוויץ, אומנם עבדנו בפרך, אך נתנו לנו לכל הפחות אוכל, אם כי בצמצום רב. ואילו כאן – כבר לא היה לצוררים מה לתת ופשוט הרעיבו אותנו! פרט לכוס "קפה" שחור בבוקר ומעט מרק מסלק־סוכר לא קיבלנו דבר לאכול! גם מים בקושי נתנו לנו. ולהתרחץ – בכלל לא היתה אפשרות. מיום ליום תש כוחנו. תקוותנו להישאר בחיים היתה קלושה מאוד.

היה זה החודש האחרון לפני שיצאנו לחרות. באותו חודש התאכזרו אלינו הגרמנים יותר ויותר – גם הם חשו כי קרב קיצם וכילו בנו את זעמם. האוכל המצומצם – הצטמצם עוד יותר: רק פעם ביום קיבלנו מעט סלק־סוכר מבושל, וגם מים בקושי ניתנו. ואולם, כה התרגלנו לרעב עד שלא כל כך סבלנו בגללו, כי אם רק בשל הצמא. יום יום חשבנו שקיצנו כבר הגיע. אחותי החלושה כבר לגמרי לא יכלה לעמוד על הרגליים.

והנה, באחד הימים הפציעה השמש, ואנו אזרנו כוח ויצאנו מהצריף ליהנות מקרניה החמימות. "עוד מעט יגיע סופנו," אמרתי לאחותי. והיא, שתמיד שפעה בטחון, ובכל המצבים הקשים ראתה את נקודת האור ואת החסד של הקב"ה, ניחמה אותי גם עכשיו: "עוד נזכה לצאת גם מפה!"

אומנם באושוויץ תמיד עשינו תוכניות, מה נעשה ומה נאכל בפעם הראשונה – אם נזכה לצאת ממחנה המוות. אך בברגן־בלזן המחשבה גם היא נחלשה ולא פעלה בנו. לא חלמנו להישאר בין החיים – אבל יד ההשגחה היא שהשאירה אותנו

בחיים, ואחרי ניסי ניסים וסבל רב – הגענו לשוודיה.

*

ארץ קרה היתה שוודיה, על אף שהעם השוודי העניק לנו הרבה חום. אך היה זה רק חום גשמי, ואילו אנו השתוקקנו וצמאנו לרוחניות, אשר הורישו לנו אבותינו היקרים.

היהודי הראשון שראיתי בשוודיה היה הרב יעקבזון. הוא כיתת את רגליו לכל המקומות ששמע כי הגיעו אליהם יהודים, וזאת למרות העובדה שלא היה כבר צעיר. את כל חייו וכוחו מסר ליוצאי המחנות, וכל דאגתו היתה, כיצד לעזור להם, בעיקר ברוחניות. הצעד הראשון היה – דאגה למזון כשר, ובשלב הבא דאג שיוכלו לקיים מצוות. לא קלה היתה דרכו להסדיר זאת מטעם הממשלה השוודית, על אף שהשוודים היו מחסידי אומות העולם. אך הוא לא חת ולא נח עד שהוציא לפועל את מפעליו הכבירים למען הניצולים, ובפרט למעננו – הבנות הצעירות.

לאחר כמה שבועות של התאוששות, כשחזרנו והיינו שוב "צורי אנוש", הובאנו למקום שנקרא לובא, ושם פגשתי את בת דודתי שרה, שעודדה אותנו מאוד, ומצאתי חברה בת גילי – רויזה ע"ה, שאיתה קשרתי קשרים שנמשכו לאורך זמן.

ואולם, למרות התנאים הפיזיים המשופרים – חשבנו בייאוש: 'איזה עתיד צפוי לנו כאן, במקום הזה ובארץ הקרה הזו?'

ואז הופיע המלאך המושיע – היתה זו הרבנית יעקבזון היקרה! בתחילה חששנו לגשת אליה, אך היא נגשה אלינו והתחילה לשוחח איתנו. קשה לתאר במלים את הרגשות שהיא עוררה בליבותינו באותם רגעים. ומאז – את כל חייה הקדישה למעננו, כדי למלא את הַחֶסֶר ולהעניק לנו את כל מה שהורינו

היקרים לא זכו להמשיך ולתת לנו.

והאדם השלישי, שהיה גם הוא כמלאך משמיים – היה הרב וולבה, אשר מסר ממש את כל כוחותיו למעננו ולמען כל אלה שיצאו מהמחנות, ובפרט למען הבנות החולות, שנאלצו לשהות בבתי החולים במשך חודשים ואף שנים – מכתת היה את רגליו למקומות הנידחים ביותר, על מנת לבקר אותן, לחזקן ולעודדן.

שלושת המלאכים הללו הצילונו מידי השוודים, הגויים הטובים, ובמסירות נפש עילאית יצרו לנו בית חם – לידינגה שמו. היה זה אי קטן ונידח בים הבלטי, שזכה כי יוקם עליו בית לתפארת לעם ישראל, כפי שאמר לנו פעם הרב וולבה, כי ישנם מקומות נידחים בבריאה שזוכים לפעמים שייזכר בהם שם ה׳!

הבית הזה בלידינגה היה יחיד ומיוחד במינו. מחנכינו יצרו מאיתנו יצורים חדשים, נפחו בנו נשמות חדשות. הם עסקו בעבודה הקשה – עבודת החינוך – אשר אבותינו לא זכו לעשות, ובעיקר – לימדו אותנו להמשיך את השרשרת אשר יצרו אבותינו, שרשרת שהורינו היקרים שאפו כל ימי חייהם להמשיכה.

לא קלה היתה המשימה שנטלו על עצמם האנשים הגדולים הללו – למזג וליצור בית אחד לבנות שהיו שבורות ורצוצות בגופן ובנפשן, וכמעט כל אחת מהן הגיעה מארץ אחרת ומאורח חיים שונה.

עז היה רצונם להדריך אותנו בדרך ה׳ וגם להנחיל לנו ידיעות – באשר עזבנו את בתינו בהיותנו עדיין צעירות לימים, בטרם הספקנו ללמוד ולדעת, וגם במשך שנות המלחמה לא היתה, כידוע, אפשרות ללמוד. לפיכך, השתדלו הם בכל כוחם למצוא בעבורנו את המורים והמורות המתאימים להדריכנו. במו עינינו ראינו, כי בכל אשר פנו – יד ה׳ היתה בעזרם, והם מצאו מחנכים ומחנכות שהיו משכמם ומעלה.

גם מלאכתם של המורים והמורות לא היתה סוגה בשושנים

– קשה היה ללמד את הבנות השבורות ולהפיח חיים בעצמות היבשות. אך גם בזה ראו בעליל שה' הצליח דרכם.

עם הגיענו ללידינגה התעוררו, כמובן מאליו, הרבה בעיות נפשיות. החגים והשבתות היפים ומלאי ההתרגשות עוררו בנו בעוצמה רבה את זכרונות העבר ואת המחשבות על יקירינו אשר אבדו. אבל – "לב נשבר ונדכא אלוקים לא תבזה" – התאזרנו בכוחות נפש והשתדלנו ככל שאפשר להתגבר ולשוב לחיים נורמליים. והודות למנהלים הדגולים, המורים והמורות היקרים, שהשקיעו בנו כל כך הרבה כוחות עילאיים – נמלאנו במרץ רב וישבנו ולמדנו יומם ולילה. תאבנו לדעת ורצינו לרכוש עוד ועוד ידיעות! צמאות היינו לשמוע יותר ויותר! ובפרט צמאנו לדבריה של הרבנית יעקבזון, שהחדירה בנו כה הרבה יראת שמיים ובטחון וכוח להמשיך ללמוד וללמוד כל ימי חיינו.

כל המחנכים המופלאים הללו היו – במעשיהם הכבירים – שותפים להקב"ה, מכיוון שהודות לחינוכם ולמסירותם זכו מרבית הבנות להקים בתים לתפארת בישראל!

ישלם ה' שכר פעלם בזה ובבא לכל אלה אשר נטלו חלק במפעל הגדול הזה, ובזכותם נזכה לגאולה שלמה לאלתר.

לימוד מתוך צמא / שושנה זומר

הכל היה בלתי רגיל: רקע התלמידות, גילן, דרגת השכלתן ועברן המחריד, אשר עדיין חי היה בקרבן.

מבוגרות היו בגילן בהשוואה לידיעותיהן בלימודים, ועל אחת כמה וכמה ביהדות. אפילו אותן נערות שמוצאן מבתים חרדיים, לא הספיקו לספוג לתוכן את יראת השמיים של ההורים ושל הסביבה הביתית. ידיעותיהן בתורה ובמצוות היו מעטות; חלק ניכר נשתכח מהן במחנות הריכוז, ומה שנשאר – קרעים־קרעים היה.

אצל הילדות שמוצאן מפולין לא חסר רק היסוד החיובי, אלא המצב היה הרבה יותר גרוע מכך – הן הושפעו מרוחות זרות, שפשטו בפולין עוד לפני המלחמה בקרב הנוער היהודי – בערים הגדולות בעיקר – ועקב כך נטש חלק מהנוער את דרך התורה והמצוות, מי בגלוי ומי בסתר (כביכול, על מנת שלא לצער את ההורים) ודבק בכל מיני רעיונות זרים – בורות נשברים. נוסף לכך, תקופת הסבל של הנערות הפולניות היתה רבה ביותר, מרביתן איבדו את כל יקיריהן, וספקות ביסודות האמונה ערערו אותן לגמרי. רבות מהן לא ידעו להתפלל, ואף את אותיות הא־ב לא זכרו. הן חיפשו פתרון לסיבת החורבן

הנורא – ולא היה מי שיכוון אותן. לא ייפלא איפוא, שמרירות, התמרדות וייאוש מילאו את ליבותיהן הכואבים והשבורים.

במה זכה האי לידינגה, שבו יישמעו אותיות הא־ב׳ הקדושות מתוך הספר שממנו למדו הילדות אחת־אחת קריאה ותפילה בסידור? נדמה שאף הדשא, עליו ישבו המורה והתלמידה, הקשיב בדריכות להבל פיהן של תינוקות אלה. השמיים אף הם הרכינו עצמם לשמוע ולספר למעלה, לנשמות הקדושים, את הבשורה המרנינה, שצאצאיהם מתקשרים שוב לשרשרת הדורות שמאז מעמד הר סיני; שהנה, יש אחרית לשרידים הניצולים – אחרית טובה.

ומסידור – לחומש. הילדות נעשו צמאות ללמוד והתאמצו לקלוט, להבין ולקבל. שעות ארוכות ישבו אחר הצהריים, רכונות על המחברות (ספרים לא היו בנמצא!). הן התייגעו, חזרו שוב ושוב על הנלמד עד שההתעניינות דחתה את הייאוש או המרירות.

היו שלמדו בזוגות והיו שביחידות. היותר חלשות בקשו את עזרת חברותיהן – וקיבלוה תמיד בסבר פנים יפות וברצון.

בד בבד עם הלימוד החלו הבנות לעבוד על מידותיהן – כל אחת לפי תכונותיה והבנתה. כולן עבדו וכולן עלו.

בתחילה, נכללו כל הבנות שהגיעו בראשונה במה שנקרא "כיתה א׳" – וזה היה שמה כל שלוש שנות הלימוד. כשהגיעו בנות נוספות – אותן בנות שהחלימו ועזבו את בתי החולים – נוסדה "כיתה ב׳" ומאוחר יותר נוסדה גם "כיתה ג׳".

המורות, ניצולות שואה אף הן, סייעו לרבנית יעקבזון בהוראת מקצועות שונים. גם מר איגל ז״ל עזר, בלמדו אותנו אנגלית.

בדרך כלל, חרוצות היינו, ויצר העצלות והבטלה לא הגיעו אלינו. ביטול שיעור נחשב בעינינו כהפסד. אף התלמידות היותר חלשות הושפעו מהאווירה החיובית של רצון להתעלות ונמשכו

אל הטוב.

לאחר שלמדנו תקופת־מה בהדרכה, התחלנו לנסות ללמוד גם לבד. עסקנו בנביאים, קיבלנו גם ספרי מוסר אחדים אשר עברו מבת לבת. ניסינו להבין ולשנן, וקטעים רבים מ"מסילת ישרים" היו שגורים בפינו.

שיעורי חומש ותהילים, כמו גם השיעורים בספר ישעיהו – החיו אותנו. בשעה שהרבנית לימדה את אלה בכיתה מסויימת, למדו הכיתות האחרות לימודי חול. ולא פעם קרה, שילדה התחמקה מכיתתה, הסתתרה מאחורי החלון והקשיבה לשיעורה של הרבנית... פעמים רבות התחלפנו בינינו בתורנות שאחרי ארוחת הבוקר, כדי שלא ייווצר מצב בו אחת מאיתנו תפסיד שיעור קודש.

בשעות אחר הצהריים היינו, לפעמים, עסוקות בקילוף ירקות. או אז ישבנו במעגל, אחת מאיתנו קראה או סיפרה מהחומר הנלמד, ואנחנו, היתר, הקשבנו וקילפנו...

הלימוד המשותף הביא עימו לדבקות ולאחווה בין החברות, ותחושת ההתעלות וה"ביחד" היתה מופלאה.

היכן את, עטל׳ה?! / רבקה לוי

באחד הגיטאות בפולין ניסתה אם צעירה להציל את בתה התינוקת מהגורל המר הצפוי לפעוטה מידי הגרמנים הארורים. היא חיפשה מקלט בעבור הילדה בקֶרֶב האוכלוסייה הגויית – והנה, נתמזל מזלה והיא מצאה משפחה המוכנה לקחת אליה את הפעוטה.

קשה הפרידה, קורעת לב. האם הבוכייה עונדת, בחום ליבה השבור, שרשרת אדומה על צוואר התינוקת – זכרון לנצח.

המלחמה הנוראה נסתיימה, אך ה"אידישע מאמע" לא שבה אל בתה הקטנה. אין זאת אלא שבסערת המלחמה נעלמה ועלתה לשמי מרומים.

המלחמה תמה – ואודים מוצלים מאש החלו שבים מן המחנות. אחיה הצעיר של האם, דודה של הפעוטה, אף הוא בין הניצולים. איכשהו נודע לו, כי אחותו הצליחה להסתיר את בתה התינוקת אצל משפחה, ועתה – חפץ הוא לקבל לרשותו את הילדה, את הנצר היחיד שנותר מן המשפחה. כשבידו רשיון חוקי הוא מגיע אל המשפחה המאמצת ובקשה־תביעה בפיו: רוצה הוא בחזרה את האוצר האנושי שהופקד בידיהם, את התינוקת היהודייה שכעת היא כבת ארבע שנים.

ההורים המאמצים מסרבים! לא! אין הם מוכנים להשיב את הקטנה! כבר התרגלו אליה, כְּבַת היא להם, וילדים משלהם אין להם.

ואולם, הדוד אינו מרפה. הוא חוזר ומתחנן: "הבו לי את אחייניתי!" המאמצים מסתירים את הילדה, ואף לוחשים על אוזניה דברי הפחדה על אודות האיש הרע הזה, הרוצה לקחת אותה מידיהם. והפחד אכן מחלחל אל תוך ליבה הרך ורישומו נשאר גם לאחר שנים.

סוף דבר: הדוד הצליח לקבל לרשותו את הפעוטה. האם המאמצת עתידה בקרוב ללדת את ילדה הראשון והיא מוכנה סוף סוף לוותר על הילדה המאומצת לטובת היהודים, עם שרידי חרב, שממנו נכרתו זה עתה שישה מיליון נפשות יקרות ובהן מיליון נשמות קטנות – ילדי ישראל הטהורים.

כשהאוצר האנושי ברשותו – ממהר הדוד הצעיר לעזוב את פולין ומגמת פניו אמריקה, מקום בו התגוררו קרובי משפחתו. לא בקלות ואף לא מיד יכול היה להגיע לשם, ובתור תחנת ביניים הורשה להיכנס לשוודיה ושהה בשטוקהולם הבירה.

ובסמוך לעיר הבירה, על אחד האיים שבסביבה, בלידינגה – שוכן בית ספר מיוחד במינו: בנות צעירות, בנות בודדות ששרדו ממחנות הריכוז, נאספו כאן יחדיו למשפחה גדולה, שבראשה עומדים במסירות רבה ובאהבה אין קץ הרב והרבנית יעקבזון.

ולחיק משפחה זו – חפץ הדוד להכניס את אחייניתו הקטנטונת. שם היא תהיה בידיים טובות עד למועד ההפלגה לאמריקה.

ואלינו, בנות לידינגה, הגיע הלחש, באה השמועה: ציפור קטנה הגיעה לגננו! ושמה – עטל'ה ספרן!

כולנו השתוקקנו לראות את הפעוטה, הן זמן כה רב לא ראינו בינינו נפש קטנה. עטנו על הילדה ומכל עבר הורעפו עליה

קריאות בשפה הפולנית – השפה היחידה שהכירה אז: "עטל'ה, הוג' טוטי!"; "זיסקל'ה, בואי אלי!" וכך עברה הילדונת מיד ליד ומחיבוק לחיבוק. כל אחת מאיתנו רצתה לשחק איתה; כל אחת חפצה לטפל בה; וכל אחת מאיתנו וכולנו יחד שמחנו עם כל חיוך של שמחה שהפציע בפניה, שכן ידענו כי בנפש הילדה קינן גם פחד סמוי.

דודָה של עטל'ה עבד בשטוקהולם והיה שומר שבת, על אף שבשוודיה קשה מאוד היה למצוא עבודה המאפשרת לשבות בשבת. מדי פעם בא הדוד לבקר את האחיינית הקטנה, ובמשך תקופה ארוכה אפשר היה להבחין בניצוץ של דאגה ופחד שהופיע בעיניה כלפי הדוד, "האיש הרע", שלקח אותה מהוריה הפולניים.

ואולם, הזמן עשה את שלו והילדה נשתחררה אט־אט מפחדיה ונרגעה. גרמו לכך לא מעט גם האהבה, הדאגה והשפע שהורעפו עליה.

עטל'ה שוכנה בחדר בו ישנו עשר בנות. אל החדר הזה הכנסנו מיטה נוספת בעבורה, ומחוסר מקום – הועמדה המיטה באמצע החדר. זמן קצר לאחר שהובאה אלינו נלקחה עטל'ה לטיול על ידי אחת האורחות שהיו מגיעות אלינו מדי פעם משטוקהולם. בזמן בו נעדרה הילדה, הוצאנו את מיטתה מהחדר בשל חוסר מקום. והנה, למחרת, כשחזרה – מיד הבחינה עטל'ה שהמיטה שלה חסרה. היא פרצה בבכי מר – "איפה המיטה שלי?" שאלה בין פרצי הבכי. והיה זה נשמע כאילו היא שואלת: "איפה הקן שלי? הקן החמים, שכבר התרגלתי אליו במקצת..." כמובן, מיד הוחזרה המיטה למקומה ואת עטל'ה הקטנה ניסינו לפצות ולנחם באלף דברים.

מהר מאוד הסתגלה אלינו עטל'ה. היא למדה במהירות את שפת האידיש וגם את השפה העברית. בחדרנו היתה מעין תורנות לטיפול בעטל'ה: אחת מאיתנו היתה רוחצת אותה

בערב, אחרת הלבישה אותה בבוקר, שלישית נהגה לצאת עימה לטיולים ורביעית היתה משתעשעת איתה במשחקים. בזמן השיעורים היתה עטל׳ה יושבת בחדר הכיתה כתלמידה מן המניין בינינו, הגדולות. מעולם לא הפריעה בשיעורים, תמיד ישבה בשקט.

כעבור זמן מה הגיעו אלינו עוד בנות צעירות, והן – אף שהיו מעט מבוגרות מעטל׳ה – היו לה לחברות. ובין חברותינו, בנות לידינגה, קמו להן מורות, שלימדו את הילדות קרוא וכתוב ומעט חומש.

אחת מחברות חדרנו, רחל ויינברגר ע״ה, עזבה את לידינגה ונסעה לאמריקה. התפנה איפוא מקום ומיטתה של עטל׳ה הועברה ממרכז החדר והוצבה בסמוך למיטתי – ומני אז היא לא משה ממני. בקביעות הייתי אומרת איתה ״מודה אני״ בבוקר ו״שמע ישראל״ בערב.

הדוד, שהמשיך לעבוד בשטוקהולם, הופיע מדי פעם לבקר את הילדה והביא לה ממתקים ועוד דברים נחוצים. הוא דאג לה לביגוד חם, ובין היתר קנה בעבורה מעילון אדום וכובע פרווה לבן. כשהיא עטופה במעיל ובכובע היינו יוצאות לשחק איתה בשלג בימי החורף הקר – יצרנו כדורי שלג והחלקנו על המגלשה.

החורף הגיע לקיצו והאביב בפתח. חג הפסח עומד על הסף, והתכונה רבה. התורנות בינינו – ״דז׳ור״ קראנו לה בלידינגה – היתה חוויה מיוחדת במינה. קבוצות־קבוצות חולקנו לכל עבודה: שפשוף וקרצוץ השולחנות והרצפות, בחדר האוכל, במטבח, בכיתות, וכמובן – באולם הירוק, שבו הרבינו להתאסף. הכל נעשה בשיא ההידור והדקדוק. המטבח הוכשר למהדרין בהשגחת הרב יעקבזון. ובניצוחה של גברת וינקלר לא חסר דבר במטבח: מחרמזלָך ועד בורשט...

בליל התקדש החג נאספנו כולנו לתפילה. האולם הגדול הפך

לעזרת נשים, והמשרד שעל ידו – למניין גברים. לאחר התפילה עברה הרבנית יעקבזון בינינו, הושיטה יד לכל אחת ואחת ובירכה בברכת חג שמח. וכך, כשאנו מאחלות זו לזו חג שמח, עברנו לחדר האוכל, שקידם את פנינו בשולחנות חגיגיים. את אווירת ההתרוממות, את האחווה והרֵעוּת ניתן היה למשש בידיים...

הסבנו לשולחנות. היו בינינו אורחות רבות, שהגיעו אלינו מבתי חולים שונים – משם הן שוחררו לימי החג. הרב הסב בראש השולחן, ואנו – הבנות – מסביב. ובינינו היתה, כמובן, עטל'ה הקטנה – בשמלה חדשה, שאחת מחברותינו תפרה לה לכבוד החג, ובשערה סרט־חן.

כל המבטים הופנו אל ראש השולחן; כולנו מחכות למוצא פיו של הרב, לתחילתו של ליל הסדר. והנה, נשמע הקול האדיר: "הא לחמא עניא..." ואנו, הבנות, שעבדים היינו – עונות אחרי הרב: "השתא הכא ולשנה הבאה בני חורין."

וכבר מגיעים לחלק הבא – מי ישאל את ה"מה נשתנה"? – כמובן, עטל'ה! הן היא הצעירה ביותר בינינו.

"עטל'ה, את יודעת לשאול?" מבקש הרב לדעת.

"כן," עונה הפעוטה. היא קמה ממקומה, נעמדת לפני הרב ובקול רך ועדין מתחילה לשאול: "מה נשתנה? – ווארום איז פערענדערט? הלילה הזה – דיזע נאכט..." והרב שומע ומתרגש. וגם בתוכנו נרעדים הלבבות למראה השואלת הקטנה.

*

קרוב לשנה וחצי שהתה עטל'ה בלידינגה, ואז הגיע תורה לנסוע לאמריקה. דודה הודיע לנו על הנסיעה הקרובה, ואנו הכנו אותה לדרך – ארזנו את חפציה וצירפנו גם צידה לדרך. הרכבת שבה עתידים היו הדוד ואחייניתו לנסוע היתה

אמורה לעזוב את שטוקהולם בשעת בוקר מוקדמת, לפיכך עזבה עטל׳ה את לידינגה יום קודם לכן, כשחברת חדר נוספת ואני מלוות אותה. באותו לילה לָנוּ בשטוקהולם, ובבוקר המחרת, מיד לאחר תפילת שחרית בבית הכנסת, הגיע הדוד, וכולנו יצאנו אל תחנת הרכבת הסואנת.

עטל׳ה היתה רצינית עד מאוד, ממש כמבוגרת המבינה את משמעות הפרידה ואת הכאב הכרוך בה. חברתי ואני השתדלנו ככל יכולתנו לשמח אותה.

שבועיים קודם לכן עזבה את לידינגה מורתנו המסורה חיה ונסעה לצרפת – תחנת ביניים בדרך לארץ ישראל. הפרידה ממנה היתה נרגשת וכולנו, כל בנות בית הספר, ליווינו אותה עד לתחנה המרכזית. עטל׳ה זכרה זאת, ועתה, בעומדנו בתחנת הרכבת, שאלה אותנו: "למה לא באו כל הבנות ללוות גם אותי?"

לא נותר לנו זמן למענה, כי הנה הגיעה הרכבת לרציף ועטל׳ה והדוד נאלצו לעלות במהירות. עוד נשיקות חמות – נפנוף ידיים – שריקה חדה באוויר, והרכבת זזה ממקומה ויצאה לדרכה בדהרה.

שלום, ילדונת! שלום, קטנטונת! שלום לך, עטל׳ה!!!

*

זמן מה לאחר נסיעתה של עטל׳ה הגיע אלינו מכתבה הראשון, כתוב היה באידיש ותמונה צורפה אליו. אין ספק כי המכתב נכתב בעזרת הדוד; עטל׳ה היתה צעירה מדי לכתיבת מכתבים, רק בהגיעה לאמריקה החלה את לימודיה. מדי פעם הגיע עוד מכתב, אך כיוון שאני עצמי התקשיתי בכתיבה באידיש – הלכו המכתבים ופתחו, עד שפסקו כליל.

כעבור זמן רב נודע לי, שאחרי שנה ביקר הדוד בארץ

והגיע לבית החלוצות בחיפה – תחנתו הראשונה של בית ספרנו לאחר העלייה לארצנו הקדושה. אך אני כבר עברתי באותה עת לירושלים, ודבר בואו של הדוד נודע לי אחרי זמן רב.

ניסיתי להתחקות אחר עטל׳ה גם באמצעות חניכות לידינגה שהגיעו לאמריקה ובקרו מדי פעם בארץ – אך גם הן לא ידעו דבר על אודותיה. כפי שידוע לי, הגיעה עטל׳ה אל קרוביה שבעיר דטרויט, ואילו בנות לידינגה שעברו לאמריקה התרכזו סביב בית יעקב בניו יורק – ולא נוצר כל קשר ביניהן.

*

שנים עברו, ולא שמעתי מאומה על אודותייך, עטל׳ה! תקוותי שגדלת ובנית בית יהודי לתפארת. ליבי עורג לראותך בין ילדייך, ואולי כבר בין נכדייך!

מי יתן ונשמח כולנו יחד בגאולה השלמה, במהרה בימינו – אמן, כן יהי רצון!

*

בשולי הדברים: הכותבת, רבקה ל., "אימצה" את עטל׳ה וטיפלה בה מיום הגיעה ללידינגה. את רגשותיה כלפי עטל׳ה לא גלתה לנו – אך אין ספק, כי חשה אליה רגש של אחות גדולה ולא פעם חשבה ממש שזוהי אחותה הקטנה, שנספתה בשואה.

הקשר החזק מצד חניכות לידינגה אל הרבנית יעקבזון ע"ה היה כקשר בין בנות לאם אוהבת מחד גיסא וכקשר למחנכת המשפיעה שפע של ידע בכל מיני תנאים ובתחומים שונים, מתוך מסירות עמוקה, מאידך גיסא. יש לזכור שאותן בנות הוצאו מחממת בית הוריהן בהיותן צעירות לימים, ועל כן – צריך היה ללמדן לא רק את תחום קיום המצוות, הדינים וההלכות, אלא גם דרכי התנהגות יומיומית, כגון הסתגלות לתנאי נקיון והגיינה ועוד ועוד. בכל השטחים הללו ניכרה ידה האוהבת והמסורה של הרבנית, שהיא – בנוסף על שאר הצוות – העניקה להן הדרכה וכיוון באהבה ובנחת. לא ייפלא איפוא שנפשן של החניכות נקשרה בנפשה – כפי שבא הדבר לידי ביטוי בשיר שנכתב לזכר הרבנית שנים מספר לאחר פטירתה.

יתומות מבוגרות ותלויות באם המופלאה /

שושנה לקס

זה כמה שנים שהלכת מאיתנו.
יתומות מבוגרות, אך זקוקות לך – השארתנו.
זכרון מראך מחיה את נפשנו,
צליל קולך היקר מהדהד באוזנינו.

*

בבואנו בצל כנפייך לחסות
כלי חרס שבורים לרסיסים היינו.
את הרמת והדבקת בידים זהירות,
לא מאסת ולא בזת להכי קטנות.

*

מי תיאר לעצמו, העצמות כי תחיינה,
נראה שהגוף והנשמה אובדים המה.
רק את לא התייאשת מהן,
לכל עמל וסבל עמדת הכן.

*

התכופפת אלינו, החולות הקטנות,
טיפלת, ריפאת בידייך האומנות,
את כל יישותך לנו מסרת –
את ביתך, ילדייך וחייך ביטלת.
ותקבלי עלייך את התפקיד הגדול,
בסבלנות ובאורך רוח נשאת העול.
נשמות ההורים שאת שם ה' קדשו
להצלחתך חרדו וציפו,
כמלאכים מליצי טוב אותך ליוו.

*

לאדמת קודש את ליבותינו השבורים הפכת,
אותה חרשת ובה זרעת,
זרע אמת יצמיח פירות לעד,
דורות ישרים – זרע לא ימעד.

*

דברי תורתך אותנו החיו,
מחשכת הייאוש הצילו והעלו.
בלטיפת כף ידך כי זכינו –

הלב התפעם,
וליבך הטהור בה הטעימנו
אהבת אם.

*

מתגברים הגעגועים,
משתוקק לראותך הלב,
אינך עוד בינינו –
מה גדול הכאב.
מה אבכה על מלאך,
כי עלה למרום?
הן את שליחותו
מילא עד תום!
תעמוד נא דמותך
לנגד עינינו,
ואורך – זרעת בנו –
יאיר את דרך חיינו...

בנות לידינגה הרבו לבקר חברות ומכרות מתקופת המחנות וגם מן הבית, שהיו מאושפזות בבתי חולים בשוודיה. היו ששכבו על מיטת חוליין חודשים ואפילו שנים, ולא מעטות מהן נפטרו במשך הזמן. בנות לידינגה התמסרו אליהן עד מאוד – הן נהגו לאסוף את דמי הכיס שקיבלו כמענק מטעם הממשלה השוודית, קנו בהם מצרכים ואפו עוגות בעבור החברות החולות. בימי חמישי בלילה, כשהמטבח היה פנוי ועמד לרשותן, הן אפו משך שעות רבות ובימי שישי נסעו לבתי החולים, להביא את העוגות הטריות לחברותיהן החולות, לכבוד שבת. על רקע זה נכתב השיר הבא.

הנך יתום / שושנה זומר

אתמול הייתי בעיר,
הלכנו לבקר חברתנו החולה,
אחת מ"אחיות" הגולה.

אחר היכנסנו דרך השער
פגשנו צל ילד־נער.
הוא בן שלוש עשרה,

בליטא נולד,
ממשפחתו נשאר חי רק אחד.

מראהו כתינוק בן שש,
בעיניו נוצץ איזה אש,
פניו החוורות וידיו הרועדות,
על עברו המלא פחד וסער – מעידות.

בעד ממתקינו תיכף הודה,
שהננו רֵעוֹתָיו הבין וידע.
כששאלנו אותו על אודותיו,
לא סיפר את חלומותיו,
אלא ממשות פשוטה, נוראה,
שאת פצעי ליבי שוב קרעה:

ארבע שנים במחנה היה.
איך נשאר חי?
מזלו תעה...

בהיפרדנו ממנו עיני זלגו דמעה,
בכה ליבי, זה הרע...
לא חפצו ללכת רגלי.
אמרתי לחברתי: "הוא עני, בוודאי..."

כששבתי לפלוגה בלי הרף בכיתי –
תמונתו העצובה לפני ראיתי.
"אחי היקר,
אל תבכה, אל תרעד בעת סער –
לפניך פתוח לחיים השער.

עכשיו אינך מוכרח
מפני המוות לברוח."
כך אמרו לך אנשים,
אלפים, רבבות.
אלא, שבראותם אותך זלגו דמות רבות.
אני לא אמרתי ולא כלום,
עמדתי על ידך דום.

מה אומר לך ומה אספר?
גורלך את החיים לך כבר ביאר.
איה ימי ילדותך הרעננים?
איה של נער בגילך שבעות הפנים?
דע, שהכל לך כבר אבד,
אומלל הנך מיום הולדתך לעד.
אנשים טובים יעזרו לך,
יקחו אותך אליהם וינחמוך.
יחפצו שתשכח את העבר,
שום איש לא יקצוף ובך לא יגער.
הכל יהיה מצויין והיטב,
אם את חלקו לא יבקש הלב.

אני אותך מבינה –
אני יודעת הכל:
במשך כל חייך תישא
של יתום העול...
גורלך העצוב עם גורלי האפור
מאוד, מאוד קשור – – –

יום אחד התעוררו בלב אחת החניכות געגועים לאמא, שמזמן היתה בשמי מרומים – והגעגועים באו לידי ביטוי במלות השיר הבא.

איזה אושר, שאחת מני רבות היתה מסוגלת להביע את רגשותיה ולהעלותם על הכתב!

אמי / שושנה לקס

היום בבוקר כלתה נפשי אלייך
קיוויתי שתבואי לרפא את פצעי,
בשבתי ליד השולחן בחדר הצר
חשבתי עלייך, וליבי בכה מר...

איך לא הרגשת את עוניי,
רעיוני שרדפו אחד את השני?
איך יכולת לא לבוא,
כשחיכיתי בכליון עיניים,
כשמחוז חפצי היה לראותך
עם שְׁמִי על השפתיים?

האם לא ידעת שהנני מתגעגעת
וכשאת השם "אמא" הנני שומעת,
נפשי מבקשת יושר,
אותך, את ילדותי האבודה וקצת אושר?

ישבתי וכתבתי וליבי דפק –
עטי על הנייר
מחשבותי יצק.
הרגשתי צעדייך...
ראיתי אותך הלום...
פניתי לאחור,
ואראה – בהקיץ חלום...

אני יכולה לסבול בלי קץ, בלי די,
מה דלים הם חיי
בלי בואך אלי...

*

היום חיכיתי לבואך זמן רב –
בערב הבנתי: לשווא... לשווא...